

विषयसूचीपत्रम्

	पृष्ठ
१ भूमिका—	१-७
२ उद्धृतश्लोकादीनां सूचीपत्रम्	९-१०
३ उद्धृतग्रन्थकारादीनां सूचीपत्रम्	११-१२
४ उद्धृतग्रन्थानां सूचीपत्रम्	१४
५ विषयसूचीपत्रम्	१५
६ न्यायकौस्तुभ	१-२५६
७ शुद्धिपत्रम्	१-१६
८ INDEX	१७-२०

INTRODUCTION.

The following pages which are now for the first time presented to the scholarly world embody the first chapter of the learned and original treatise dealing with the topics of Nyāya. The book is named as Nyāya-Kaustubha. It is written on the lines of the greatest of the Navya-Nyāya works—Tattva-Cintāmaṇi of the well-known Maithilī Scholar Upādhyāya Gaṅgeśa or Gaṅgeśvara of the 13th century A. D. The book is divided into four chapters, according to the number of Pramāṇas generally accepted by the Naiyāyikas, of which the first chapter is Pratyakṣa-Kaustubha. Here too the author follows the subdivisions of the Tattvacintāmaṇi very closely. For the sake of comparison I give below the subdivisions of both the books—

Tattvacintāmaṇi	Nyāyakaustubha
मंगलवाद्	मङ्गलवाद
प्रामाण्यवाद	प्रामाण्यवाद
प्रमालक्षण	प्रमावाद
अन्यथाख्यातिवाद	सुघर्णतैजसतावाद
सन्निकर्षवाद	प्रत्यक्षकारणवाद
समवायवाद	मनोवाद
अनुपलब्धप्रामाण्यवाद	समवायवाद
अभाववाद	अभाववाद
प्रत्यक्षकारणवाद	अलौकिकसन्निकर्षवाद
मनोऽणुत्ववाद	निर्विकल्पकवाद
अनुबन्धसापवाद	सर्विकल्पकवाद
निर्विकल्पकवाद	संशयवाद
सन्निकर्षकवाद	विषयतावाद

Vyākaraṇa, so that even a non-Mīmāṃsā and a non-Buddhist student can very easily understand their arguments. The author has not only given the views of Nyāya and Mīmāṃsā in general but has very carefully pointed out the minute differences between the various subschools of these systems. For instance, he points out the minute differences of the नवीन School as नव्याः, नव्यतराः and अतिनव्योक्ताः; likewise नैयायिकाः and नव्यनैयायिकाः, गुरुवः and नव्यगुरुवः, दीधितिकारा, दीधितिकारानुयायिनः, and दीधितिकारानुयायिनो नव्याः, भट्टाः, भट्टानुयायिनः and भट्टानुयायिनो नव्याः and so on. In this way, the author has given the views of the schools in detail and has shown a clear development of thought amongst the schools themselves. This shows the all-round scholarship of the author.

Regarding the author of the work I give below at present *Verbatim et literatim*, what my teacher Pandita Gopinātha Kavirāja, M. A., the general editor of the Series in which the book is published, has said*.

"The most prominent student of Nyāya-Vaiśeṣika philosophy at Benares towards the end of the 17th century was a Deccani Brāhmaṇa, by name Mahādeva, of the Puṣpātāmakara family.

He had been a pupil of Cṛi-kantha Dikṣita and on his death succeeded him as one of the leading Panditas of the city. But the chief title to his place in the history of the literature consists in his successful

* Vide Sarasvatī-Bhavana Series Vol. VII, pp. 78-81.

attempt at rescuing Bhavananda's works from the unmerited obloquy into which they had fallen, by subjecting them to a critical analysis and bringing out their real worth.

Mahadeva was the son of Mukunda, himself a learned man, being the master of the six systems of recognised orthodox philosophy, (षड्शास्त्रतत्त्वदर्शिनम्) He was a devotee of Giva and like his tutor Grikantha, of the Goddess Siddheshvari.

Mahadeva's time is known for certain. Among MSS for his own use dates ranging from Samvat 1727=1670 A D to Samvat 1753=1696 A D have been found. On this basis Pandita Kaviraj places him in the second half of the 17th cen A D.

His own works are

A. Commentaries on

a) Bhavanandā's

i) DIDHITIGŪDHĀRTHAPRAKĀCIKĀ which is also known as BHAVĀNANDĪPRAKĀÇA of which a reference is made in the Nyāyakaustubha, Pratyakṣa pp 243. This book was intended to defend Bhavananda Siddhantaśaṣṭi one of the ablest representatives of the Nadia School of thought from the attacks of the Bengali panditas to which he had been exposed*.

ii) DIDHITIGŪDHĀRTHAPRAKĀCIKĀ which is otherwise known as SARVOPAHĀRINI

* अनायासम् सिद्धां तदानीं प्राप्तवान् (१) कृपा संपत्ति (२) परिश्रमेणैव प्राप्तवान् ।
बहुधाश्रितं बुद्ध्याभावात्तद्वै तदुत्तरणात् अनेनोक्तं च ॥ Beginning of
the Bhavanandiprakāṣa

"Both these are commentaries on one and the same work, one a big and the other a short one. Mahādeva himself states in the beginning of the SARVOPAKĀRINĪ that he wrote two distinct commentaries on the BHAVĀNANDĪ, of which one, being overlaid with technical minutæ, was intended for the critical students of philosophy, while the other was to serve for the beginner as a general introduction to the subject".

- b) Laṅkāsi-Bhāskara's
Padārthaprakāṣa.

B. a) Nyāyakaustubha.

- b) Īṣvaravāda.

- c) Navyānumitiparāmārṣayoḥ Kārya-Kāraṇabhāva-
vicāra.

- d) Śāṅkṛyavāda.

Here is the genealogical table of Mahādeva's family which has been secured through the courtesy of Paṇḍita Mukunda Gāstrin of Benares, a descendant of the author:

* a) Towards the close of the SARVOPAKĀRINĪ Mahādeva calls the PRAKĀṢA and the KAUSTUBHA his two sons and the SARVOPAKĀRINĪ his daughter, begotten by his spiritual wife BUDDHI:

प्रकाशसौम्यसौ पुत्रावात्मजासुखकारिणीम् ।
सुदिपन्त्यामन्योक्तिषां महादेवो ह्यभावरत्न ॥

- b) भगवन्दीप्रकाशस्तु विष्णुतो रचितो मया ।
अतः संश्लेषः बुद्धे व्याख्या सर्वोपकारिणीम् ॥

Nīlakantha Pant

Bālo Pant

Timājī or Tryambaka Pant

Ananta Pant, author of a) Vyāgyā-
rtha-Kaumudī, com-
posed in 1646 A. D.
b) Commentary on
Rasamañjarī, compo-
sed in 1653; and
a Prose version of
Mudrāraksasa

Mukunda Pant, author of Satpadya-
Muktāvalī.

MAHĀDEVA PANT, author of Nyāya
kaustubha etc.

Çambhu Pant

Gaṇeṣa Pant

Govinda Pant

Somanatha Pant He acquired lands in 1730
Çaka=1808 A. D.

Mukunda Pant

Gangādhara

Mahādeva

Gaṇeṣa

Viçvanatha

Sakhārāma

Mukunda, Gangādhara, Govinda, Gopānātha, and
Damodara.

As for the present edition, I would like to add that the single Ms from which the edition is prepared does not appear to be a very old one. It belongs to the Government Sanskrit College, Library, Benares. The Ms. originally belonged to one Govinda Pandita, most likely a distant relation of Mahadeva himself, whose name is written on the Ms. The Ms. is almost correct.

Thinking it altogether risky to edit such a big work with the help of a single Ms., however correct it may be apparently, I was always in search of other Mss., but unfortunately, I could not get any. However, I took the responsibility upon my shoulders with the hope that the mistakes will be pointed out and corrected by the orthodox panditas while teaching the book to their pupils and the book will appear in quite correct form in its future edition. When the book was about to finish I came to know of a complete Ms. of it with Pandita Jagadisha Jha, a Naiyayika, the son of one of the greatest of the Naiyayikas of this century, Pandita Dharmadatta Jhā alias Baccā Jhā of Navari, Darbhanga. Through the usual kindness of my teacher, Dr. Ganganatha Jha, Vice-chancellor, the University of Allahabad, I could secure this Ms. Although the Ms. did not help me much while editing yet I utilised it as Ms. No. 2 to certain extent. It helped me much while preparing the *सूचिपत्र*, which itself could not have been so thoroughly done without the help of a friend of mine, Naiyayika Shashinatha Jha of Ranti, Darbhanga. I am very grateful to him also.

The University,

Allahabad

September, 4, 1930

}
}
}

UMESHA MISRA.

उद्धृतश्लोकादीनां सूचीपत्रम्

पृष्ठे

९२ अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विग्रहं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥

—गीता

७६ आत्मरक्ष्यातिरसत्यातिरम्यथाप्यातिरेव च ।

तथाऽनिर्वन्मस्यातिरप्यानिः स्यातिपञ्चमम् ॥

१८ वायः कारणचिन्तासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दमायनाम् । —वाक्य५श्लो५

२० पूर्वेषां प्राप्तिं यत्तदुत्तरेष्वतिदिश्यते ।

चोद्यते येन वाक्येन तत्तेषां प्राप्तिरस्मृतम् ॥

—शास्त्रदीपिकोद्धृता कारिका

१३४ तावेवायुतन्त्रिणी ही विघातः सौ ययोर्हयोः ।

अनश्नद्वैकमपराधितमेवावतिष्ठते —नर्कमापोद्धृतेष्व कारिका

१३६ दृष्टमनादयं घटोऽथ च पतन् दृष्टमथा मुद्रते

दृष्टा दार्परसंहतिः परमितोऽभावो न दृष्टः परः ।

तेनाभाय इति श्रुतिः पत्र निहिता किञ्चाथ तत्कारणं

स्वाधीना कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालावली ॥

१२९ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः

—गीता

२१८ न सोऽस्ति प्रपञ्चो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविदमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

—वाक्य११श्लो५

५३ पश्यतः शब्दमाकर्ष्य हेवाशब्दं च शृण्वतः ।

गुरुरिशेषशब्दं च शब्दोऽद्वयो घापनोनिधीः—

नन्वभिन्नामलिपुतेष्व कारिका

पृष्ठे

२१ माहतात्कर्मणो पर्याप्तसमानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः-

शास्त्रदीपिकायामुद्धृतेषु कारिका

२१९ यासक्तस्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दूष्टासन् संज्ञा स्मारयितुं क्षमः-

१९३ यत्राप्यतिशयो दृष्टस्तु स्याद्यमतिदुर्घनात्

दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिना ॥ —श्लोकवार्तिक

२० यद्यपि छद्मविधिभिर्द्विविधा न विधेयता ।

तथाप्यस्यैव सम्यग्धस्तत्सम्बन्धाद्बोधनात् ॥

२१६ व्यावर्त्तनीयमधिगच्छति यद्धि साक्षा-

देतद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत् ।

दृष्टी पुमानिति विशेषणमत्र दृष्टं

पुंसो न जातिरनुवर्त्तमानौ च तस्य ॥

उद्धृतग्रन्थकारादीनां सूचीपत्रम् ।

द्यतिनवांशः १६४

अमियुक्ताः ३, २१६

अक्षपादः ३१

आचार्यमतं २५

आचार्यानुयायिनः १६१

आधुनिकाः ३८

उच्छृङ्खल्लोकिः २४०

गुरुः ५५, ५६, ६१, ७८, ७९, २०८

गुरुमतं ३९, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४, ५८, ६२, ९२

२०९, २११, २१२

तार्किकैः १०२

दीधितिकारः ३६, ३८, ४६, ५३, ७९, १०८, १२२, १५३,

१५८, २२८, २३४

दीधितिकारानुयायिनः १६९, १७७, १८१,

दीधितिकारानुयायिनो नध्याः १०७

नवीनाः ३६, ५२, ७४, ८१, ८७, ९२, ११२, १२८, १६३,

१७९, १८५, १९०, २१२, २१७, २२०, २३८, २४८, २५६

नवीननये ६१

नवीनमत १२२, १९८

नध्याः ६६-६७, ७०-७२, ९८, १००, १८४, १९३, २२२, २५५,

नध्यगुरुवः ९१

नध्यनरा १९१

- नव्यतार्किकाः ५६
 नव्यनैयायिकाः ९३
 नैयायिकाः ५९, ६०-६१, १०१, १३०, १४३,
 नैयायिकमत ३५, ५८, ८९, १३७, २१२,
 नैयायिकमते ५६-५७
 न्यायमत ९०
 परमाणुस्यणुकानङ्गीकर्तृणां मय्यानां ९८
 पक्षधरमिश्राः ४१, ५९
 पक्षधरमिश्रमतं ६१
 प्रमाकरः ३४, ३९, ४५, ४७, ४८
 प्राचीनाः ६, ८१
 प्राचीनमत १२२
 प्राचीनसिद्धान्तः १२५
 प्राज्ञः १५३, १९३
 प्राचीनानुयायिनः २, २५३
 प्राचीनविद्वयिणो मवीनाः २५६
 प्रामाकरः १३६, १४३, १४६
 प्रामाकरमत १८६, २१२,
 सहायः २०५
 भट्टः ३४, ३९, ४९, १३० १५४ १९२, २०७
 भट्टमतं ४१-५०, ५३, ५४, ५७
 भट्टानुयायिनः १५८
 भट्टानुयायिनो मय्याः १३१
 मणिकारः ३, २४, ३४, ६५, ६६, १०३, १६०-१६१, २१७,
 मणिकारानुयायिनः १५७, २१६
 मिश्राः ३, ६, १५-१७, २४, ४३, ६२, ११३, २१७, २५६

- मिश्रमतं ४१-४२, ४५, ४७, ४८, ५८, ६२
 मिश्रोक्तं ५३, ५४, ६२, ६३
 मीमांसकाः २, २८, ५८, ६०, ६१, ६५, ६९, १००, २१७
 मीमांसकनव्याः १०२
 मुरारिमिश्रः ३४, ३९
 मेंधिलाः ४६
 लीलावतीकारानुयायिनः १५६
 वेदान्तिनः ६२
 वैभाषिकाः ७७
 वैयाकरणानुयायिनः २१८
 शाब्दिकाः ९६
 संप्रदायः ७३, १०७, १६९, १९३-९४
 सौत्रान्तिकाः ७७
 स्वतन्त्राः २१७
 स्वप्रकाशमतं २१४

उद्धृतग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

- आलोकः ३, २५६
कण्टकोद्धारः १६
गीता १२९, १९२
तत्त्वचिन्तामणिः ३
दीधितिः ४६, ५०, १७२, २२८, २५६
पदार्थतत्त्वनिरूपणं १२२
प्राचीनसिद्धान्तः १२५
भवानन्दीप्रकाशः २४३
मिश्रग्रन्थः १६, ४२, ५२

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठ
१ मङ्गलवादः	२-२१
२ प्रामाण्यवादः	३१-९४
३ प्रमावादः	९५-१००
४ सुवर्णतैजसतावाद	१००-१०३
५ प्रात्यक्षकारणवादः	१०३-११८
६ मनोवाद	११९-१२२
७ समवायवादः	१२३-१३६, १७१
८ लभाववादः	१३७-१६५
९ भौतिकसन्निकर्षवादः	१६६-१९३
१० निर्विकल्पकवाद	१९४-२०७
११ सविकल्पकवादः	२०७-२२४
१२ संशयवादः	२२४-२३८
१३ विषयतावादः	२३८-२५६

अथ न्यायकौस्तुभः ।

महादेवपुण्यतामकरविरचितः ।

प्रत्यक्षकौस्तुभः ।

दासायणीरमणसञ्चरणारविन्दं
ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि सेव्यमानम् ।
श्रीगौतमं मुनिवरं मणिकारमुखा-
नान्वीक्षिकीरतघुषांश्च नमामि भक्त्या ॥ १ ॥

सुकुन्द पितरं नमि पद्मास्त्रीतत्त्वदर्शिनम् ।
यत्पुण्यपरिपाकेन शस्त्रे गतिरभून्मम ॥ २ ॥

पुरुहूतपुरोहितं सभायां
कवितायां किल कालिदाममन्यम् ।
निखिलाखिलशास्त्रविद्गुरीणां
शितिकण्ठाभिषसद्गुरुं नमामि ॥ ३ ॥

मोसहंतुषमाणादितत्त्वज्ञानाय सद्भियाम् ।
महादेवेन सुधिया क्रियते न्यायकौस्तुभः ॥ ४ ॥
न्यायसिद्धान्तनिष्कर्षे जिज्ञासा यस्य विद्यते ।
सद्भाषस्तेन सुधिया न्यायकौस्तुभ आदरात् ॥ ५ ॥

न्यायाम्मोर्धि समुन्मध्य भावनामन्दरादिणा ।
विष्णुनेव महादेवेनायं कौस्तुभ उद्घृतः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलवादः ।

इह मङ्गलशिष्टानां ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणान्मङ्गलकल-
पादौ विचार्यते—

तत्र प्रचीनानुपादिनः—मङ्गलं सप्ताग्निकलकं, तस्य चा-
ष्टविनाशितया सप्ताप्यव्यवहितपूर्वसणेऽसत्त्वेन हेतुत्वमनुप-
पन्नमिति । विघ्नध्वंसो व्यापारः । तथा च समाप्तिस्वा-
यञ्जिममिति *विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलं हेतुमिति पर्यवसन्नम् ।
समाप्तित्वं च यमिमस्तुष्टिने सम्पूर्णमिदं कर्मेति व्यवहारस्तत्त्वम् ।
तच्च ग्रन्थादौ चरमवाक्यादेर्यागादौ चरमाहुतेः षडादावन्त-
स्तुसंयोगादेर्ग्रामगमनादौ ग्रामचरणसंयोगादेरित्यादि बोध्यम् ।
विघ्नत्वं च मारीप्सितसमाप्तिमतिबन्धकदुरदृष्टविशेषत्वम् ।

ननु मङ्गलत्वस्य दुर्बलतया कथं तेन रूपेण हेतुत्वम् । न
च तज्जातिः समाप्तिजनकताबन्धेदकतया च तस्मिद्धिरिति
वाच्यम् । मङ्गलस्य कायिकवाचिकमानसिकमेवेन नानाविध-
तया करारिःसंयोगनमःशब्दप्रयोगमानसज्ञानादेशोपादिरूपत्वेन
संयोगत्वशब्दरक्षणत्वादिभिः साङ्गर्षात् । न च मारीप्सितम-
माप्तिमतिबन्धकादृष्टविशेषनिवर्तकत्वं तदिति वाच्यम्, मारी-
प्सितत्वस्य तादृशनिवर्तकताबन्धेदकापरिचयेन निवर्तकत्वस्य
च दुर्बलत्वात्परिचये तस्यैव मङ्गलत्वव्यपत्त्वमभवात् । न च
करारिःसंयोगाद्यन्यनमत्वं तत् । तस्यान्यथासिद्धिनिरूपकतया
जनकतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा तुषारणिमञ्जीनामप्यन्यतम-
त्वेन हेतुत्वे मीमांसकानां कारणताबन्धेदकतया शक्तेरस्माकं च
कार्यताबन्धेदकतया वैजायस्य कल्पनायाः सिद्धान्तसिद्धाया
अनुपपत्तिरिति चेत्—न । संयोगत्वादिभ्याप्यं नानैव मङ्गलत्वं जा-
निरित्युपगमात् ।

ननु तथापि मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वे किं मानम् ? न च मङ्गलस्य समाप्ति- तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्यान्वयव्यतिरेकसहकृत- हेतुत्वे किम्मानम् स्यैव कारणताग्राहकतया मङ्गलं विनापि प्रमा- चानुष्ठितग्रन्थसमाप्त्या तदसम्भवात् । तदुक्तं माणिकृता(१)—

“मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्या । विनापि मङ्ग- लं प्रमाचानुष्ठितसमाप्तेरिति” ।

एतच्च व्याख्यातं मिथैः(२)—नान्वयेति । नान्वयव्यतिरे- कज्ञानसंविदाध्यक्षगम्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि कारणताश्चरीरप्रविष्ट- व्याप्तेरन्वयव्याप्तिरित्या न व्यतिरेकसहचारापेक्षा आवश्यकी तथा- पि सति व्यतिरेके हेतोस्तत्र सत्त्वशङ्का व्यभिचारशङ्काग्रस्ततया अन्वयोऽप्यकिञ्चित्कर इति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं व्यतिरेकसहचा- रापेक्षाऽप्यस्तीति द्वयमुपात्तम् । वस्तुतो नान्वयगम्या न व्यति- रेकगम्येति साध्यद्वयम् । न च हेतोर्द्वितीयमात्रावितया प्रथम- साध्ये हेत्वलाभः । न हि वयं विनापि मङ्गलमित्यादिना ग्राहकाभावमाचक्ष्महे । येनैकतरसाध्यमात्रविषयता हेतोः स्यात् किन्तु पदासमाप्तिस्तत्पूर्वमवश्यं मङ्गलमित्येवंरूपव्याप्तिवदितका- रणतारूपग्राह्याभावग्रहम् । स बोधयमाध्यसाधारण एव । वि- पयताभावग्रहस्य प्रत्यक्षमात्रप्रतिबन्धकत्वादिति ।

इमं च मिश्रग्रन्थमित्थं व्याचक्षतेऽभिपुक्ताः—नान्वयव्य- पक्षमिश्र- तिरेकगम्येति युक्तस्यान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञान- ग्रन्थमाख्या जन्यग्रहविषयत्वाभावरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे तज्ज्ञा- नस्य कारणताग्राहकत्वानिराकरणं कथ्यते । तावता कार- णतायाः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वनिराकरणं न स्फुटं भवति । अ-

(१) मङ्गलशेषाध्यायेन तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षप्रणये-पृ० ५ ।

(२) पक्षधरमिथैः प्रत्यक्षालोके ।

तस्तस्य स्फुटत्वाय व्याचष्टे—नान्वय्येति । नान्वयव्य-
तिरेकसहचारज्ञानसद्वृत्तमसत्प्रमाणगम्येत्यर्थः । नान्वयव्य-
तिरेकसहचारज्ञानजन्यप्रत्यक्षविषय इति फलितार्थः । एतेन
कारणताग्राहकप्रत्यक्षप्रमाणेऽन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्य स-
कारिवाद्याभावाद्भिना कृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वशङ्काया नावका-
शः । व्याप्तेः व्यापकतायाः अन्वयव्याप्तिरित्या कारण-
निष्ठकार्त्तव्यापकतारूपनया न तु कार्याभासनिष्ठकारणाभा-
वव्यापकतारूपतयेति फलितार्थः । तथा सति गौरवात् वि-
षयतासम्बन्धेन केवल्यान्वायेन ईश्वरज्ञानादेः समवायेन जम्प-
यार्त्रं प्रति विषयतासम्बन्धेन कारणत्वानिर्वादाच्चेति भावः । न
व्यतिरेकसहचारापेक्षेति । कारणताग्रहे न व्यतिरेकम-
हचारज्ञानजन्यतेत्यर्थः । आवश्यक्ती प्रामाणिकी व्याप्यव्या-
पकसहचारज्ञानस्यैव व्यापकत्वग्राहकतायाः प्रामाणिकत्वादिति
शेषः । एवं च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यमसत्प्रतिषेधत्वाभासस्य
कारणत्वरूपस्य साधने सिद्धसाधनामिति भावः । सति व्याति-
रेक इति । कुत्र चिदधिकरणे व्यापकस्य व्यतिरेकग्रहदशा
यामित्यर्थः । हेतोर्व्याप्यस्य । तत्र सत्त्वशङ्कया तदधिक-
रणवृत्तित्वशङ्कया । हेतोः कारणस्य व्यतिरेके व्यतिरेक
ग्रहे सति । तत्र तदधिकरणे । सत्त्वशङ्कया कार्त्तव्यत्वशङ्क-
येति वा व्याख्यायेयम् । व्यभिचारशङ्काप्रसन्नतया उक्तरूप-
व्यभिचारशङ्कारूपप्रतिबन्धकमत्वेन विपटितनदभावरूपसहकारि-
कतया । अन्वयः अन्वयसहचारग्रहः । अपरिषस्य विद्यमान
रूपादिः । अकिञ्चित्करः व्याप्यग्राहकः । तच्छङ्कानिष्ठ-
मर्थं व्यतिरेकसहचारापेक्षाऽप्यस्तीति व्यभिचारश-
ङ्कानिश्चिद्वारा व्यतिरेकसहचारग्रहस्यापि व्याप्तिप्रदोपयोगिता

स्तीत्यर्थः । द्वयमुपात्तं द्वयोपादानं सङ्गतम् । सम्यक्सहचार-
ग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्य साध्यतया व्यतिरेकसहचार-
ज्ञानान्वयस्यापि कारणताग्रहस्य प्रतिबन्धकाभावसम्पादकत-
ज्ज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेन सिद्धसाधनाप्रसक्तेरिति भावः । प्रयोज्य-
त्वं च साक्षाज्जन्यसाधारणमपीत्यन्वयमहचारज्ञानस्यापि प्रयो-
जकतायाः कारणताग्रहे सत्त्वाच्च सिद्धसाधनम् । अन्वयसहचा-
रग्रहजन्यत्वव्यतिरेकसहचारज्ञानप्रयोज्यत्वोभयं वा प्रत्यक्ष-
विशेषणम् ।

कोचित्तु कारणस्याप्यन्वयसहचारज्ञानस्य व्यभिचारशंका-
निवर्तकतया व्याप्तिर्षीप्रयोजकत्वमविकलमिच्छाहुः । यद्यपि
स्वतः सिद्धव्यभिचाराग्रहस्थले व्याप्तिग्रहे न व्यतिरेकसहचा-
ज्ञानापेक्षेत्युभयसहचारग्रहाप्रयोज्यमपि कारणताप्रत्यक्षं संभव-
तीत्युभयसहचारग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षनिराकरणेऽपि न प्रत्यक्षसामा-
न्यनिराकरणं तथापि व्यतिरेकसहचारग्रहप्रयोज्यत्वमिह तत्सं-
पाद्यव्यभिचारग्रहाभाजन्यत्वं तत्सकलव्याप्तिग्रहसाधारणमे-
वेति न व्याप्तिघटितकारणताप्रत्यक्षसामान्यनिराकरणानिर्वाहः ।

नन्वेवमेकैकसहचारग्रहाधीनत्वस्यापि कारणताप्रत्यक्षसा-
मान्यमाधारणतया एकसहचारग्रहाधीनप्रत्यक्षविषयत्वाभावसा-
धनेऽपि कारणताप्रत्यक्षसामान्यनिराकरणसंभवात्सहचाररूपघ-
टितसाध्यानुधावनमफलमित्याशयेन वैकल्पिकसाध्यद्वयपरतया
व्याचष्टे—वस्तुत इति । नान्वयगम्येति । तद्वन्वयत्वं तत्सह-
चारज्ञानजन्यप्रत्यक्षविषयत्वम् । व्यतिरेकगम्यत्वं तत्सहचा-
रग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षविषयत्वम् । अत्र च सहचारग्रहाधीनत्वावि-
शेषितप्रत्यक्षविषयत्वाभावसाधनेनैवोपपत्तौ विनापीत्यादिना-
कथितस्य व्यभिचारग्रहरूपहेतोः सहचारग्रहरूपकारणविधटक-

तथा प्रत्यक्षाभावनिर्वाहकत्वात् प्रत्यक्षाभावसाधनेनाप्रयोजक-
त्वमित्येतल्लाभाय प्रत्यक्षे तद्विशेषणोपादानमित्याशयेन साध्य-
घटककारणताग्राहकत्वं नैवोक्तव्यमिचारग्रहरूपहेतोः का-
रणताप्रत्यक्षाभावनिर्वाहकत्वं मूलकृतोऽभिप्रेतमित्याशयेन प्रय-
मसाध्ये उक्तहेतुर्न संगच्छते व्यभिचारग्रहरूपान्वयसहचारग्रहा-
विरोधित्वादित्याशकते—न च हेतोरिति । अत्र कारणता-
ग्रहे व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्य तात्तादेव विरोधित्वमानुभविकं
सिद्धान्तसिद्ध च । कारणता च व्याप्तिघटिता स्वरूपसम्बन्ध-
रूपा वा भवतु । व्याप्तिघटितत्वे ग्राह्याभावावगाहित्ये न तस्य
तद्वहविरोधित्वम् । अतथात्वे मणिमन्त्रादिभ्यायेन(१) तथात्वं
फलतो न विशेषः । तथा च कारणताग्राहकसहचारज्ञानविघट-
नेनैव व्यभिचारज्ञानस्य कारणतायां दर्शितसाध्यसंपादकत्वमि-
त्याभिप्रायेण न मूलकृतः साध्यघटकप्रत्यक्षे सहचारज्ञानजन्य-
विशेषणोपादानम् । अपि तु मगलकृतित्वस्य समाप्तिकारणता-
रूपपक्षविशेषणत्वे पक्षस्य नोपपत्तेरिति सिद्धिसम्भव इति तदवि-
शेषिनसमाप्तिकारणताया एव पक्षत्वमुपेयम् । तथा च लोकावग-
तकारणानिष्ठसमाप्तिकारणताया प्रत्यक्षगम्यत्वसत्त्वेनाशतो वाच-
इति तद्वारणाय संग्रहान्वयादिगम्यत्वाभावस्य साध्यतपोपा-
दानम् । एतदभिप्रायेण मित्रैर्धिनापात्त्यादिहेतोः साध्यद्वयसं-
पादकत्वमुपपादयिष्यते—हेतोरिति । विनापीत्यादिना क-

(१) इत्यमेव न्यायो व्याख्यायते—

"मणिमन्त्रादीनां वहेर्दाहं प्रति यथा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-
त्वं लोकासिद्धं न च तत्र युक्त्यपेक्षा एव कामिनीजिज्ञासाया अपि
ज्ञानमात्रं प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्येव यत्र वृथक् प्रतिबन्धकत्वं तत्रास्य
प्रवृत्तिरिति" ।

यितस्य व्यतिरेकव्यभिचारग्रहरूपहेतोरित्यर्थः । द्वितीयमात्री-
यतया घटकीभूतस्य व्यतिरेकसहचारग्रहस्याभावनिर्वाहद्वि-
तीयसाध्यसत्त्वसंपादकतया मात्रपदेनान्वयसहचारग्रहाविरोधि-
त्वेन तद्वदितप्रथमसाध्यसंपादकत्वामावो दर्शितः । प्रथमसा-
ध्ये हेत्वल्लाभः प्रथमसाध्यघटकान्वयं सहचारग्रहविरोधिनी
हेतुवाक्यादल्लाभः । अथ व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अधिकरणान्तरे
कार्यकारणसहचारस्यैव तद्व्यतिरेकसहचारस्यापि ग्रहसंभवात्
द्वितीयसाध्यघटकसहचारग्रहविरोधित्वमेव कथं तस्य । यदि च
कारणाभाववत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र कार्याभावरूपव्यतिरेकसह-
चारग्रहः कारणताग्राहकस्तत्र व्यभिचारग्रहो विरोधीत्युच्यते
तदाऽविशेषेण कार्यवत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र कारणवत्त्वग्रहरूपा-
न्वयसहचारग्रहोऽपि कारणताया ग्राहकः स्यात्तत्रापि व्यभिचा-
रग्रहो विरोधी स्यादिति प्रथमसाध्येऽप्युक्तहेतुसंगतिः । न चा-
न्वयसहचारज्ञानं अन्वयव्यापकताग्रहे साक्षाद्धेतुरिति यत्किञ्चि-
दधिकरणान्तर्भावेनापि कारणताग्राहकतया व्यभिचारज्ञानम-
किञ्चित्करम् । व्यतिरेकसहचारज्ञानं तु व्यभिचारज्ञानविघटने न
तथा । अत उक्तनियतसहचारज्ञानस्यैव व्यभिचारग्रहविरोधितया
तथात्वमिति विशेष इति वाच्यम् । अधिकरणविशेषे व्यतिरेकस-
हचारग्रहस्यापि तदधिकरणे व्यभिचारग्रहविरोधित्वेन कारणता-
ग्राहकत्वात्तत्रापि नैयत्यानुपयोगात्सर्वत्र व्यभिचारशंकानिव-
र्त्तकव्यतिरेकसहचारस्यैव साध्यघटकत्वे अन्वयसहचारेऽपि
नियमस्य सर्वत्र व्यभिचारशंकानिवर्त्तकतयोपयोगित्वात् । निय-
तान्वयसहचारस्यापि साध्ये उपादानुपचितत्वेन सामञ्जस्यादिति
चेत्-न । व्यतिरेकसहचारमयोज्यत्वस्य व्यतिरेकसहचाराधीन-
व्यभिचारज्ञानाभावजन्यत्वरूपताया उक्तत्वात् । व्यभिचारग्रहा-

मात्ररूपद्वितीयसाध्यघटकग्राहकविरोधितया व्यभिचारग्रहरूपस्य
विनापीत्यादिना दर्शितहेतोर्द्वितीयसाध्यापत्तोपपत्तेः । प्रथ-
मसाध्यघटकान्वयमहचारज्ञानजन्यत्वे व्यभिचारग्रहाभावरूपग्रा-
हकानिवेशात् तत्साध्यापत्वानुपपत्तेः ।

कोचिषु द्वितीयपदं विपरीतगणनया प्रथमसाध्यपरम् ।
तत्र च नियतसहचार एव प्रविष्टः । व्याप्तिरूपस्य तस्य कारण-
ताघटकतया तज्ज्ञानस्य कारणताग्राहकत्वम् । हेतुभूतव्यभिचार-
ज्ञानं च समाप्तिरूपेण व्यभिचारविषयकं तादृशव्यापकताग्रहवि-
रोधि न तु व्यतिरेकव्याप्तिघटितकारणतापक्षकद्वितीयसाध्यघट-
कव्यतिरेकव्याप्तिरूपनियतव्यतिरेकसहचारग्रहे तादृशकारणता-
ग्रहे वा विरोधिग्राह्यभावानवगाहित्वात् । द्वितीयपक्षे च नान्वय-
व्याप्तिघटितकारणतायाः पक्षत्वसंभवः । व्यतिरेकमहचारग्रहस्य
तद्ग्राहे नियतापेक्षाविरहात् । जन्यतागर्भमाध्यासंभवजान्यतागर्भ-
साध्यातुरोपेनैव च प्रथमकल्पमुपेक्ष्य एतत्कल्पानुसरणादिति
शङ्कितुरभिप्रायः । न च द्वितीयसाध्ये व्यतिरेकव्याप्तिघटित-
कारणतायाः पक्षत्वेऽन्वयव्याप्तिघटितकारणतायां ग्राह्यभाव-
ज्ञानमुद्रया व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया हेतोरुभयसाध्य-
माधारण्यमपादनस्यासंगतिरिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्ति-
घटितकारणतायाः पक्षत्वस्य शङ्कितुरभिमानविषयत्वेऽपि अ-
न्वयव्याप्तिघटितमेव कारणत्वं, अन्यमोक्तदोषप्रसङ्गात् । तथा
च तादृशमेव कारणत्वमुपयमने पक्षः । तत्र च व्यतिरेकमहचार-
स्याप्रवेशेन तज्ज्ञानव्यभिचारशेकानिवर्त्तनद्वारेण कारणताग्राह-
कमिति तज्ज्ञानप्रयोज्यत्वमेव साध्ये निवेद्यम् । उभयमहचार-
स्यैकत्र निवेशे एकतरनिवेशवैफल्यमित्येव कल्पान्तरानुमरणे

वीजमिति दर्शितस्य शक्तिरभिमानस्य निराकरणाभिप्रायेण संगतेरित्याहुः ।

अन्ये तु अन्वयव्यभिचारग्रहस्यापि कारणताग्रहप्रतिबन्धकतायाः प्राचीनैरूपमयात्तन्निर्वर्तनायेतरकारणसत्त्वे मंगलसत्त्वेऽवश्यं समाप्तिरित्येतादृशान्वयसहचार एवान्वयपदेन विवक्षितः । तादृशसहचारग्रहविरोधिनोऽन्वयव्यभिचारग्रहस्य प्रकृते हेतुतयाऽनुपन्यासान्वूननेत्यभिप्रायेण प्रथमसाधये हेत्वलाम् इति शङ्केति वर्णयन्तीत्यलं प्रसंगागतेनेति चेत्—

यैवम् । मंगलं समाप्तिजनकं, समाप्तिकापनया शिष्टैः क्रियमाणत्वात्, यद्यत्कापनया शिष्टैः क्रियमाणं तत्तज्जनकं, यथा स्वर्गकापनया शिष्टैः क्रियमाणं दर्शादित्यनुमानस्यैव मानत्वात् । न च मंगलं विनापि प्रमात्तानुष्ठितसमाप्तिदर्शनन व्यभिचारज्ञानस्य विद्यमानतथोक्तानुमानादपि तत्र समाप्तिजनकताग्रहो न संभवतीति वाच्यम् । अनुमितौ साध्यसन्देहस्यानुगुणतया प्रमात्तानुष्ठितसमाप्तिस्थले जन्मान्तरीयमङ्गलमन्देहेनापादितस्य तथा विप्रकारणत्वरूपसाध्यसन्देहात्प्रकृत्यभिचारसन्देहस्य प्रकृतानुमितौ प्रतिबन्धकत्वेनोक्तानुमानेन कारणताग्रहवाचकाभावाद । अत एवानुमितौ साध्यसन्देहः पक्षतेति प्राचीनाः ।

न च तथापि तथाविधानुमितेः स्वतन्त्रप्राणामूलकाधे-
मङ्गलबोधक- नामावाण्यज्ञानात्कन्दिततया नोक्तानुमाना-
पेदानुमानम् । तस्मात्प्रतिजनकतामिद्विशिति वाच्यम्, मङ्गलं
वेदबोधितकर्तव्यताकं, अलौकिकादिगीतशिष्टाचारविषयत्वात्,
दर्शवद्विग्रनुमानेनोक्तानुमानमूलीभूतपेदानुमानात् । न च
वेदबोधितत्वं वेदजन्यशब्दवाचविषयत्वम् । तच्च कर्तव्यतायां
न सम्भवति । आचारानुपिनवेदस्तेदानीं तन्नामप्रसङ्गतया-
२ म्मा० ३१०

सुपूर्वाविशेषनिर्णयभावेन ततः कर्तव्यताशब्दबोधासम्भ-
वादिति वाच्यम् । यदा स वेदः पूर्वं कस्य चित्प्रत्यक्ष आसीत्तदा
तस्मादपि कर्तव्यताशब्दबोधसम्भवात् । न चैवं सत्पुपदक्षित
समाप्तिजनकत्वानुमानं व्यर्थमिति वाच्यं, वेदात्कर्तव्यताबो-
धेऽपि विशिष्य समाप्तिजनकत्वासिद्धेः । उपायस्योपायान्तरा-
दूपकत्वाच्च । अत्र भोजनादौ व्यभिचारवारणायलौकिकत्वस्य
हेतौ निवेशः । रात्रिश्चाद्वादौ व्यभिचारवारणायविगीतत्वस्य
तत्र निवेशः । निष्कलचैत्यबन्धनादौ व्यभिचारवारणाय तत्र
शिष्टपदम् ।

वस्तुतस्तु शिष्टपदं व्यर्थमेव तद्वारणीयस्य निष्क-
लचैत्यबन्धनादेः 'न कुर्यान्निष्कलं कर्म'तिशास्त्रनिषिद्धत्वेन
धर्मशास्त्रानिषिद्धार्थकविगीतपदेनैव वारणसम्भवादिति हेतौ
न तत्र निवेशनीयम् ।

के चित्तु शिष्टपदाविगीतपदयोर्वैकल्पिकोपादानेन हेतुद्वये
तात्पर्यमिष्याहुः । न चाचारपदस्य क्रियार्थकत्वे तद्विपयत्वा
मासिद्धिरिति बहुवच्यकत्वमुपेयम् । तथा च फले व्यभिचारः ।
तस्याप्युद्देश्यतयाऽलौकिकाविगीतप्रवृत्तिविषयत्वादेतिवाच्यम् ।
तादृशसाध्यत्वाद्यविषयत्वस्य हेतुत्वोपगमेन प्रवृत्तेरुद्देश्यत्वाद्य-
विषयताशालिनि फले तथाविधसाध्यत्वाद्यविषयताविरहेणो-
क्तदोषाभावात् ।

ननु तथापि समाप्तिजनकत्वानुमापकशिष्टत्वं दुर्बलम् ।
तथा हि—शिष्टत्वं वेदमामाण्याभ्युपगन्तृत्वम् । तादृशा
भ्युपगमश्च वेदविशेष्यकषामाप्पप्रकारकनिश्चयः । तद्वत्त्वं च न
शिष्टत्वं सम्भवति । तस्य विशेषणत्वे यदा तन्निश्चयो नास्ति तदा
शिष्टत्वानुपपत्तिः । उपलक्षणत्वे च जन्मान्तरे वेदमामाण्यानिध

यवतो बौद्धस्यापि शिष्टत्वापत्तेरिति चेत्—

त । स्वनिष्ठवेदविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकपार्तिकचिन्निश्चयसमानकालीनास्तन्निश्चयसमानाधिकरणवेदाप्रामाण्यनिश्चयस्य यावन्तः संसर्गाभावास्तद्वेदविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकनिश्चयमागभावध्वंसविशिष्टानन्दभाववत्त्वे सति तद्वेदप्रामाण्यनिश्चयावच्छेदकशरीरिणानीयशरीरावच्छिन्नत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । स्वं शिष्टत्वेनाभिमत आत्मा तादृशाभाववत्त्वं च वेदप्रामाण्यनिश्चयमारभ्य वेदाप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकालपर्यन्तं धर्तते । तदानीमेवासौ शिष्टत्वेन व्यवहियते । अत्र निश्चये पार्तिकचिन्निवेष्टे यस्य पुरुषस्य प्रथमं प्रामाण्यनिश्चयस्ततः कतिपयकालानन्तरमप्रामाण्यनिश्चयस्तदनन्तरं च पुनः प्रामाण्यनिश्चयस्तस्य प्रथमप्रामाण्यनिश्चयमारभ्य शिष्टत्वं न स्यात् । तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदप्रामाण्यनिश्चयध्वंसस्य द्वितीयप्रामाण्यनिश्चयसमानकालीनस्य तदा असत्त्वात् । तन्निवेष्टे च प्रथमप्रामाण्यनिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयात् । स्वनिष्ठवेदाप्रामाण्यनिश्चयस्येत्युक्तौ असम्भवः कस्यापि तादृशनिश्चयस्य ध्वंसमागभावात्मकस्य यावदभावस्य एकदा एकत्रासत्त्वादतस्नादृशाभावे वेदप्रामाण्यनिश्चयसमानकालीनत्वं विशेषणम् । यस्य प्रथमं अप्रामाण्यनिश्चयस्ततः कतिपयकालानन्तरं प्रामाण्यनिश्चयस्ततः पुनरप्रामाण्यनिश्चयस्तदनन्तरं तस्य शिष्टत्वापत्तिः । तन्निश्चयकालीनपूर्वाप्रामाण्यनिश्चयध्वंसस्य तदा तस्मिन् न सत्त्वात् । अत आभावे यावत्वविशेषणम् । तन्निवेष्टे च यावदन्तर्गतस्य तन्निश्चयसमानकालीनद्वितीयप्रामाण्यनिश्चयमागभावस्य तदा तस्मिन्नासत्त्वात्तदापत्तिनिरासः । यावदन्तर्गतस्य तन्निश्चयसमानकालीनपुरुषान्तरीयवेदाप्रामाण्यनिश्चयमागभाव-

स्य तद्वध्वंसस्य च तदा तस्मिन्सत्त्वादसम्भववारणाय अप्रामा-
ण्यनिश्चये तन्निश्चयसामानाधिकरण्यं विशेषणम् । अप्रामाण्य-
निश्चयानन्तरं यस्य प्रामाण्यनिश्चयस्तद्द्वितीयक्षणे पुनरप्रामाण्य-
निश्चयस्तस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयद्वितीयक्षणपर्यन्तं शिष्टत्वं न स्यात् ।
तन्निश्चयकाले तत्समानाधिकरणाप्रामाण्यनिश्चयात्पन्ताभावासत्त्वा-
दिसम्ताभाववस्तुपेक्षं संसर्गाभावत्वमुक्तम् । संसर्गाभावत्वेन च धर्-
समागमावादेरपि लाभान्न दोषः । यस्याप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं मा-
ण्यनिश्चयस्तस्य प्रामाण्यनिश्चयात्पूर्वमपि शिष्टत्वापत्तिः । तत्स-
मानकालीनप्राप्तभावस्य तदा तस्मिन्सत्त्वादस्तत्तन्निश्चयप्रागमा-
वध्वंसवैशिष्ट्यमभावे विशेषणम् । तन्निश्चयोत्तरत्ववैशिष्ट्यनिवे-
द्यमुपेक्षं तत्प्रागभावध्वंसवैशिष्ट्यनिवेशस्तन्निश्चयप्रथमक्षणाव-
धिशिष्टत्वव्यवहारार्थम् ।

वस्तुतस्तु एकक्षणावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृश-
प्रागभावध्वंसवैशिष्ट्यं तादृशयावत्संसर्गाभावे निवेश्यम् । एवं च
तन्निश्चयसामानाधिकरण्यं वेदप्रामाण्यनिश्चयेन निवेशनीयम् ।
यस्य पूर्वजन्मन्यप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं प्रामाण्यनिश्चयोत्पत्ति-
स्तदनन्तरं तच्छरीरनाशस्तस्यान्यजन्मानि काकादिशरीरिणः
शिष्टत्ववारणाय विशेष्यद्वयम् । साजातं च चैत्रत्वादिरूपेण वि-
वक्षितम् । तेन तादृशप्रामाण्यनिश्चयानन्तरोत्पन्नप्रामाण्यनिश्चया-
नन्तरमन्यजन्मानि मनुष्यशरीरिणोऽपि प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चय-
रहितस्य यदि न शिष्टत्वव्यवहारस्तदा तन्निरासः । अन्यथा
पुनर्मनुष्यत्वादिनैव साजातं निवेशनीयम् । निश्चयपदं च वेद-
विशेषकप्रामाण्याप्रामाण्योभयप्रकारकज्ञानरूपवेदप्रामाण्यसन्देह-
घतः शिष्टत्वव्यवहारवारणाय ।

केचित्तु वेदप्रामाण्यनिश्चयतज्जन्माविनश्यदवस्थसंस्कारान्य-

केपातिन्मते तरवत्त्वमेव शिष्टत्वम् । वेदाभ्याष्यनिश्चयो-
दिष्टलक्षणम् । त्वात्तिकाले शिष्टतावारणाय संस्कारेऽविन-
श्यदवस्थत्वनिवेश इति ग्राह्यः ।

वस्तुनस्तु इष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तत्वमेव शिष्टत्वं हेतुना-
शिष्टस्यापि ऋदककोटौ निविष्टं छायावाञ्छ तत्कल्पं गौरवान् ।
लक्षणम् व्यवहारोपाधिकं तु पूर्वोक्तमेव ।

नन्वेवं सति समाप्तिपातिवन्धकविघ्नसंशये तदुद्भवंसार्थिर्ना शिष्टा-
नां मंगले प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । पापध्वंसार्थिप्रवृत्तिं प्रति पापनिश्चयस्य
हेतुतायाः प्रायश्चित्तादिस्थले क्लृप्तत्वात् । विघ्नस्यापि दृष्टदृक्-
पतया पापत्वादिति चेत्-न । प्रायश्चित्तादौ शिष्टानां पापसंशयेऽपि
प्रवृत्त्यभावेनाविगीतशिष्टाचारानुमितेन 'पापनिश्चयवान् प्रायश्चित्तं
कुर्यादिति चेदेन प्रायश्चित्ते पापनिश्चयवत् एव कर्तव्यत्वबोध-
नेन मंगले च शिष्टानां विघ्नसंदेहेऽपि प्रवृत्त्या सादृशाचारानु-
मितेन 'विघ्नज्ञानवान् मंगलं कुर्यादिति चेदेन मंगले विघ्नज्ञान-
वत् एव कर्तव्यत्वबोधनेन प्रायश्चित्तादौ पापनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वेऽपि मंगले विघ्नज्ञानत्वेनैव हेतुतया सापान्यतस्सादृशहेतुता-
यां मानाभावात् । एतेनानिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तिं प्रति अनिष्टनिश्चय-
त्वेन हेतुत्वस्य तदुद्देश्यकप्रवृत्तिं प्रति तदुपभाषकतानिश्चयत्वेन
हेतुत्वस्य च क्लृप्ततया विघ्नसंदेहे विघ्नध्वंसोपचापकतासंदेहे
च शिष्टानां मंगले प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति निरस्तम् । सर्पदंशरूपा-
दिप्रसंशयकालीनभेषजपानादिप्रवृत्तौ व्यापिचारेण हेतुत्वस्य
फलोपचापकतासंशयकालीनकृत्वादिप्रवृत्तौ व्यापिचारेण
द्वितीयहेतुत्वस्य चासंभवात् । अथ प्रवृत्तिं प्रति द्वारायावानिश्च-
यस्य प्रतिबन्धकत्वं सर्वसिद्धम् । तत्कल्पने यद्यतिरेकानिश्चयो
पत्र प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तत्र तत्संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमि-

नि न्यायिबलात् द्वाराभावज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पते ।
 न च फलव्यातिरेकनिश्चयप्रतिबध्यायां फलसंशयाप्रतिबध्यायां
 फलसंशयजन्यप्रवृत्तौ व्यभिचारेणोक्तव्याप्तिरेवासिद्धेति वा-
 च्यम्, तथापि निश्चयत्वाप्रवेशछाद्येन तत्सिद्धेर्दुरपवादत्वात् ।
 तथा च विघ्नसन्देहकालीनविघ्नव्यसंसन्देहे शिष्टानां मंगले
 प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, द्वाराभावज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् । अत एव
 शत्रुवधकामकर्तव्यविशेषदेवदेवताकचक्ररणानन्तरं वेद्या उपरि
 भास्यते वह्निषि स्फपेन स्वाहिरकाष्ठविशेषेण स्वह्नाकारेण ओ-
 दने निष्काशनीये यदि ओदनः स्फपे लगति वह्निषोऽधस्ताद्वा प-
 तति तदा तेनोदनेनेष्टः कर्तव्या इत्यर्थकात् 'यदि स्फप आ-
 श्लिष्येत यदि वाधारं मृज्येत विष्णव उरुक्रमयावयेत्' इति वा-
 यवामाप्तायाः स्फवाश्लेषानिमित्तकेष्टरात्रेयविकृतित्वेन तत्र प्र-
 कृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन प्राप्तस्य पूर्वदिनकर्तव्यदेवतापरिग्रह-
 रूपदर्शार्हस्य स्फवाश्लेषसन्देहेन तादृशेष्टिपूर्वदिनेऽननुष्ठानमिति
 मांभांसासिद्धान्तोऽपि (१) तगच्छते । न च प्रवृत्तिं प्रति द्वाराभाव-
 निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, द्वाराभावनिश्चये
 प्रवृत्त्यनुत्पादस्यैव तत्र मानत्वात् । अत एव काम्येष्टिमकरणे 'मा-
 जापर्यं घृते चर्हं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम' इति वाच्यत्वात् ।
 भाग्युष्कामेन प्रजापतिदेवतामुद्दिश्य सुवर्णपाषाणकान् शतकृ-
 ष्णलान् घृते संलोज्य तैर्होमः कर्त्तव्य इति प्राप्तम् । तत्र कृष्णले
 वेतुष्यरूपद्वाराभावनिश्रयेनावघाताननुष्ठानरूपस्तद्वाच्य इति
 मांभांसासिद्धान्त इति चेत्—

मैवम् । द्वाराभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्यामा-
 ण्यसंशयकालीनद्वारसंशयकाले प्रवृत्त्यापत्त्याऽप्यामाण्यानिश्चय-

स्यैवोत्तेजकत्वं . द्वाराभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे चा-
 प्राप्ताप्यज्ञानमात्रकालीनद्वाराभावनिश्चयकाले प्रवृत्त्युत्पत्त्याऽपि
 प्राप्ताप्यज्ञानमात्रस्यैवोत्तेजकत्वमिति विपरीतलाघवेन द्वाराभाव
 निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुपेत इति विघ्नध्वंससन्देहे शि-
 ष्टानां मंगलेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदा द्वारव्यतिरेकनिश्चयरूप-
 प्रतिबन्धकस्यासत्त्वात् स्फ्याश्लेषनिमित्तकेष्टिपूर्वदिने देवताप-
 परिग्रहाननुष्ठानं तु स्फ्याश्लेषसंशयेन स्फ्याश्लेषात्मकनिमि-
 त्तनिश्चयरूपतत्कारणाभावादेवोपपन्नम् । नैमित्तिके निमित्तनि-
 श्चयवतोऽधिकारादिति ।

केचित्तु कृष्णले वैतुष्यरूपद्वारव्यतिरेकनिश्चयेन प्रतिब-
 ञ्चान्नावघाताननुष्ठानं किन्तु तत्रावघातामाप्त्वा ग्रीहीनवह-
 न्तीतिवाक्येन ग्रीहित्वावेशिष्ट एवावघातबोधनेन तत्रैव सम्प्राप्तेः ।
 न चैवं सत्पुपदक्षितमीमांसासिद्धान्तमंगापत्तिरिति वाच्यम् ।
 वाच्यस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वनियमस्य तत्सिद्धान्तमिद्व्यतयो-
 क्तसिद्धान्तसम्भवेन तद्भगेऽप्युपपत्तेः । एवं च प्रवृत्तिं प्रति द्वा-
 राभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां यानाभावेन निघ्नध्वंससन्देहकाले
 शिष्टानां मंगलेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याहुः —

तदसत् । ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र ग्रीहिपदस्य एवादिसाधार-
 ण्याय लक्षणया नियोगसाधनद्रव्यपरतया प्राजापत्यमित्यादि
 वाक्येनावगतनियोगसाधनताके कृष्णलेऽप्यवघातप्राप्तिसत्त्वात् ।
 नियोगशब्दार्थश्च यागो दृष्टं वा । न च ग्रीहिपदस्य नियोगसाधन-
 सत्पुपद्रव्यपरतया न कृष्णलेऽवघातप्राप्तिरिति वाच्यम् । नत्र सातु
 प्यप्रवेशे गौरवात् । न च गुरुरूपेण शक्तिरेव नास्ति लक्षणा-
 स्वरूपे वेति वाच्यम्, युक्तिर्तात्परेण वैपश्ये बीजाभावात् ।

मिश्रास्तु ग्रीहिमिष्येजत ग्रीहीनवहन्ति ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र

यागावघातप्रोक्षणां सामानाधिकरण्यानां सापानाधिकरण्य-
मनुभूयते । तच्च तुल्यप्रकारोपस्थितिं विना न सम्भवति । न
वा साक्षात्संवेत्येकप्रकारोपस्थितिर्वाच्यः । न च प्रोक्षणाद्यावपि
सातुष्यन्तन्त्रमित्येकत्र सातुष्याप्रवेशेऽवघातेऽपि न तत्प्रवेश
इति ममंगमभवे चाप एवेति शङ्कः—

यत्तु मिश्रोक्तप्रसङ्गं तथानुभवे मानाभावात् ग्रीहीभिर्यजे-
तेत्यत्र ग्रीहीपदस्य नियोगसाधनद्रव्यपरत्वे यवैर्यजेतेतिविधि-
वैयर्थ्याच्च । यद्वि च यवे नियोगसाधनत्वमापकत्वेन तद्विधेः
सार्धवपमित्युच्यते तदा ग्रीहीत्वविशिष्टस्य नियोगसाधनत्वमा-
पर्ययं ग्रीहीभिर्यजेतेत्यत्र द्योहिपदस्य मुख्यार्थत्वमेवादरणीयमिति ।
तत्र छक्षणासंगतेति कैश्चिद्दूषणमुद्भावितं तदज्ञानविजृम्भितमेव ।
तथानुभवे मानाभावाभिप्रायेणैव न वा साक्षात्संवेत्यस्योक्तेः ।
नापि यवैर्यजेतति विधिवैयर्थ्यं कस्यां चिच्छात्रायां ग्रीहीभि-
र्यजेतेत्यस्यैव शास्त्रान्तरे यवैर्यजेतेत्यस्यैव प्रथमपठितत्वेन ग्री-
हिवपदयोर्नियोगसाधनद्रव्यपरत्वेऽपि सम्भेदेनान्यतरवैय-
र्थ्यमावाप्तम् । न च तथापि ग्रीहिवपयोर्नियोगसाधनत्वस्य
प्रमाणान्तराभावात्त्वेन नियोगसाधनद्रव्यपरत्वं ग्रीहिवपदयो-
र्न सम्भवतीति वाच्यम् । प्रकरणवर्धवसितेन ग्राहकग्राह्यरूपेण
मीमांसकमतसिद्धप्रमाणेनैव तयोर्नियोगसाधनत्वमाप्तेः । वस्तु-
तस्तु यागावघातप्रोक्षणानामित्यस्य यागीयावघातप्रोक्षणाना-
मित्यर्थः । अतएतादौ यागीयत्वलाभार्थमेव ग्रीहीभिर्यजेते-
त्युक्तमिति (१) कण्टकोद्गारादिभिर्मिथ्यग्रन्थस्य (२) व्याख्यानेन

(१) कण्टकोद्गारस्तु पक्षधरमिथ्यरचिततत्त्वचिन्तामण्यालोक-
कस्य मधुमुदनठाकुरकृता व्याख्या ।

(२) पक्षधरमिथ्यरचिततत्त्वचिन्तामण्यालोकस्येति भाषः ।

ब्रीहिभिर्पेजेतेत्यत्र ब्रीहिपदे लक्षणाया मिश्राणामसम्मततया नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् ।

ननु कृष्णलेऽवघातवाधे तद्विकृतिनीचारेऽपि तद्वाधापत्तिः । प्रकृतौ तदभावेन तत्र प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशेनावघातमाप्त्य-
संभवादिति चेत् -

न । नीचारस्य कृष्णलविकृतिस्त्वे मानाभावात् । भावे वा उक्तरीत्या ब्रीहिनवहंतीतिवाक्यादेवोपदेशेन नी-
चारेऽप्यवघातमाप्तिरसम्भवात् । तदुक्तं मिश्रः—कृष्णलविकृति-
त्वेऽपि नीचारस्य नावघातवाधः । तथाहि—न ताव-
त्प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशः । सर्वधर्माणां सर्वपागानां
दर्शयौर्णमासात्मकतापत्तेः । किं त्वनुपदिष्ट्यावद्धर्मातिदेशः ।
एवं चाजहत्स्वार्थलक्षणाया ब्रीहियवकृष्णलनीचारादिषु तुल्य-
वदेवावघातविधिरितीहापि नावघातातिदेशः साक्षादुपदेशात् ।
तथा च प्रकृतावघातवाधेऽपि विकृतौ न तद्वाधः । प्रकृतिविकृ-
तिन्यायमाप्त्यस्यैव प्रकृतिवाधे विकृतिवाधादिति ।

अत्र वदन्ति—मीमांसाद्वयविसंवाच्यं मिश्रग्रंथः ।

तत्रेयं प्राभाकरी सरिणिः—नियोगसाधनसामान्ये यद्यव-
प्राभाकरी घातस्य साक्षादुपदेशस्तदोपदेशवशात् दृष्टस्योपकार-
सरणिः स्यात्सम्भवेऽप्यपूर्वमेवोपकारस्तत्र कल्प्येत श्रुतानुसा-
रित्वात्कल्पनायाः । दशमाध्याये खल्वयमुपकारवाधप्रयुक्तपदार्थ-
वाधः कृष्णलेऽवघातरितः । दाशमिकाश्च सर्वे वाधा अतिदेशमाप्त्य-
स्यैव तत्रोपदेशिकस्य सत्युपदेशे न्यायेन तद्वाधस्यासम्भवात् ।
उपदेशमाप्त्यस्य चोपदेशेनैव वाधः । यदहवनीये जुहोतीत्याद्युपदे-
शमाप्त्यस्याहवनीयादेः पदे जुहोतीत्याद्युपदेशेनैव वाधात् । युज्यते
चातिदेशिकस्य न्यायेन वाधः । तथा हि—आग्नेयोऽष्टाकपालो
३ न्या० कौ०

मवत्पमावास्यायामित्यादिविधिनाग्रेयादिविषयकं कलिकापूर्वं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिवाक्येन च दर्शपूर्णमासविषयकं पर-
मापूर्वं दर्शविषयकपूर्णमासविषयकमथानापूर्वद्वयं चोपस्थाप्यते
तत्राप्यष्टाकपालपुरोडाशकरणकाग्रेययागजन्यकलिकापूर्वकरण-
पुरोडाशस्य साधनद्रव्याकासायां ग्रीहिभिर्भजेतेतिवाक्येनाग्रेयया-
गयैकवाक्यतयाऽऽग्रेयविषयककलिकापूर्वकरणपुरोडाशसाधनं ग्री-
ह्य इत्यवगम्यते । ततः कथं ग्रीहीणामाग्रेयविषयककलिकापूर्वक-
रणपुरोडाशसाधनत्वमित्याकासायां ग्रीहिस्त्वादपदिहारेणाग्रेय-
विषयककलिकापूर्वीयपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वावच्छेदेनावघातवि-
धिः प्रवर्तते । तत एवावघातविधौ ग्रीहपदमाग्रेयपुरोडाशप्रकृतिद्र-
व्ये लाक्षणिकमैकवाक्यतयैवान्वयास्वीकारे ग्रीहिस्त्वादपदिहारा
सम्भवात् । एवं चाग्रेयपुरोडाशप्रकृतिपक्षेतिरुतत्त्वतः कासानिब-
र्तकत्वमस्योपपद्यते । एवमेन्द्रे दधि भवत्यमावास्यायामित्यनेनैन्द्र-
यागविषयककलिकापूर्वकरणदधिमकृतेर्दुग्गस्येतिकर्तव्यताकासा-
निवर्तकत्वेनोत्थितं पयः संयौतीति विधौ पयःपदमेन्द्रदधियाग-
विषयककलिकापूर्वीयद्रव्यमकृतां लाक्षणिकम् । तथैवाज्यहो-
मविषयककलिकापूर्वकरणद्रव्येतिकर्तव्यताकासानिवर्तके आ-
ज्यमधिश्रयतीतिविधौ आज्यपदं प्रकृतकलिकापूर्वकरणद्रव्ये
लाक्षणिकं न तु यागविषयकापूर्वकरणद्रव्यभामान्ये जीवारकृष्ण-
लादिताधारणेन ग्रीहियआज्यादिपदं लाक्षणिकं, ग्रीहियर्मस्या
वघातादेराज्यपयसोराज्यधर्मस्याधिश्रयणादंग्रीहियसोः पयोध-
र्मस्य संयवनादेर्ग्रीह्याज्ययोः पसद्वात् । इदमेवाज्यौषधसानाद्य
घर्माणां महाप्रमद्व इति व्यपदिशन्ति । सान्नाय्यं दधिवपसी औ-
षधं ग्रीहियवादि । एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिद्विवचनश्रुतिव
लोपस्थिते प्रधानापूर्वद्वये प्रत्येकं दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताकला

पद्व्यप्रतिपादकविधिविषयाणां पारादुपकारकाङ्गविषयककार्याणां
जन्यजनकभावसंभर्गेणान्वयाच्च प्रधानयोरङ्गव्यवसासः ।

अङ्गापूर्वाणामवाच्यत्वपक्षे तु क्रियायामेव तत्रान्वयः । एवं
दर्शपौर्णमासविषयकपरमापूर्वबोधकविधिं प्रत्येकवाक्यतापक्षानां
प्रयाजविधीनां तदपूर्वं स्वार्यस्य जनकत्वेनान्वयबोधकत्वं द्रष्टु-
म्यम् । एवं चानेपयामैकवाक्यतापक्षावघातादिविधौ ग्रीष्मादिप-
दमवस्थापमासेषां पूर्वकरणप्रकृतिद्रव्ये जासपिकमिति कथमुपदेशेन
नीवारकृष्णलादी स प्रवर्तते । प्रवर्तते त्वातिदेशेन । सम्भवति च
सौर्यचरप्रकृतिद्रव्येऽपि न नीवारादावतिदेशः । तथा हि 'सौर्यं
चहं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चमकाम' इत्यनेन ब्रह्मवर्चसकामानियोज्यके
सौर्यचहंनिर्वापविषयककार्येऽवगते तस्य चराः प्रकृतिद्रव्याका-
ङ्क्षायां ग्रीह्य एवोपतिष्ठन्ते । दर्शपौर्णमासविधिवैकवाक्यता-
पक्षस्यापि ग्रीहिभिर्व्यजेतेति वाक्यस्यात्रानुपपत्त्याभ्युपगमात् । इष्टिपु-
ष्यपौर्णमासाविति वचनेन सौर्येष्टेर्दर्शपौर्णमासविकृतित्वेऽवगते प्रकृ-
तिवद्विकृतिरिति वचनेन प्रकृतिविधिसमाभिध्वाहारश्रूयमाणानां वि-
धिनित्यन्तनीयाकाङ्क्षाकविधिप्रतिपाद्यत्वलक्षणस्य प्रकृतिसादृश्यस्य
विकृतौ बाधनात् । अनुपक्तवाक्ये च सौर्येष्टिविषयककार्यकर-
णचरप्रकृतित्वमेव तृतीयपोष्यते । यजेतेत्यनेन सौर्यं चहं निर्वपे-
दितिविधिलभ्यस्य सौर्येष्टिविषयककार्यस्यैवानुवादात् । तत्रानु-
पक्षेन ग्रीहीनवहन्तीति वाक्येन ग्रीहिपदस्य सौर्यनिर्वाणसाध-
नचरप्रकृतिद्रव्यलक्षणयाऽवघातो विधीयते । एवमेव कृ-
ष्णलेऽप्यवघातविध्यनुपपन्नसक्तौ द्वारवाधेनानुपपन्न एव वा-
ध्यते । विध्यन्तरैकवाक्यतया श्रूयमाणस्याङ्गविधेरन्याविधिस-
माभिध्वाहारेणानुपपन्नस्यैव सतिदेशपदार्थत्वात् । अत एव प्र-
त्यक्षवचनातिदेशेन वाक्यानापेवानुपपन्नो-विधीयते । तथा हि-

चातुर्पात्येषु चत्वारि वर्षाणि वैश्वदेवं वारुणप्रधासाः साक्रमेयाः
शुनासीरीपपिति । तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां
सेनिकर्तव्यताकाद्विधानादनन्तरं वारुणप्रधामिकानि पञ्चहवीं-
ष्यधिकृत्य श्रूयन्ते—‘एतद्ब्राह्मणान्येष पञ्च हवींषी’ति । वैश्वदे-
विकहविषां यद्ब्राह्मणं तदेव वारुणप्रधामिकानामपि तेषां ब्राह्म-
णपिति तदर्थः ।

तत्र—

‘चोद्यन्ते येन वाक्येन तत्तेषां ब्राह्मणस्मृतम्(१)’
इति न्यायारमाद्यस्यार्यकानामर्थवादानामेव हविर्विधेयकवा-
क्यतया चोदकवाक्येनाप्यनुपपन्नो न तु ‘नय मयाज्ञा इज्यन्ते’
इत्यादीनामङ्गविधीनां तेषां हविश्चोदनकवाक्यत्वाभावादिति भाते—
‘यद्यपि ऋग्विधिभिर्हविषां न विधेयता ।

तथाप्यन्येव सम्बन्धस्तत्सम्बन्धाच्चोदनात्’ ।

किं च सर्वो वा वाक्यैकवाक्यतामापन्नं गोचरं प्रधानवाक्यं
हविषां मयग्राणां विधायकमिति विधायकत्वेनाप्यस्त्यैवाङ्गविधीनां
सम्बन्ध इत्यतः सर्वेषां ब्राह्मणानामतिदेश इति सिद्धान्तः । एवमा-
नुमानिकवचनातिदेशेऽपि वाक्यानुपपन्नत्वातिदेशार्थ इति(२)दिक् ।

माहृ सरणिस्तु विधेरनुपगोऽममञ्जसः । तथा हि—यदि
माहो कृत्तिः विधेरनुपगः स्वीक्रियते तदा तदनुरोधेन कृष्ण-
कादावपूर्वमेव व्यापारः कल्प्येतेति बाध एव नावतरेत् । एवमूह-

(१) ‘पूर्वेषां ब्राह्मणं यत्तदुत्तरेष्वतिदिश्यते’ इत्यस्याः कारि-
कायाः पूर्वाध्यां शास्त्रदीपिकायां दृश्यते—पृ० ५२८ निर्णयसागरसंस्कर-
णम् १९१५ ।

(२) अत्र शास्त्रदीपिकानुरूपः पाठो वर्तते । तदर्थं अ०३ पा०१
अधि० ३ सू० १७ पृ० ५२८-५२९ द्रष्टव्यम् ।

सिद्धिरपि(१) दुर्घटा स्यात् । 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'तिमं-
त्रस्य देवतास्मरणद्वाराऽऽग्नेयांगत्वेऽवगतेऽपि सौर्यांगत्वेन तन्मं-
त्रबोधकविधेरनुपगोऽपूर्वमेव व्यापारोऽग्निपदस्य सूर्ये लक्षणा वा
स्वीक्रियेत । न तु सूर्यापेत्यूहः बक्ष्यमाणरीत्या व्यापारपुरोधा-
तेन पदार्थातिदेशस्वीकारे तु तन्मंत्रजन्यदेवतास्मरणस्य सौर्यच-
रावतिदेशे सकलस्य मंत्रस्य बाधो न न्याय्यः, किन्तु मंत्रघट-
कस्याग्नय इति मागस्यैव देवतास्मरणव्यापारनिष्पत्तये च
सूर्यापेतिपदस्योह इति संगच्छते । तस्मात्—

“प्राकृतात्कर्मणो यस्माच्चत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः”(२) ।

इत्यतिदेशलक्षणम् ।

अस्यार्थः—येन ममानेन प्राकृतात् कर्मणः धर्मप्रवेश इतरेषु

अतिदेशलक्षण- कर्मसु स्यात्सोऽतिदेशः । कर्मसु कीदृशेषु यस्मात्प्र-
व्याख्यातम् । कृतिभूताद्धर्मप्रवेशस्वत्समानेषु यः पदार्थो यादृशो-
पकारद्वारा पदंगत्वेनावधारितस्तत्पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेनैव
रूपेण तादृशोपकारद्वाराऽऽग्नेयांगत्वबोधकं ममानमतिदेश इति नि-
ष्कर्षः । भवति च प्रकृतिवादिकृतिरितिवाक्यं प्रयाजादिपदार्था-

(१) ऊहयिचारो नयमाध्याये शवरभाष्ये कृतः ।

(२) शास्त्रदीपिकायामुद्धृतं कारिका पृ० ५२६ । तत्र 'धर्मप्र-
वेश' इति पाठः । शास्त्रदीपिकाकारमते त्रिविध्यमतिदेशस्य । तथा हि—
'त्रिविधश्चातिदेशः—प्रत्यक्षवचनात्, नामधेयात्, चोदनालिङ्गानुमि-
तवचनाच्चेति"—पृ० ५२७

अस्यान्यदपि लक्षणं यथा—

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥

स चातिदेशः पञ्चविधः—शास्त्रातिदेशः, कार्यातिदेशः, निमित्ता-
तिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्चेति ।

नामपूर्वद्वाराग्नेयाद्यहत्वेनावधारितानामग्नेयादिमन्वन्वित्वेना-
पूर्वस्वरूपोक्तकारणैव मार्याद्यंगत्वबोधकमिति तदेव वाक्य-
यनुमितिवचनानिदेन इत्युच्यते ।

स चानिदेशो यत्र विकृतिविधायकेन वाक्येन प्रकृति-
मापर्म्यविशिष्टं कर्म प्रतिपाद्यते तत्रैवावतरति । प्रकृति-
विकृतिरिति परिभाषादप्यस्य सकलैककर्तृत्वसोपपन्नविधि-
बोधित्रं दर्शपूर्णमासादिप्रकृतिः, अनुपदिष्टैककर्तृत्वनाकं प्र-
कृतिमापर्म्येण विहितं कर्म विकृतिरितिर्मकेनेन प्रवृत्तत्वा-
त् । नमूचनार्येव कारिकायां तत्प्रमानेति चेति निर्दिष्टम् ।
आग्नेयसाधर्म्यं तु मार्ये इष्टैकैकदेशकत्वापदिष्टव्यक्त-
त्वादिरूपं बोध्यम् । एवं प्रत्यक्षवचनानिदेशोऽप्येतद्वाह्य-
णानि पञ्च हवींषि इत्यादिधातुगणार्थमूनान्यंगान्येव वारुणप्र-
यासिकद्विविधमिति चेति न वाक्यम् । आग्नेयाहत्वेनावधारिता-
या अमावास्याया अमावास्यात्वेनैव द्रव्यशोभागत्वमापन्नस्य
ऐन्द्रं दधि मक्षपमाशाम्यामामिति वाक्यस्यातिदेशत्वकारणात्
तत्प्रमन्वन्वित्वेनेति पुरोडाशकपाद्यन तुषानुपवपनीत्यत्र पुरोडाश-
सम्बन्धित्वेन कषात्रस्थोपवापांगत्वबोधकत्वेऽपि नानिदेशत्वम् ।
स्वाधिकरणकप्रपणद्वारा पुरोडाशांगत्वेनावधारितस्य कषात्र-
स्य करणन्वस्वरूपद्वारान्नरेणोपवापांगत्वबोधकत्वात् । एवं 'मा-
समग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्राग्निहोत्रपदमग्निहोत्रमापर्म्यवति लास-
निकमित्यनिदेशलक्षणमंगमनम् । एवं स्थिते प्रकृतिवद्विकृतिरि-
त्यतिदेशवाक्यं प्रकृतिपदेनाग्नेयादिकं विकृतिपदेन सौर्वादिक-
मभिदधत् वतिप्रत्ययेनाग्नेयाद्यंगमपाजाद्यंगकत्वं विद्विष्य विद्वि-
ष्यैव विधत्ते इवपर्यायस्य धनेः सर्वनामन्यायेन सादृश्यबोधकत्वात् ।
तथा धाग्नेयविषयकाश्रयो विषयः आग्नेयेन यजेत दर्शेन यजेत

दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति त्रिभिरपि त्रिविधेरेकस्या एव भाव-
नायाः प्रवर्तनाविषयत्वेन विधानान्न कर्मभेदः । यजेतेत्यत्र लिङ्गा
स्वर्गकर्मकभावनायामेवैकस्यैवाग्नेयस्य त्रिविधैर्मः करणत्वेना-
न्वयस्वीकरात् । भवति हि दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेतिवाक्येन
स्वर्गकर्मकभावनायां प्रवर्तनाविषयत्वेन त्रिविधमानायां दर्श-
पौर्णमासाभिस्तौ यज्यर्थः करणत्वेनान्वयो ।

भवनानुकूलो व्यापारो भावना । तदेकदेशे भवने
भावनाविचारः आश्रयत्वेनान्वितं कर्मेतिव्यपदिश्यते । भव-
ननिरूपितैव च करणता घातनर्थे यासते । करणता च
स्वर्गभवनप्रयोजकव्यापारजनकत्वस्वरूपा । व्यापाराणां प-
रमापूर्वप्रधानपूर्वकलिकापूर्वाणां भेदात् त्रिविधाग्नेयस्यादि-
धर्मप्रवावच्छिन्ना संसर्गविधया प्रकारतयैव वाभासते । व्या-
पारजनकतावाचिन्याः तृतीयाया अपि यज्यर्थविशेषणदर्शा-
दिपदसमभिव्याहारेण श्रूयमाणत्वात् । एवमुपस्थिते व्यापा-
रत्रये दर्शपौर्णमासत्वावच्छिन्नकरणताघटकव्यापारीभूतपरमा-
पूर्वमिदो यजतीत्यादिप्रयाजविधिवाचितायामङ्गभावनायां 'कर्म-
त्वेनान्वेति । इत्यागादिश्च करणतया । सा च करणता तद्भाष-
काङ्गापूर्वजनकत्वस्वरूपवोपतिष्ठते । दृष्टव्यापारासम्भवात् ।
एवं दर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटकप्रधानापूर्वं दर्शगोचरसं-
कल्पादिकरणकभावनायां कर्मत्वेनान्वेति । संकल्पादेः प्रधा-
नापूर्वकरणता तु दृष्टेनादृष्टेन वा व्यापारेणावच्छिन्नेत्यप्यदेतत् ।
आग्नेयत्वाद्यवच्छिन्नकरणताघटकं कलिकापूर्वं तु व्रीहीनवहंती-
त्यनेनोपस्थितायामवघातभावनायां कर्मत्वेनान्वेति । तत्करणता-
निर्वाहिका प्रत्यासात्तराग्नेयानियोगसाधनद्रव्यानिष्ठं वैतुष्यमेवोप-
तिष्ठते । तदुपस्थितये व्रीहिपदस्य नियोगसाधनद्रव्ये द्वितीया-

यास्तन्निष्ठवैतुष्ये लक्षणा । एव च प्रकृतिवद्विकृतिरित्यस्य प्रकृतिनिष्ठभावनाकरणतानिर्वाहकव्यापारकर्मकभावनायां यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशव्यापारेण करणता तद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारेणैव विकृतिनिष्ठभावनाकरणताघटकव्यापारकर्मकभावेनां प्रत्यपि करणतेति वाक्यार्थः । स च कृष्णलचक्रश्रवणेऽवघातमधिकृत्य न प्रवर्तते बाधतः । प्रवर्तते तु सौटर्पादिविति दिक् । इति कुतमनवीतमीमांसाशास्त्राणामुद्देशकरमसंगागतविचारबाहुल्येनेति ।

अपरे तु मिश्राणां नात्रनिर्भरः किन्तु नीवारस्य कृष्णलविकृतित्वाभाव एव । एतत्कल्याणिधानं च यदि नीवारस्य मीमांसाविरुद्धं कृष्णलविकृतित्वं शास्त्रान्तरविरोधस्यादूषणतया स्वपोषेयते तदा मीमांसाविरुद्धमेतत्प्रमाधानमपि संभवतीत्याशयेन । अत एव नीवारस्य कृष्णलविकृतित्वेऽपीत्यपिशब्दः संगच्छते । तेन मीमांसाविरुद्धमिधानस्यानौचित्यप्रकाशनम् ।

नस्तुतस्तु प्रामाकरादिसरणीनां प्रचीननवीनमतभेदेन बहुविधतपेदानीतनानां सकलतदज्ञानेऽपि बहुश्रुतानां प्रस्तावतां वृद्धानां तज्ज्ञानेन तदन्तर्गतैकसरण्यनुसारिणिमिश्रग्रन्थे पूर्वोक्तसरणिविमर्शदो न दोषायेति प्राहुः ।

मद्गुरुव्य विश्वध्वजदाता तस्मात्सिद्धं मंगलस्य विघ्नघर्षसद्वारा
समाप्तिरनन्वयमिति मयासिजनकरत्वमिति वदन्ति ।

मणिर्कृतस्तु परमवाक्यरूपसमाप्तिरकाशनिष्ठतया व्यधि-
तरमग्निह करणस्य मंगलस्य हेतुत्वामम्भवः । कर्तुनामम्बन्धेन
तो मन्त्र मयासां कर्तृतया मपवायेन वा हेतुत्वे अन्मान्तरीय-
समाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां संगले प्रवृत्त्यापत्तिरित्यवच्छेदकतया म-
माप्तावच्छेदकतया शरीरनिष्ठप्रपासतया मंगलस्य हेतुत्वं वा-

स्पष्टम् । तथा च नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारनिर्णयेन विघ्न-
ध्वंसस्य द्वारत्वानुरोधेन मङ्गलजन्यत्वावश्यकत्वाच्च तस्यैव मङ्ग-
लजन्यत्वं न तु समाप्तेः । अत एव विघ्नो निवर्ततामिति काम-
नया श्रुष्टानां मङ्गले प्रवृत्तिरूपपश्यते । तथा च मङ्गलं विघ्नध्वं-
सफलकं न तु समाप्तिफलकमिति प्राहुः—

अत्र वदन्ति—मङ्गलत्वस्योक्तरीत्या नानात्वेन मङ्गलजन्यता-
वच्छेदककोटौ स्वाव्यवहितोचरसणोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिक-
रण्योभयसम्बन्धेन सत्तन्मङ्गलस्य वैशिष्ट्यमवश्यं मणिकृतापि
निवेशनीयम् । अन्यथा मङ्गलान्तरजन्यविघ्नध्वंसे विनायक-
स्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे च व्यभिचारापत्तेः ।

तथा चाचार्यमतेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोचरस-
णाचार्यमतम् षोडशतिकावच्छेदकताघटितस्वजन्यविघ्नध्वंसमा-
मानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तन्निवेशादेव न समाप्तिहेतुतायां
व्यभिचारः ।

वस्तुतः स्वानिष्टजन्यतानिरूपितजनकताविशेषसम्बन्धेन
समाप्तितावाच्छिद्यं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसत्वसम्बन्धेन मङ्गलस्य
हेतुतया नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचार एव नास्ति । न
च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वानुरोधेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति हेतु-
त्वस्यावश्यकत्वेन समाप्तिं प्रति हेतुतायां मानाभाव इति वाच्यं,
करणस्य फलव्यापारोभयकारणतायाः सर्वत्र स्वीकारात् । न
च मङ्गलस्य करणत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति यागा-
देरप्यपूर्वं प्रत्येव हेतुत्वमसङ्गेन स्वर्गकारणत्वाभाव मसङ्गात् ।
यदि च स्वर्गसाधनत्वज्ञानार्थनिर्यागप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्र स्वर्ग-
हेतुत्वमुपपद्यते तदा समाप्तिसाधनत्वज्ञानजन्यमङ्गलप्रवृत्त्यनुरोधेन
मङ्गलस्यापि समाप्तिहेतुत्वमावश्यकम् । विघ्नो निवर्ततामिति-

कापना च पुष्पं भवत्वितिकामनावत् द्वारकापनात्वेनोपपन्ना
न मंगलस्य समाप्तिफलकत्वपरिपंथिनी । अत एव निर्विशं समा-
प्यतामिति कामनायाः स्वारस्येन निर्वाह इति ।

अग्रे तु नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ जन्मान्तरीयपुण्यसं-
केपादिन्मते क्वचि- पचिहेतुरन्यत्र च मंगलं कारणम् । तथा च
जन्मान्तरीयपुण्य- तृणारणिमणिन्यायेन(?) ग्रीहियवन्त्यायेन वा
म्यतिः स्वविन्मदुषं मंगलजन्मान्तरीयपुण्यसंपर्यावैकल्यिकी का-
स्माप्ति इति कारणम् एतेति न मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे व्यभिचार
इत्याहुः—

तदसत् । उक्तरीत्यैवाव्यभिचारेण वैकल्यिककारणतायां
मानामावात् ।

के चित्तु मंगलस्य वैकल्यिककारणत्वे विकल्पस्थले उभ-
योरेकसत्त्वेऽपरस्य फलानुत्पादकत्वेन सर्वत्र जन्मान्तरीयपुण्य-
संपत्तिसत्त्वशंकाया मंगले प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न चैवं ग्रीहियव-
स्थलेऽप्येकत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अपरसत्त्वशंकायाः संभवादिति
वाच्यम्, वैषम्यात् । तथा हि—ग्रीहिभिर्पैर्पैर्जेतेत्यत्र ग्रीहमावे कथं
यागः । एवं यवाभावे कथं याग इत्याकांसया अन्वयबोधे ग्री-
हमावविशिष्टवृक्षस्य यवाभावविशिष्टग्रीहेश्च यागकरणता लभ्यत
इति । तत्रैककारणप्रवृत्तावपरकारणमत्वशंकाया असम्भवः । न
चात्र विकल्पबोधकवाशब्दाद्यभावेन कथमेकाभावविशिष्टापरस्य
हेतुतालम इति वाच्यम् । एकसाधनवर्त्तयोपस्थिते साधना-

(१) न्यायं निम्नलिखितानुसारेण व्याख्यायते—

तार्थ्यं हि प्रति स्तुभ्य, धारणेयार्थं प्रति अरणे, यतिजन्यार्थं
प्रति मणेश्च कारणत्वं, न तु यद्विन्यायविद्वन् प्रति स्तुभादेः कारणत्वं,
परस्परव्यभिचारम् । एष यत्र कार्यकारणभावशब्दस्य कार्यता-
व्येदं च माना तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

नरान्धवबोधे उक्तविकल्पमुख्याकांक्षाज्ञानमन्वयव्यतिरेका-
भ्यां हेतुरिति तथाविधाकांक्षाज्ञानजन्यशब्दबोधे चैकाभाव-
विशिष्टापरस्य हेतुता मासत इति चानुभवसिद्धमिति ग्रीहिय-
वादिस्थले ग्रीह्यभावविशिष्टवस्त्वेन यवामावविशिष्टग्रीहस्त्वेन च
हेतुताया लाभात् । न चैवमश्वमेधवाजपेययो(१)रप्येकाभाववि-
शिष्टापरस्येन हेतुतापन्या तदुभयस्थले स्वर्गानुत्पत्तिप्रसंग इति
वाच्यम् । येन साध्यवाचकपदेनोपस्थापितमेकसाधनवस्त्वेन
बोधयित्वानेनैव साध्यवाचकपदेनोपस्थितं साध्यं प्रति साध-
नान्तरवस्त्वं बोधयते । तत्रोक्तविकल्पमुख्याकांक्षयाऽन्वयबोधः ।
ग्रीहियवादिस्थले चैकसाध्यवाचकयजिषातुरिति । तत्र विक-
ल्पमुख्याकांक्षाः । अश्वमेधवाजपेयादिस्थले च साध्याभूतस्वर्ग-
वाचको भिन्न एव शब्द इति न तत्र तथेति सिद्धान्तात् । न
चैवमपि विकल्पस्यानुकल्पाविवेकस्तत्रापि कुशाभावविशिष्टका-
शस्वादिना फलहेतुत्वादिति वाच्यम् । तत्र कुशाभावविशिष्ट-
काशत्वादिना फलहेतुतायामपि काशामावविशिष्टकुशस्वादिना
तस्या अभावेन परस्परभावविशिष्टपरस्परस्याहेतुत्वादेव वि-
फलपानवकाशात् ।

नन्वेवं ग्रीह्यभावविशिष्टववादिकं विनापि यवामावविशिष्ट-

(१) अश्वमेधस्तु यज्ञविशेषः । यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमर्थं सं-
प्रोदय कपाले जयपत्रं धत्वा त्यजेत् तद्रक्षां पुरुषविशेषं नियोजयेत् ।
संवत्सरान्तेऽश्वे आगते सति अथवा केनापि संवद्ध्ये युद्धं कृत्वा
तमानोय यथाविधि यथं कृत्वा तद्वपया होमः कर्तव्यः । कामनानुसा-
रेण तत्फलं ब्रह्महत्यादिपापक्षयः स्वर्गो मोक्षश्च ।

वाजपेयश्च धौतसप्तसंस्थानान्तर्गतपञ्चमो यागः । यथा-‘अग्निष्टो-
मोऽत्यग्निष्टोम उक्थाः षोडशो वाजपेयश्चेन्म्याभ्यलायनसूत्रम् । ऐतः
पौण्डरीकश्चेति सप्त यागाः ।

ग्रीहितो यागाद्युत्पत्त्या व्याभिचारेण कथं ग्रीहियवयोर्हेतुतेति चेत्-
 न । तत्तदवान्तरयागनिष्ठजात्योः प्रत्येकं तदुभयजन्यतावच्छे-
 दकत्वात् । न चैवं यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्याद्ब्रह्मविधारादि-
 ति वाच्यम् । तदुभयव्यापकस्यापरस्य यागनिष्ठवैजात्यस्य स्व-
 र्गजनकतावच्छेदकत्वात् । तत्र स्वर्गोप्येकजातीयः । न हि ग्रीह-
 माद्यविशिष्टवज्रन्यस्वर्गे यवाभावाविशिष्टग्रीहजन्यस्वर्गे वैजा-
 त्यं प्रमाणसिद्धं येन स्वर्गं गतिं तयोः पृथकारणता स्यात् । अ-
 न्वयेषवाजपेयस्थले च स्वर्गवैजात्ययोः (१) श्रुतिस्मृतिसिद्धतया
 पृथक्कार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वं नैककूपेण कारण-
 तायां मानाभावात् ।

मीमांसकास्तु वैदिकवाक्यस्थले निरपेक्षसाधनत्वमेव तृती-
 वैदिकवाक्यस्थले धार्यः । अत एव दर्शवोर्णमासयागात् नवापूर्व-
 नित्येकनाथकल्पनमपि तेषां संगच्छते । अन्यथा ऋणमास्यां
 मेव तृतीयाथः । ऋणमास्यां यजेत, अमावास्यायां अमावास्यायां
 यजेतेत्यत्र तृतीयाथकरणत्वस्य मन्ववार्त्तिं प्रधानापूर्वद्वयकल्पनं
 विनापि निर्वाहे तेषां नवापूर्वकल्पनानुपपत्तेः । एवं च ग्रीहिभि-
 र्वैर्वैजतेत्यादावितरकारणकृत्वाभावविशिष्टापरकारणकृत्यवोच-
 क्तृतीयाथैव तथाविधान्वयवोचोपपन्नानानुपपत्तिः । शेषं दर्शि-
 तदिष्टाऽवमेपमित्याहुरिति वदन्ति ।

अपरे तु निष्प्रमंमर्गाभाववाचकतया निर्विघ्नं समाप्यतामिति
 कामनया मंगलपट्टनिर्देशनेन च विघ्नमंसर्गाभावद्वारा मंगलस्य
 समाप्तिहेतुत्वम् । निष्प्रमंमर्गाभावश्च वर्तमानविघ्नस्य ध्वंसः, अ-

(१) 'स्वर्गकामोऽवमेपेन' 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति
 स्वर्गवैजात्यम् । अत एव 'सः.....अनिशययुक्तः' इति श्रुतिरूपेण
 सांख्यसम्प्रदायमुक्तम् ।

नागतस्य तस्य प्रागभावसमाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्थायी । अत्र च विघ्नो रोगादिः । एवं च कृते मंगले रोगकारणीभूताधर्मस्य तेन विनाशे रोगानुत्पत्त्या समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं - रोगादीनां प्रागभावस्तिष्ठति । न चैवमपि विघ्नप्रागभावस्यानादितया मंगलजन्यत्वाविरहेण तस्य द्वारत्वानुपपत्तिरिति चेत्---

मैवम् । योगक्षेमसाधारणजन्यताया एव तस्य द्वारत्वनिर्वाहिकायाः प्रकृते वाच्यत्वात् । तथा हि स्वस्वव्याप्येतरपावद्यक्ष्यक्तिसत्त्वे यदधिकरणोत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तावत्तद्व्यक्तिसत्त्वे तदनधिकरणोत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तत्तस्य जन्यमिति दण्डाद्युत्पाद्य घटादिमङ्गलपरिपाल्यविघ्नप्रागभावसाधारणं जन्यत्वं नानुपपन्नम् । अस्ति च दण्डव्याप्येतरचक्रादिव्यक्तिसत्त्वे दण्डाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटाधिकरणत्वसत्त्वात्तद्व्यक्तिसत्त्वे च दण्डानधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटानधिकरणत्वाद्धटस्य दण्डजन्यत्वम् । एवं मङ्गलतद्याप्येतरयद्यक्ष्यक्तिसत्त्वे मङ्गलाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वं तत्तद्व्यक्तिसत्त्वे मङ्गलानधिकरणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वमिति विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलपरिपाल्यत्वं घटादौ रासमादिजन्यतावारणायोभयत्र व्यक्तिसत्त्व इत्यन्ते यावत्तावत्पदानुपादानेऽपि स एव दोष इति तदुपादानम् । तत्र च घटसत्त्वप्रयोजकभावव्यक्तिनिविष्टदण्डतद्याप्यसत्त्वकाले दण्डानधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्याऽभयः स्यादत इतरान्तम् । न चाकाशाधिकरणप्रसिद्ध्या शब्दादावाकाशादिजन्यता न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । प्रवृत्त्यौपयिकजन्यताया एव प्रकृते विवक्षणीयत्वात् । तथा च स्वस्वव्याप्यभिन्नयद्यद्व्यक्त्यधिकरणीभूतस्य यदधिकरणक्षणस्योत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तत्तद्व्य-

ब्रीहिनो यागाद्युत्पत्त्या व्याभिचारेण कथं ब्रीहियवगोहंतुतेति चेत्-

न । तत्तद्वान्तरयागनिष्ठजात्योः प्रत्येकं तदुभयजन्यतावच्छे-
दकत्वात् । न चैवं यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्याद्व्यभिचारादि-
ति वाच्यम् । तदुभयव्यापकस्यापरस्य यागनिष्ठवैजात्यस्य स्व-
र्गजनकतावच्छेदकत्वात् । तत्र स्वर्गोप्येकजातीयः । न हि ब्रीह-
भावविशिष्टयवजन्यस्वर्गे यवाभावविशिष्टब्रीहिजन्यस्वर्गे वैजा-
त्यं प्रमाणसिद्धं येन स्वर्गं पति तयोः पृथकारणता स्यात् । अ-
श्वमेधवाजपेयस्य च स्वर्गवैजात्ययोः (१) श्रुतिस्मृतिसिद्धताया
पृथक्कारणमावकल्पनाया आवश्यकत्वेनैककूपेण कारण-
तायां मानाभावात् ।

मीमांसकास्तु वैदिकवाक्यस्थले निरपेक्षसाधनममेव तृती-
वैदिकवाक्यस्थले यार्यः । अत एव दर्शपार्ष्णमासयागात् नवापूर्व-
नित्येकमावकत्व- कलशमपि तेषां संगच्छते । अन्यथा पार्ष्णमास्यां
मेव कर्त्तव्यः । पार्ष्णमास्याया यजेत, अमावास्याया अमावास्याया
यजेनेत्यत्र तृतीयार्थकरणत्वस्य मध्यवर्ति प्रधानापूर्वद्वयकल्पनं
विनापि निश्चिदे तेषां नवापूर्वकल्पनानुपपत्तेः । एवं च ब्रीहिभि-
र्यवैर्ममेनेत्यादावितरकारणकृत्वाभावविशिष्टापरकारणकृत्यवोप-
कृतीपपेव तथाविधान्वयवोद्योपपत्त्यानानुपपत्तिः । शेषे दर्शि-
तदिष्टाऽश्वमेधमित्याहुरिति वदन्ति ।

अपरे तु निष्कर्मगाभाववाचकतया निर्विघ्नं समाप्नोतामिति
कामनया संगच्छपट्टनिदर्शनेन च विघ्नमंसर्गाभावद्वारा संगच्छस्य
ममाप्तिरेतुत्वम् । विघ्नमंसर्गाभावश्च वर्तमानविघ्नस्य ध्वंसः, अ-

(१) 'स्वर्गवैजात्योऽश्वमेधेन' याज्ञपेयेन स्वाराज्यवामो यजेनेति
स्वर्गवैजात्यम् । अत एव 'सा.....श्रुतिशायमुक्तः' इति श्रुत्युक्तेन
सांख्यसन्न्यासुलम् ।

नागतस्य तस्य प्रागभावसमाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्यायी । अत्र च विघ्नो रोगादिः । एवं च कृते मंगले रोगकारणीभूताधर्मस्य तेन विनाशे रोगानुत्पत्त्या समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं, रोगादीनां प्रागभावस्तिष्ठति । न चैवमपि विघ्नप्रागभावस्यानादितया मंगलजन्यत्वविरहेण तस्य द्वारत्वानुपपत्तिरिति चेत्—

मैवम् । योगक्षेमसाधारणजन्यताया एव तस्य द्वारत्वनिर्वाहिकायाः प्रकृते वाच्यत्वात् । तथा हि स्वस्वव्याप्येतरयव्यव्यक्तिसत्त्वे यदधिकरणोत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तावत्तत्तद्व्यक्तिसत्त्वे तदनधिकरणोत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तत्तस्य जन्यमिति दण्डाद्युत्पाद्य घटादिमङ्गलपरिपाल्यविघ्नप्रागभावसाधारणं जन्यत्वं नानुपपन्नम् । अस्ति च दण्डव्याप्येतरचक्रादेव्यक्तिसत्त्वे दण्डाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटाधिकरणत्वसत्त्वात्तद्व्यक्तिसत्त्वे च दण्डानधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटानधिकरणत्वाद्दृढस्य दण्डजन्यत्वम् । एवं मङ्गलतद्याप्येतरयव्यक्तिसत्त्वे मङ्गलाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वं तत्तद्व्यक्तिसत्त्वे मङ्गलानधिकरणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वमिति विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलपरिपाल्यत्वं घटादीं रासमादिजन्यतावारणाद्योपपन्न व्यक्तिसत्त्वं इत्यन्ते यावत्तावत्पदानुशादानेऽपि स एव दोष इति तदुपादानम् । तत्र च घटसत्त्वप्रयोजकभावव्यक्तिनिविष्टदण्डतद्याप्यसत्त्वकाले दण्डानधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्याऽप्यमवः स्यादत इतरान्तम् । न चाकाशाधिकरणप्रसिद्ध्या शब्दादावाकाशादिजन्यता न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । प्रवृत्तौपपिकजन्यताया एव प्रकृते विवक्षणीयत्वात् । तथा च स्वस्वव्याप्यभिन्नयव्यव्यक्तिसत्त्वधिकरणीभूतस्य यदधिकरणक्षणोत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं

वत्यधिकरणीभूतस्य तदनधिकरणस्योत्तरक्षणे तदनधि-
करणत्वं तत्र तज्जन्यत्वमिति निष्कर्षः ।

अधिकरणत्वानधिकरणत्वे च स्वस्वव्यापारान्यतरद्वारा
विवक्षिते । तेन यागादौ न स्वर्गजनकत्वानुपपत्तिः । अत्र च तद-
दादौ तद्वत्जनकतद्व्याप्तिनिमित्ततासमादिजन्यतावारणायान्य-
न्यायासिद्धत्वमपि विशेषण देयम् । यदा माध्यत्वेनाभिपक्ष-
यत्तन्निमित्तोपपत्तियोगिभावसम्बन्धाश्रयो यस्तस्मादशङ्कीभूतस्य
स्वव्याप्यत्वाभावादन्यसकलसमवधाने सति यत्तत्त्वं यत्तत्त्वं
यदमत्वे च यदसत्त्वं तदेव तज्जन्यमिति विवक्षितम् । तादृशसम्ब-
न्धाश्रयश्च दद्याद्विरूपले घटादिप्रागभावात् । मङ्गलस्यले च
सात्पत्त्वामिपक्षे एव विप्रभागभावः । एव च रासमादौ नाति-
व्याप्तिः । रायमनयाप्येतरयावद्वत्प्रागभावनाशकस्य घटसाम-
ग्रीरूपस्य मत्वे राममव्यतिरेकेण यदव्यतिरेकस्यासिद्धेः । पूर्वं
वदप्रसिद्धिवारणायान्यव्यतिरेकाभ्यां भगलभावस्य विघ्नहेतु-
तया तद्वत्प्रसङ्गतद्व्याप्येतरयावद्विप्रभागभावनाशकसमवधा-
ने मङ्गलसत्त्वं स्यात्प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणाय चान्यातम् ।
अत्रापि तादृशसम्बन्धाश्रय यत्किञ्चित्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय
तस्मादशकत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा घटस्यापि तादृशसम्बन्धा-
श्रयत्वेन तन्नाशकसकलसमवधाने दण्डसत्त्वं घटसत्त्वं स्या-
भावेन तथाविधसम्बन्धाश्रयविघ्ननाशकविघ्नघटिनसकल-
कारणसमवधाने भगलसन्धे विघ्नप्रागभावस्याभावेन च घटवि-
घ्नप्रागभावरूपार्द्धदण्डभगलजन्यत्वे न स्यादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशसम्बन्धाश्रययद्व्यक्तेः स्वस्वव्याप्यत्वा-
भावादन्यसकलकारणमत्वे यत्तत्त्वे यत्तत्त्वे तद्व्यक्तेस्तादृशस-
कलकारणसत्त्वे यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इत्येव वक्तव्यं छा

घवात् । एवं च घटीयतादृशयावत्कारणमादाय विघ्नीयता-
दृशयावत्कारणमादाय च घटविघ्नप्रागभावयोर्दण्डमंगलजन्य-
ता बोध्येति वदन्ति-

तदसत् । योगक्षेमसाधारणकार्यकारणभावग्रहस्य प्रवृ-
त्तिहेतुत्वे मानाभावात् । एतेन विघ्नप्रागभाव एव सर्वत्र
मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे द्वारम् । अत एव विघ्नो मा
भूदिति द्वारकामनया प्रवृत्तिर्न तु विघ्नो निवर्त्ततामिति काम-
नयेत्यपि संगच्छते इत्यपि परास्तम् ।

ननु स्तुत्योकारायशब्दानामपि समाप्तिहेतुतया कथं
मङ्गलमेव तद्धेतुरिति चेत्-

न । तेषामपि वाचिकमंगल एवांतर्भावादिति दिक् ।

अथ प्रमाणवादः ।

अथ प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसाधिगमः (१)
इति भगवतो महामुनेरक्षपादस्योक्त्या प्रमाणादिषु पदार्था निरू-
पणीयाः । तत्र मानाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिः (२) रिति प्रथमं
प्रमाणतत्त्वं निरूप्यते ।

अत्र माध्यमकाः (३) - प्रमात्वस्य स्वतः परतो वा दुर्ग्रहतया

(१) प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
वाद्जरूपवितण्डाहेत्वामासञ्चलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाभिः श्रे-
यसाधिगम इति न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रम् ।

(२) मानाधीना मेयसिद्धिस्तथा चोक्तं 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणा-
द्धी'ति सांख्यसप्ततयामोभवरूपेण ।

(३) यौद्धानामन्यतमो विभागो माध्यमिकः शून्यवादीत्यपरनामकः ।
माध्यमिकमतम् - नास्ति बुद्धिरपीत्याह वादी माध्यमिकः किल ।

न सत्रासन्न सदसन्न चोभाभ्यां विलक्षणम् ।

चतुष्टयेऽदिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥

कस्यधिकरणीभूतस्य तदनधिकरणक्षणस्योत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तत्र तज्जन्यत्वमिति निष्कर्षः ।

आधिकरणत्वानधिकरणत्वे च स्वस्वव्यापारान्पतरद्वारा विवक्षिते । तेन यागादौ न स्वर्गजनकत्वानुपपत्तिः । अत्र च तद्वटादौ तद्वटजनकतदण्डादिनियतनट्टासमादिजन्यतावारणाया-
नन्यथासिद्धत्वमपि विशेषेण देयम् । यद्वा साध्यत्वेनाभिमतं यत्तन्मनिर्गोचरयुगोपयोगिभावसम्बन्धाश्रयो यस्तन्नाशकीभूतस्य स्वव्याप्यस्वाभावान्यसकलमवधाने सति यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदमरत्वे च यदसत्त्वं तदेव तज्जन्यमिति विवक्षितम् । तादृशसम्बन्धाश्रयश्च दंडादिस्थले घटादिभागभावः । मङ्गलस्थले च सान्यत्वाभिमत एव विघ्नभागभावः । एवं च रासमादौ नातिव्याप्तिः । राममनश्चाप्येतरयात्रद्वटभागभावनाशकस्य घटसामग्रीरूपस्य सत्त्वे रामभण्डतिरेकेण घटव्यातिरेकस्यासिद्धेः । पूर्ववदप्रसिद्धिवारणायान्वयव्यतिरेकाध्यायगलाभावस्य विघ्नहेतु-
तया तद्वटितमंगलतद्व्याप्येतरयावद्विघ्नभागभावनाशकसमवधाने मङ्गलसत्त्वस्याप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणाय चान्यान्तम् । अत्रापि तादृशसम्बन्धाश्रय यत्किञ्चित्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तन्नाशकत्वं निवेदनीयम् । अन्यथा घटस्यापि तादृशसम्बन्धाभ्युपगमेन तन्नाशकसकलमवधाने दण्डसत्त्वे घटसत्त्वस्याभावेन तयाविधसम्बन्धाश्रयविघ्ननाशकविघ्नयटितसकलकारणसमवधाने मंगलसत्त्वे विघ्नभागभावस्याभावेन च घटविघ्नभागभावयोर्दण्डमंगलजन्यत्वे न स्यादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशसम्बन्धाश्रययद्व्यक्तेः स्वस्वव्याप्यस्वाभावान्यसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं तद्व्यक्तेस्तादृशसकलकारणसत्त्वे यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इत्येव वक्तव्यं ला-

प्रतिबध्ये घटादिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाव-
वति घटादिज्ञाने योग्यतान्यतिरेकेनिश्चयप्रतिबध्ये योग्यतासंश-
याप्रतिबध्ये योग्यतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वा-
भाववति शान्दबोधे च व्याभिचारवारणाय तत्सार्थक्यमि-
ति वाच्यम् । तथापि यद्व्यतिरेकेनिश्चयपदवैयर्थ्यात् । न च
व्याभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्याभिचारनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता-
निरूपितजन्यत्वाभाववति व्याप्तिनिश्चये व्याभिचारवारणाय त-
त्सार्थक्यमिति वाच्यम् । ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतया व्य-
भिचारसंशये व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न चा-
न्यत्र ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि व्याप्तिनिश्चये व्याभि-
चारसंशयोऽवश्यं प्रतिबन्धकः । अन्यथा व्याभिचारसंशया-
भायकत्वेन सन्दिग्धोपाधेरदूषकत्वापत्तेः । तथा च तत्र
व्याभिचारवारणाय व्यतिरेकेनिश्चयपदमावश्यकम् । एवं च
व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैव निवेष्टापृथक् प्रति-
बन्धकताद्वयनिवेशं गौरवादिति वाच्यम् । तथाप्यनुमितिं प्रति
संशयानिक्षयसाधारणव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतयैव
व्याप्तिसंशयादिकालेऽनुमित्यापादनासम्भवेनानुमितिं प्रति व्या-
प्तिनिश्चयत्वेनाहेतुतया दृष्टान्तामिदृश्या तादृशनियमासिद्धेः । न
च यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
ताश्रयं यत्तन्निश्चयजन्यमित्येष नियमो न तु निश्चयत्वावच्छि-
न्नजन्यत्वघटितोपि । तन्निश्चयजन्यत्वं च तन्निश्चयानधिकरणस-
णावपवाहितोच्चरक्षणानुत्पत्तिकत्वमिति न दृष्टान्तासिद्धिरिति
वाच्यम् । तथाप्यनुमितौ ग्राह्याभावावगाहिनः साध्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अनुभ-
वकलहग्रन्ततर्थाऽसिद्धत्वेन दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वरित्वादिति चेत्—

यैवम् । प्रामाण्यनिश्चयस्याप्रवर्त्तकत्वेऽप्यमामाण्यज्ञानानास्क
न्दितेष्टमाधनताज्ञानरूपकारणमपचये तदपेक्षाया आवश्यकतया
तस्य च स्वतः परतो वाऽसंभवेन प्रवृत्त्यसंभवेन प्रमाणतत्त्वनि-
रूपणासंभवस्य दुरुद्धरत्वादिति वदन्ति ।

तत्र मीमांसकाः—प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमेव(१) ।

तत्र गुरुमते प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वम् । अपामाण्यग्र-
हासमवधानकालीनयावत्स्वाश्रयविषयत्वम् ।

सुरारिमिश्रमते चाप्रामाण्यग्रहासमवधानकालीनयाव-
मीमांसकमन्वत् स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वम् ।

भट्टमतेऽप्रामाण्यग्रहासमवधानकालीनज्ञातवार्त्तिककानुमि-
तिविषयत्वम् ।

अत्र नैयायिकेन सह विवादे यतत्रयसाधारणी विप्रनिप
सिरपेक्षिता । मा च ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञान-
ग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वेति ।

अत्र विधिकोटिमीमांसकानां निषेधकोटिनैयायिका-
नाम् । अत्र यवापि प्रामाण्ये यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वा-
भावेन वापवारणाय साव्यस्यज्ञानपदं स्वाश्रयपरं वाच्यम् ।

(१) वस्तुतो गुरुमते एव प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वम् । स्वतो
ग्राह्यत्वं च स्वजनकसामग्रीजन्यत्वम् । स्व ज्ञानं तज्जनकसामप्रोजन्य
मेव प्रामाण्यम् । एतच्च गुरुमते एव सिद्ध्यति । अत्रैव ज्ञानजनकसा-
मग्रीतो ज्ञानप्रामाण्यमपि सिद्ध्यति । भट्टमते तु स्वजन्यज्ञानतालिङ्ग-
कानुमितिसाधितस्तथा सुरारिमिश्रमते च स्वजन्यस्वप्रत्यक्षसामग्रीतः
प्रामाण्यं सिद्ध्यति । अतो भट्टमिधयोर्मते परतः एव प्रामाण्यम् । नै-
यायिकप्रतापेक्षया आपेक्षिकस्यैतत्स्वं भट्टमिधयोर्मतेऽप्यस्त्येव । तथा
चाहुस्तत्त्वचिन्तामणिपट्टस्ये मधुरानायमहाचार्याः—“स्वतः स्वाश्र-
यजनकसामग्रीतः । स्वं प्रमान्वम् । एतच्च गुरुमते । परतस्तदन्यसाम-
ग्रीतः । एतच्च मिश्रमत-भट्टमत-न्यायमतेषु” ।

स्वपदं च पक्षीभूतप्रामाण्यपरम् । एवं च पक्षे ज्ञानपदानुपादाने पक्षतावच्छेदकाक्रान्तेच्छाप्रामाण्ये तदाश्रयग्राहकयावत्सामग्र्यन्तःपातिन्या इच्छाग्राहकप्रामाण्या अग्राह्यत्वेन बाध इति ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यस्य पक्षतालाभाय पक्षे ज्ञानपदम् ।

वस्तुतस्तु घटत्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना विशिष्य न पक्षता । याममानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वघटितपक्षस्य समवायादिरूपवैशिष्ट्यातीन्द्रियत्ववादिनां गुरुणामप्रसिद्धेः । अतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैव पक्षता । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं तु तेषां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नधर्मत्वधर्मित्वोभयावगाहिज्ञानत्वम् ।

नैयायिकमते तु तद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वमिति नाप्रसिद्धिः । एवं च कुत्रापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकयावत्सामग्र्यग्राह्यत्वेन बाध इति घटज्ञानादिवृत्तिप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षतालाभाय पक्षे ज्ञानपदमिति तत्त्वम् । घटज्ञानं प्रमेत्यनुमितिसामग्रीभादाय विधौ सिद्धमाधनवारणाय यावत्वं सामग्रीविशेषणम् । तच्चाशेषत्वं न त्वनेकत्वम् । तेन यत्रैकैव ज्ञानग्राहिका सामग्री तत्र न साध्याप्रसिद्धिः । ग्राह्यत्वं च ग्रहविषयत्वम् । ग्रहे च सामग्रीपदार्थस्य सामग्रीजन्यस्यापेदेनान्वयः ।

वस्तुतस्तु ग्राह्यत्वं विषयिताप्रतियोगित्वम् । सामग्रीपदं सामग्रीत्वपरम् । यावत्वं व्यापकत्वकथं विषयिताविशेषणम् । तथा च तादृशसामग्रीत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं साध्यं पटवैवसितम् । व्यापकताघटकसम्बन्धश्चात्र स्वाश्रयग्रहजनकत्वम् । व्याप्यताघटकश्च स्वरूपसम्बन्धः । स्वजन्यग्रहत्वस्य व्याप्यताघटकसम्बन्धत्वे स्वरूपसम्बन्धस्य च व्यापकताघटकत्वे तु सामग्री-

व्यापकेत्येवं सम्यक् ।

वस्तुतस्तु यथाश्रुतयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्य उक्तार्थे पर्यवसा-
नेन पर्यवसितार्थस्यैव स्वतस्त्वरूपतया तस्योक्तरीत्या शब्दार्थ-
तोपपादनमफलमेव ।

नवीनास्तु तादृशसामग्रीजन्यग्रह एव यावत्वं विशेष-
णम् । अत एव च दीधितिकारेण (१) यावादिति फलतो ग्रह-
विशेषणमित्युक्त्वा तादृशग्रहानिष्ठं यावत्वं तादृशग्रहत्वव्यापकत्व-
पर्यवसितमित्याशयेन तादृशग्रहत्वव्यापकविधायित्वाकम्बमिति या-
वादित्युक्तम् । अत्र तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेन विधायितोपादा-
नं विधायितामन्वयेन व्यापकत्वव्याप्य ज्ञानग्राहकमाग्री-
जन्यग्रहत्वं च ज्ञानग्रहत्वपर्यवसन्नम् । तथा च तादृशज्ञान-
ग्रहत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपित्वाया विधायिता-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तद्वद्व्यवस्थम् । विधिकोटिः प-
रेषाम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चास्माकं साध्यमिति
पर्यवसितम् । तेन पक्षीमुत्पन्नमाग्नये तादृशभेदीयस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्योभयसिद्धत्वेऽपि न स-
तिः । तादात्म्यस्य व्याप्यताघटकत्वे तु तादृशग्रहवृत्तिपर्य-
वसिततादृशग्रहसमानाधिकरणेत्यायेव सम्यक् । तादृशभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं साध्यं परैः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
भाषनीयम् । तेन विशिष्टप्रामाण्यस्वयत्कीभूतघटत्वप्रकारिता-
स्यावच्छेदेन तादृशज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावस्योभयवादिसिद्धत्वेऽपि न सतिः । न चैव-
पि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावच्छेदकत्वस्य घट-
त्वप्रकारितात्वादानुभववादिसिद्धत्वं विशिष्टप्रामाण्यस्वरूपपक्ष-

(१) रघुनाथशिरोमणिना ।

तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मेऽपि तादृशाभावावच्छेदकत्वमु-
भयवादिसिद्धम् । विशिष्टप्रामाण्यत्वस्य घटत्वप्रकारितात्वाद्यन-
तिरेकादिति सिद्धसाधनतादवस्थमिति वाच्यम् । यतः पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितौ पक्षतावच्छेदकेऽवच्छेदकतास-
म्बन्धेन साधवं न पारतन्त्र्येण प्रकारः अपि तु साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नांश्च एवावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मः प्रकार इत्युपेयते । तथा च विशेष्यभूतघट-
त्वप्रकारितात्वाद् तादृशाभावावच्छेदकत्वस्योभयवादिसिद्धत्वेन
घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वप्रकारितात्वादिरूपप-
क्षतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्वस्योभयवादिसिद्धत्वेऽपि निरु-
क्तविशिष्टप्रामाण्यत्वनिरूपितविलक्षणया अवच्छेद्यतायास्तादृ-
शावच्छेदकत्वामावरूपव्यापकत्वे नैयायिकैरनभ्युपगमात् सिद्ध-
साधनावकाशः । शुद्धघटत्वप्रकारितात्वादिनिरूपितावच्छेद्यतातो
विशेषाविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकनानिरूपकत्वरूपाया विशिष्ट-
प्रामाण्यत्वनिरूपितावच्छेद्यताया विलक्षणं शुद्धघटत्वप्रकारिता-
त्वादिविशिष्टविषयकज्ञानेऽपि विपयितासम्बन्धेन विशिष्टप्रामा-
ण्यत्वविशिष्टवर्जदोषगमादक्षुण्णम् ।

अथ ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन तद्व-
र्जदेन ज्ञानत्वेन तदभेदेऽपि तत्तज्ज्ञानीयत्वविशिष्टतत्प्रामाण्य-
त्वावच्छेदेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूते निरुक्तप्रामाण्ये
तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशशुद्धप्रामाण्यत्वाव-
च्छेदेनापि बाधितः । प्रतियोगिताया इवावच्छेदकताया व्या-
प्यवृत्तित्वस्य दीधितिकारानुमतत्वादिति चेत्—

न । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्त्व-
रूपव्याप्तिलक्षणस्य बहुधादिताध्यकेऽन्याप्तिमांशक्य यदुपाव-

च्छिन्नं साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
तदूपावच्छिन्नसाधनाधिकरणं व्याप्तिरित्यनेन तादृशशंकां स-
माहितवता दीपितिकृता प्रतिधोगितावच्छेदकताया अप्याप्य-
सित्वस्याभ्युपगमात् । अन्यथा तच्चद्विहस्वादिना हेतुसमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य बह्वधादेः शुद्धवह्नि-
त्वाद्यवच्छेदेनापि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासंभवेना-
व्याप्त्युद्धारसंभवादिति वदन्ति ।

केचित्तु सामान्यं पक्षीकृत्य तादृशज्ञानग्रहत्वव्यापकतावच्छे-
दकघटत्वादियदिशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकवनिर्दिष्ट-
त्वविशिष्टविषयितात्वघटत्वादिविषयितात्वान्यतररूपवद्विषयिता-
कत्वकोटिका विप्रतिपत्तिः घटत्वादौ विधिमसिद्धयेऽन्यतरत्वेन
निवेद्यः । यद्वा सामान्यानिरूपितत्वाविशिष्टविषयितात्वं पक्षीकृत्य
तादृशज्ञानग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका विप्रतिपत्तिरतो न
दोष इति वदन्ति ।

आधुनिकास्तु तादृशज्ञानग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छि-
न्नं पक्षीकृत्य विशिष्टसामान्यविषयितात्वानवच्छिन्नत्वकोटिकावि-
प्रतिपत्तौ तात्पर्याच्च काव्यनुपमाचिरिति ग्राहुरिति दिक् ।

अत्रेदं ज्ञानमप्रमेयमावाण्यग्रहसमवहितज्ञानग्राहकसामान्या
सामान्याग्रहाद्वाधवारणासामान्याग्राहकत्वं सामग्रीविशेषणम् ।
तत्त्वं चासामान्यग्रहासमवहितत्वम् । न चासामान्यस्य भ्रमत्व-
प्रमात्वाभावरूपतया द्वैविध्येनाननुगम इति वाच्यम् । द्विविधस्या-
सामान्यस्य सामान्यविरोधित्वेनानुगमात् । एवं च सामान्यग्रहे
व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया घटत्वादिग्रहस्य विरोधितया मिथ्या-
दिप्रमेये व्यवसायादिघटितया ज्ञानग्राहकसामान्याः सामान्यवि-
रोधिनो घटत्वादेर्ग्रहेण समवहितत्वेन साध्यावसिद्धिः ।

ति लुप्तसप्तमीकम् । तत्पदं स्वाश्रयपरम् । सप्तम्यर्थो विषयत्वम् ।
तेन स्वाश्रयविषयकप्रामाण्यविरोधिग्रहासमवहितत्वलाभ इति
नोक्तदोषः ।

न चान्यथाख्यायनद्वीकर्तृगुरुमते तादृशग्रहापसिद्ध्या सा-
ध्यापसिद्धिरिति वाच्यम्, स्वाश्रयविषयतानिरूपिता या
प्रामाण्यविरोधिनिष्ठविषयता तच्छालिव्यवहारजनकग्रहासमवहि-
तत्वस्य विवक्षणात् । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी । तेन श-
ब्दात्मकव्यवहारस्य साक्षाद्विषयताशालित्वाभावेऽपि न क्षतिः ।

गुरुमते 'भ्रमस्थले' विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेष-
णविशेष्यभावोपगमाच्च दोषः । तादृशव्यवहारजनकग्रहस्तु तन्म-
ते स्वातन्त्र्येण तदुपास्थितिकालीनं स्वाश्रयरूपधर्मिज्ञानम् ।

मुरारिमिश्रमदृष्टयोमते तु तथाविधविशिष्टज्ञानापेक्षि बोध्यम् ।

न चैवमपि तादृशप्रामाण्यग्रहासमवहिततत्सामग्रीसमवहितता-
दृशसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्वाधतादवस्थमिति वाच्यम् । तादृ-
शव्यवहारजनकग्रहतत्सामग्र्यन्वयतरासमवहितत्वस्य विवक्षणेना-
दोषात् ।

नन्वेवमपि ज्ञानत्वादिना घटादिज्ञानविषयकशब्दबोध-
सामग्र्या ज्ञानपदात्मिकया यावदन्तर्गतया प्रामाण्याग्रहा-
द्वाधः । न च विषयविषयकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वनिवेशाच्च दोष इति
वाच्यम् । तथापि घटज्ञानपदात्मिकया घटज्ञानत्वादिना घटज्ञाना-
दिविषयकशब्दबोधसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्वाधस्य दुर्वारत्वात् ।

किं च प्रामाण्याविषयिण्या अहं घटज्ञानवानित्यनुमितेः साम-
ग्र्या घटज्ञानव्याप्यघटेच्छावानहमिति परामर्शात्मिकया प्रामा-
ण्याग्रहाद्वाधो दुर्वार इति चेत्—

न । विषयविषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नका-

र्येतानिरूपितकारणकत्वस्य तादृशसामग्र्यां विवक्षणात् ।
 घटविषयकशाब्दत्वस्य घटपदज्ञानकार्यतावच्छेदकतया ज्ञान-
 विषयकशाब्दत्वस्य च ज्ञानपदज्ञानकार्यतावच्छेदकतया वि-
 षयविषयकत्वाविशिष्टज्ञानविषयकत्वस्य कस्यापि कार्यतानव-
 च्छेदकत्वेनोपदर्शितघटज्ञानपदात्मकशाब्दसामग्रीमादाय बाधा-
 भावात् । एवं व्यापकतावच्छेदकनिरूपितव्याप्तेरभावेनोक्ता-
 नुमितौ घटविषयकत्वादिभाने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य ज्ञा-
 नभाने च तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया घटविषयकज्ञानवि-
 षेयकानुमितित्वस्य कस्यापि कार्यतानवच्छेदकत्वेनोक्तपराम-
 र्शात्मकानुमितिसामग्रीमादायापि न बाधः ।

अथैवं घटज्ञानं प्रमेत्यनुमितिसामग्रीमादाय सिद्धसाधनवा-
 रणाय यावत्पदमिति पूर्वोक्तमंगतम् । तत्रापि ज्ञानभावे हेतु-
 तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारकपक्षज्ञानस्य प्राप्यभावे च त-
 न्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया कस्या अपि कारणताया उप-
 दर्शितधर्मावच्छिन्नकार्येतानिरूपितत्वाभावेन तादृशसामग्र्या अ-
 संग्रहादिति चेत्—

न । तथापि प्रमावदनिरूपितशक्तिज्ञानात्मकतज्जन्यशाब्द-
 सामग्रीमादाय सिद्धसाधनवारणाय यावत्पदस्यावश्यकत्वात् ।
 तत्र शब्दतावच्छेदकेऽपि शक्तेः सत्त्वेन प्रमात्वेन प्रमाशाब्द एव
 शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अत्र ज्ञानविषयकत्वस्य चक्षुःसंयो-
 गादिकार्यतानवच्छेदकतया चक्षुःसंयोगादिनेष्टकारणताया अत-
 यात्वेन गुर्वादिमते बाध इति नाशंरुनीयम् ।

स्वप्रकाशवादिगुरुपते घटादिविषयकज्ञानविषयकचाक्षुष-
 ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व- त्वस्य घटादिचक्षुःसंयोगकार्यतावच्छेदकत्वेन

यादिनो गुणेमेतम् मिश्रमते(१) च घटादिज्ञानविषयकमानसत्व-
स्य व्यवसायकार्यतावच्छेदकत्वेनावधात् । न चैवमपि भट्टमता-
संग्रह इति वाच्यम् । ज्ञानातीन्द्रियत्ववादिभट्टमते ज्ञातताल्लिङ्ग-
ज्ञानातीन्द्रियत्वज्ञा- विद्यमानज्ञानविधेयकानुमितरेव ज्ञानप्रत्यक्ष-
दिनो भट्टस्य मतम् । स्थानाभिपिक्ततया मिथ्यादिमते(२) ज्ञानप्रत्य-
क्षगामिमिश्रमते ज्ञानं सस्येव भट्टमते ज्ञानव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञात-
प्रत्यक्षम् । तावान्यघट इत्याकारकपरामर्शनन्यवर्तमानज्ञा-
नविधेयकानुमितेः प्रामाण्यविषयकतानियमेन तथाविधप्रामाण्य-
विषयकज्ञानविधेयकानुमितित्वे तथाविधपरामर्शकार्यतावच्छेद-
कताया अगताङ्गीकारात् ।

अत एव पक्षधरमिश्रा अपि 'विषयमविषयीकुर्वती या ज्ञानं
पक्षधरमिश्राणां मतम् गृह्णाती'त्यादिना तथा च 'ज्ञानग्राहिकैव
विषयग्राहिका न तु विषयग्रहार्थमन्यापेक्षा यस्यामिति पर्यव-
वस्यती'त्यन्तग्रंथेनापदर्शितार्थमुक्त्वा 'यथा च ज्ञातताल्लिङ्गकानु-
मानस्य ज्ञानग्राहकत्वेनैव विषयग्राहकत्वं तथा वक्ष्याम' इति
ग्रन्थेन तर्कबोक्तवन्त इति ।

अत एवमपि घटज्ञानविषयकशान्दजनकयोग्यताज्ञानानुपु-
र्वाज्ञानाद्यात्मकसामान्यास्तथात्वेन तामादाय बाधतादवस्थंभ्यम् ।
घटज्ञानादिविषयकयोग्यताज्ञानादेर्यटज्ञानादिविषयकशान्दत्वंस्य
कार्यतावच्छेदकत्वान् । एवं तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य घट-
ज्ञानादिविषयकशान्दत्वावच्छिन्नजनकनया घटज्ञानादिविष-
यकशान्दबोधजनकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानात्मकसामान्यास्तथा-
त्वेन तामादाय बाधो दुर्वारः ।

किं चानुपिणौ व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव विधेयभा-
नेन ज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितज्ञानगतानिष्ठव्याप्तिज्ञानेन प्रामा-
ण्यप्ररो भट्टमतेन सम्भवतीति तन्मते जन्मान्तरोपसंस्का-
रेण प्रामाण्यविशिष्टज्ञानस्य स्मरणं कल्पयित्वा प्रामाण्यवि-
शिष्टज्ञानव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञातवाचान् घट इति पराम-
र्शदिव प्रामाण्यानुमितिरूपेण । एवं चोक्तरीत्या प्रामाण्यमाने
व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानमाने तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया
प्रामाण्यविशिष्टज्ञानविधेयकानुमितित्वस्पोक्तपरामर्शकार्यत्वावच्छे-
दकत्वामात्रेण तदात्मकसामग्र्या अतथात्वेन भट्टमतोपग्रहः ।

अपि चाहं घटज्ञानवानित्यनुमितिसामग्रीवादाप वाचो दुर्वा-
रः । न च व्यापकतावच्छेदकमाने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञाने वि-
धेयमाने तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति तस्या अतथात्वात् वाच
इत्युक्तमेवेति वाच्यम् । तच्चदर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं मति
तच्चदर्शविच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे तथाकल्पने
मानामावादित्यनुपपत्तिः ।

यत्तु 'विषयविषयीकृती'त्यादिमिश्रग्रन्थस्य बह्व्यमाणा-
र्थतात्पर्यकतया न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । तथा हि-विषयतासंभवावि-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपकविशिष्टज्ञानविषयताकग्रहत्वानवच्छिन्ना
तादृशग्रहव्याप्या च या कार्यता तन्निरूपककारणयतिना
सामग्रीं निवृत्तमीया । भवति च स्वप्रकाशसामग्रीघटकारणं
घटादिचक्षुःसंपागस्तदीया कार्यता घटादिचाक्षुषत्वावच्छिन्ना-
विषयाद्भिन्नज्ञानविषयकत्वानवच्छिन्ना तस्याप्या चेति तादृशसंयोग-
गयतिनासामग्रीप्राप्त्यन्वयादाप प्रामाण्ये विधिपमिद्धिर्गुरुपते ।

मिश्रमते घटत्वादिव्यपकारकत्वोपलक्षितज्ञानलौकिककम्पसं-
मति घटादिज्ञानं कारणम् । तदीया कार्यता न घटत्वादिप्र

कारकज्ञानत्वावच्छिन्नविषयताकग्रहत्वेनावच्छिद्यते मयोजनाभा-
वात् । घटादिज्ञानवृत्तिर्लौकिकविषयताया घटत्वादिप्रकारक-
ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनियमेन कार्यतावच्छेदककुशावप्रविष्टस्यापि
तस्य धर्मस्यार्थसिद्धत्वात् । अत एव सा कार्यता तादृशग्रहत्वं
व्याप्या भवतीति तन्निरूपककारणघटिता भवत्यनुव्यवसायसा-
मग्री । तदुक्तं मिश्रैः—‘यद्येन विना न भासते तद्व्यापकस्य स-
द्बोधकत्वनियमा’दिनि । अस्यार्थः—यथा जातिव्याक्तिं विना न
भासत इति जातिव्याक्तिरेव व्याक्तिं भासयति न तु व्यक्तिविष-
यकत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं जातिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छे-
दकस्य व्यक्तिविशेष्यतानिरूपितस्यैव प्रामाणिकतया व्यक्तिवि-
षयकत्वस्यार्थसिद्धत्वात् । तथा घटादिज्ञानवृत्तिर्लौकिकविषय-
ताया घटादिविषयतानिरूपिताया एव वास्तविकत्वात् । घटा-
दिविषयतानिरूपकत्वं घटादिज्ञानवृत्तिर्लौकिकविषयतात्वव्याप-
कतया प्रमेयत्वादिवन्न जन्यतावच्छेदकमिति ।

भट्टमते घटत्वादिप्रकारकघटादिवृत्तिज्ञाततावानहमिति वि-
द्यमानज्ञाततागोचरं पक्षधर्मताज्ञानम् । तथात्वेन ज्ञाता ज्ञाततैव
या घटादिज्ञानवृत्तिर्लौकिकविषयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रमेय
हेतुः ‘प्रकारे विवादो नाकार’ इति भूलात्स्या विद्यमानज्ञातता-
छिन्नकानुमितेर्लौकिकविषयतोपगमात् ।

भट्टानां साक्षात्कारातिरिक्तेष्वनुपलब्धे ज्ञाने लौकि-
कविषयताया दृष्टवत्त्वात् । घटादिज्ञानवृत्तिर्लौकिकवि-
षयता-तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नैव प्रामाणिकी तत्रा-
र्थसिद्धः । स धर्मो न कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशमपेक्षते ! तन्नि-
र्वाहाय यो यद्वृत्तियत्प्रकारकज्ञाततावान् स तत्प्रकारकतद्विशेष्य-
कज्ञानवानिति सामान्यमुख्यव्याप्तिस्मरणमपेक्षते न वेत्यन्यदेतत् ।

न च लघुशब्दप्रकारितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनावच्छि-
न्ना प्रकारितासंसर्गावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकत्वव्याप्या च या
कार्यता तन्निरूपककारणघटिता तन्मात्राश्रयग्राहिका साम-
ान्येव विवक्षणीयेति वाच्य, इष्टत्वात्। एवं च घटज्ञानपदादिघ-
टितशब्दसामग्रीमादाय न बाधः। तथा हि तादृशसामग्रीघटकं
निरुक्तकारणं घटज्ञानादिवाक्यं वा ज्ञानपदं वा घटज्ञानपदयो-
राकांक्षाज्ञानं तदर्थयोर्गोच्यताज्ञानं वा। नायः, अन्यत्र क्लृप्त-
कारणेन घटपदादिना घटज्ञानादिवाक्यस्यान्यथामेद्धत्वात्।
न द्वितीयः, ज्ञानगोचरशब्दत्वावच्छिन्नाया ज्ञानपदजन्यतायाः
प्रकारितासंसर्गावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकत्वव्याप्यत्वाभावात्।
न च घटज्ञानादिवाक्यादपि विषयलभानुपपत्त्या ज्ञानगोचरशा-
ब्दत्वावच्छिन्नाया जन्यताया विषयपेरक्तज्ञानविषयकत्वव्याप्य-
त्वमेवेति वाच्यम्। घटपदादिसप्तमिष्वाहारादेव तल्लभोपपत्तेः।
न तृतीयः, घटपदज्ञानपदयोराकांक्षाया योग्यतायाश्च तथाज्ञान
घटविशेषितज्ञानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं भवति जनकं भवतीति तदी-
यकार्यताया विषयविषयकत्वानवच्छिन्नत्वेनैव वारणात्। न
तु तादृशप्रकारताकत्वानवच्छिन्ना तस्याप्या च या कार्यता त-
न्निरूपककारणघटिताभिः प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहिकाभिर्वावसी-
मिग्राह्यत्वं तादृशकार्यताश्रयेण प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहि-
णा यावता ज्ञानेन विषयीकृतत्वं वा साध्यं पर्यवसन्नम्। तथा
च शरीरादिनिरूपितजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताश्रयेण घटज्ञा-
नादिपदजन्यशब्दज्ञानेन तत्प्रामाण्याग्रहाच्च न बाधनादवस्थम्।
मिश्रभेदेषु ज्ञानमितिशब्दानुव्यवसायेन तादृशशब्दस्वरू-
पविषयनिरूपिततयाविषयकार्यताश्रयेण शब्दविषयीभूतय-
दादिज्ञानग्राहिणा घटादिप्रामाण्याग्रहाद्बाधः। अथ घट-

प्रामाण्यस्य पक्षत्वे विषयतया घटत्वोपलक्षितघटप्रकारत्वेनानवच्छिन्ना तद्व्याप्या च या कार्यता सा प्रवेशनीयेति । गुरुमते शरीरादिजन्यताया मिश्रमते ज्ञानमितिशाब्दानुव्यवसायनिष्ठकार्यतायाश्च व्युदास इति चेत्—

न । एवमपि घटज्ञानमितिशाब्दानुव्यवसायनिष्ठकार्यताया मिश्रमते वारयितुमशक्यत्वात् । यदि च प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नत्वेनापि तादृशकार्यता प्रवेक्ष्यते तदा गुरुमतासंग्रहः । न हि घटचक्षुःसंयोगादेस्तन्मते ज्ञानग्रहत्वं कार्यतावच्छेदकं किं त्वर्थसिद्धिः स धर्मः । एवं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्रहत्वव्याप्यत्वेन कथितकार्यताया विवक्षणेऽपि न निस्तारः । घटज्ञानादिशाब्दबोधानुव्यवसायनिष्ठव्यवसायकार्यतायास्तथाप्यवारणात् । ग्राहकसामग्रीसाम्येन तत्र घटादिप्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमेऽपि न गुरुमते तथाविधकार्यताप्रसिद्धिः । न हि घटादिचक्षुःसंयोगस्य घटादिचाक्षुषे तादृश्येण कारणत्वम् । येन सा कार्यता घटत्वादिप्रकारकत्वव्याप्या स्यात् । किं तु द्रव्यचाक्षुषे सामान्यतः चक्षुःसंयोगः कारणम् । न पुनस्तदीया कार्यता तादृशप्रकारकत्वव्याप्येति कथं तद्वद्विता सामग्री लभ्येत । मिश्रमतेऽपि घटादिज्ञानस्यानुव्यवसायं प्रति घटादिज्ञानत्वेन न कारणता किन्तु प्रत्यक्षसामान्यं विषयम्येति न तदीयापि कार्यता घटादिप्रकारकत्वव्याप्येति चेत्—

मेवम् । ज्ञानवृत्तिलौकिकीविषयताविषयाविषयतानिरूपितेवेति तज्ज्ञानवृत्तिलौकिकविषयताकप्रत्यक्षे तज्ज्ञानस्य विषयमुद्रया कारणतामाद्रयैव मिश्रमते संगमनीयम् । गुरुमते घटादेर्विषयस्य तत्तद्विषयकप्रसङ्गे जनकत्वात् । भट्टमते च घटादिधर्मिकपरामर्शादेस्तद्वर्तिकानुमित्यादौ जनकत्वात्तथावि-

धकार्यतामादायैव संगमनीयम् । यावत्पदं च प्रागभाष्योप-
स्थितिप्रागभाष्यघटकवावत्पदार्थोपस्थितिसमन्तरजननानुव्यवसा-
यमादाय सिद्धसाधनवारणाय । यद्वा प्रमापदस्थले यशब्दोप-
संहितमाधातोर्निरुद्धलक्षणानिर्वाहाय ज्ञानत्वविशिष्टे रुद्धिः
पृथगाश्रयणीया विशिष्टस्याशक्ततया तत्र लक्षणाया अप्ययो-
गात् । प्रागभाष्यस्वरूपे प्रकर्षे तु तस्य निरुद्धलक्षणात्पदार्थवि-
शिष्टस्यैव शक्यार्थस्य बोधे प्रमापदस्य सामर्थ्यं, योगकृत्त्वात् ।
एवं च प्रमापदकृद्भिज्ञानजन्यताया ज्ञानशाब्दत्वपात्रावाच्छिन्नाया-
स्तादृशप्रकारकत्वानवाच्छिन्नत्वात्, तद्व्यवस्थान्नाच्च । तत्कार्यता-
श्रयप्रमापदजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय याव-
त्पदम् । एवं च तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य घटज्ञानादिविषयक-
शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नायास्तादृशप्रकारताकत्वावच्छिन्नत्वाच्चट्टित-
सामग्रीभूदामात्र तामादाय बाधः । एवमहं घटज्ञानत्वानित्यनु-
मितिसामग्रीमादावापि न बाधः । तज्जन्यताया अपि तादृशप्र-
कारताकत्वावच्छिन्नत्वादिति मैथिलैरुक्तम् —

तदसत् । तथापि घटज्ञानमित्यदिशाब्दबोधव्यक्तेः पुनरु-
त्पादवारणाय तत्तद्व्यक्तित्वेन पदार्थोपस्थितेः प्रागभावविशेषस्य
वा कारणतया तत्कार्यतायास्तादृशप्रकारताकत्वानवाच्छिन्नत्वा-
च्चव्याप्यवान् बाधतादवस्थात् । एवं तादृशशाब्दबोधानुव्य-
वसायेन द्रव्यज्ञानमितिशब्दबोधानुव्यवसायेन च सुतरां घटप्रा-
गभाष्याग्रहेण बाधतादवस्थान्नाच्च । तस्मादुपदर्शितपक्षपरमिश्रो-
क्तरीत्या न निर्वाह इति तज्ज्ञानप्रागभाष्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्रा-
हकत्वेन यद्गृह्यतसिद्धं तद्विन्नमग्राहकान्तार्थ इति दीधितिकृतः ।

अत्र च नोक्तशब्दादिसामग्रीमादाय बाधः । तस्याः प्रा-
गभाष्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धतया तद्विन्न-

त्वाभावेन यावदनन्तर्गतत्वात् । अत्र गुरुमतसिद्धभिन्नत्वोक्तां पदाजन्यघटज्ञानाद्युपस्थितिघटितशब्दसामग्र्याः भट्टमतसिद्धत्वेऽपि पदोपस्थितार्थाविषयकशब्दानभ्युपगंतृगुरुमतासिद्धतया तामादाय भट्टमते बाधः स्यादिति तत्परित्यागः । न च भट्टमतेऽपि पदोपस्थितार्थाविषयकशब्दबोधोऽसिद्ध इति वाच्यम् । तथा सति—

‘पश्यतः श्वेतमारूपं ह्येषाशब्दं च शृण्वतः ।

सुरविशेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो यावतीतिधीः’(१) ।

इत्यादिग्रन्थेन सुरविशेषशब्दादिलिङ्गकश्वेतोऽश्वपक्षप्रधानानुकूलकृतिप्रकारकानुमित्यनन्तरं यावदानुकूलकृतिप्रतप्तं श्वेताश्वं शृणोमीत्यनुव्यवसायानुरोधेन भट्टानां तादृशशब्दबोधाभ्युपगमस्यासंगत्यापत्तेः । एवं मिश्र(२)मतसिद्धभिन्नत्वस्य नैयायिकमतसिद्धभिन्नत्वस्य बोक्तावप्युक्त एव दोष इति तस्यापि परित्यागः ।

अत्र भट्टगुरुमतसंग्रहाय प्रतियोगिकोटौ यथाक्रमं तृतीया-
न्तद्वयम् । भट्टमते ज्ञातताम्रत्यक्षजनकसामग्रीमादाय बाधवार-
णापानुयोगिकोटौ ज्ञानग्राहकेति स्वाश्रयग्राहकार्यकम् । तेन न
साध्याप्रसिद्धिः । अथैवमपि घटज्ञानाविषयकशब्दानुव्यवसाय-
सामग्रीमादाय मिश्रमते(३) बाधः । तस्याज्ञानातीन्द्रियत्ववादि-
भट्टमतसिद्धत्वादिति चेत्—

न । तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च
या भट्टमतसिद्धा सामग्री तद्विना तादृशसामग्रीजन्यं

(१) कारिकेयं गङ्गेशोपाध्यायेनापि तत्परिचिन्तामणौ शब्दखण्डे
उद्धृता ।

(२-३) मुरारिमिश्र—

यज्ज्ञानं तद्विषयकग्रहाजनिका स्वाश्रयग्रहजनिका यावती सा-
मग्री तदुग्राह्यत्वस्य माध्यतयोक्तसामान्यस्तादृशसामग्रीजन्यघट-
ज्ञानशब्दविषयकानुव्यवसायजनकत्वेन तथाविद्यग्रहाजनकत्वा-
भाववच्चया यावदनन्तर्गतत्वात् । अत्र सामग्रीग्राह्यत्वघटके
सामग्रीजन्यज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वमपि निवेश्यते । न
घटत्वाभाववति घटत्वमकारकत्वरूपामापाण्याश्चे उपनीतभानक-
पघटज्ञानानुव्यवसायसामग्रीमादाय न मिश्रयते वाद्यः । अथैव-
मपि यत्र भाविज्ञानमपेक्षप्रामाण्यज्ञानं तत आभावः । प्रतिपो-
गितासम्बन्धाविच्छेदप्रतियोगिताऋघटत्वाभाववन्नितिवद्युद्धि-
रपेक्षाबुध्यात्मिका । तत अप्रामाण्योपनीतमानं ततो घटभस्पसं-
गतोऽनुव्यवसायस्तत्र तादृशानुव्यवसायसामग्रीमादाय मिश्रयते
वाद्यो दुर्धारः । तत्र वाद्यरूपप्रतिव्यक्तसत्त्वेनानुव्यवसायेऽप्रामा-
ण्यभानासम्बन्धेनाप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्य तत्र सत्त्वादिति
चेत्--

न । अप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्य सामान्यामपि निवेश-
नीयत्वात् । अप्रामाण्यग्रहोक्तरीत्याऽप्रामाण्यव्यवहारजनको
ग्रहः । स च गुरुमतेऽसंसर्गाग्रहकाकीनं ज्ञानद्वयं, मिश्रादिमते
विशिष्टज्ञानमिति ।

ननु गुरुमते स्वर्गकापो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामकर्तव्यताद्योष-
विषयो याग इति नियोज्यान्वयबोधे पदानुपस्थितमपि इष्ट-
साधनताज्ञानविशेष्यत्वमन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताविषया
मासते । अर्थाध्याहारवादिगुरुमते(१) तत्र पदानुपस्थिततद्ज्ञान-

(१) अश्रुतपदानामनुसन्धानमध्याहारः । यथा घटमानयेत्युक्ते त्व-
मितिपदस्याध्याहारः । स च दिविघः-शब्दाध्याहारः अर्थाध्याहार-
श्चेति । तत्र नैयायिकैः शब्दाध्याहार एव स्वीक्रियते न त्वर्थाध्याहारः ।
मीमांसकैस्तु अर्थाध्याहार स्वीक्रियत इति ।

संभवात् । एवं च निरुक्तभट्टमतसिद्धभिन्नतादृशान्वयबोधसामग्री-
मादाय गुरुमते इष्टसाधनत्ववति इष्टसाधनत्वप्रकारकत्वरूपप्रा-
माण्या बाधः । न चोक्तयोग्यताज्ञानस्य शाब्दजनकतोपगन्तृभट्ट-
स्येष्टसाधनताज्ञानविशेष्यत्वज्ञानादिघटिततादृशान्वयबोधसामग्री-
संमतैवेति वाच्यम् । पदजन्यशाब्दबोधे . पदोपस्थितार्थस्यैव
भानमुक्तयोग्यतायाः शाब्दविषयत्वं चोपगच्छतो भट्टस्य पदज-
न्योक्तयोग्यताज्ञानघटितसामग्न्या एव संमततया गुरुमतसिद्ध-
पदाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततादृशशाब्दसामग्न्या भट्टास-
म्मतत्वादिति चेत्--

मैवम् । गुरुमतेऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यतायाः शा-
ब्दविषयत्वनियमाभावेन पदाजन्योक्तयोग्यताज्ञानघटिततादृ-
शशाब्दसामग्न्या गुर्वसंमततया गुरुमते उक्तीरित्या बाधासंभ-
वादिति ।

के चित्तु 'दीधितौ तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादि अग्रा-
हकान्ते'ति तदप्रामाण्याग्राहकेतीत्यर्थः । तदप्रामाण्यग्रहसमवहि-
तसामग्न्यास्तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत-
या तद्ग्राहकतोषात्तस्य तदप्रामाण्याग्राहकेत्यस्य तज्ज्ञानप्रामा-
ण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धभिन्नार्थकत्वं
घटज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दसामग्रीवारणायवश्यकमिति भावः ।
अत्र तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वं तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहानुपधायक-
त्वम् । तेन तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहसमवहिताया ज्ञातताच्छिद्धानु-
मितिसामग्न्यास्तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहस्वरूपयोग्यत्वेन भट्टमतसि-
द्धतया तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहस्वरूपायोग्यत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्ट-
मतसिद्धभिन्नत्वेऽपि न सतिः ।

नन्वप्रामाण्यग्रहसमवहिताया ज्ञानग्राहकत्वेन गुरुमतसि-

ज्ञाया व्यवसायसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धाया-
 त्रमतसिद्धायास्तयाऽनुव्यवसायसामग्याश्च तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रा-
 हकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नायाः प्रकृतप्रामाण्या
 ग्राहकत्वाद्वाच्यो दुर्वारः । न च स्वातन्त्र्येण तदप्रामाण्याग्राह-
 कत्वमनुयोगिनि ज्ञानग्राहके विशेषणमुपादेयमिति वाच्यम् ।
 तादृशमित्येव तदप्रामाण्याग्राहकत्वार्थत्वेति विरोधादिति चेत्-

मैवम् । तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टम-
 तसिद्धपदस्य प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन यद्वद्वत्प्रमतसिद्ध-
 प्रकृतप्रामाण्यग्रहविरोध्यसमवहितत्वं तदुभयाभावत्वेन तादृशसि-
 द्धत्वप्रतियोगिकोभावपरत्वात् । प्रामाण्यग्रहविरोध्यप्रामाण्यमम-
 वहितयोर्व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्निरुक्तरूपेण भट्टमत-
 सिद्धत्वेऽपि प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसमवहितत्वेन निरुक्तो-
 भयाभावस्यासततया तद्विनिश्चयाभावात् प्रामाण्याग्राहकत्वेन
 भट्टमतसिद्धायाः प्रामाण्यग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धाया व्यव-
 सायसामग्याः सग्रहायोभयाभावप्रतियोगिकोटौ ज्ञानग्राहकत्वो-
 पादानम् । प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धाया ज्ञाततात्त्विकता
 नुमितिसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धायास्तस्यग्रहायोभया-
 भावप्रतियोगिकोटौ प्रामाण्याग्राहकत्वोपादानम् । ज्ञाततात्त्विक-
 ताननकसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धाया व्यावर्चना-
 यानुयोगिनि ज्ञानग्राहकत्वोपादानम् । न चैव विषयवाधश्च
 म(१)कालीनेत्याद्यधिपदीधीतिग्रन्थासंगतिः । तादृशविषयवा-
 धम्रमकालीनानुव्यवसायसामग्याः प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धक-
 विषयवाधग्रहसमवहिततया निरुक्तोभयाभावत्वेन तज्ज्ञानानु-
 व्यवसायस्य यान्वदन्तःपातित्वार्थमत्रादिति वाच्यम् । प्रकृत-

(१) नाय यद इत्यादिप्रामाण्यवहितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ।

प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकताया विषयबाधग्रहव्यावृत्ताया एवोभया-
भावप्रतियोगिकोटौ निवेद्यत्वात् । तथा हि सर्वाभाषेव व्यव-
सायानुव्यवसायादिसामग्रीणां प्रकृतप्रामाण्यावगाहिसमूहाल-
म्बनग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयपरिक्विद्विषय-
बाधग्रहकालीनत्वसंयवेन तादृशप्रतिबन्धकताश्रयासमनदितसा-
मान्या एव दुर्लभतया प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वस्य विषयबा-
धग्रहसाधारणप्रकृतप्रामाण्यग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतारूपत्वासंभवेन प्रकृतप्रामाण्यप्रकारताशान्निग्रहत्वनिष्ठस्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतारूप-
स्यैवावश्यं विवक्षणीयत्वात् । न त्वस धर्मितावच्छेदकप्रामाण्य-
प्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वि-
षयबाधग्रहसाधारणस्य निवेशेनैव सर्वसामंजस्ये तद्व्यावृत्तप्र-
तिबन्धकतानिवेशनकलमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकताघटितस्य तस्य निवेशापेक्षया व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्व-
घटितस्य तस्य गुरुत्वात् । न चोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
कोटौ निरुक्तविषयबाधग्रहव्यावृत्तप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयम् ।
विषयबाधग्रहेण समग्रहिताया अनुव्यवसायसामान्या व्यावर्तना-
य तदभाववत्त्वमनुयोगिसामान्या विशेषणं वाच्यम् । इत्युभयथा
प्रतिबन्धकत्वनिवेशापेक्षया एकमेव निरुक्तगुरुतरप्रतिबन्धकत्व-
स्योभयाभावप्रतियोगिकोटौ निवेशे लाघवस्थानपाय इति वा-
च्यम् । स धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहत्वस्य ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादि-
धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकधर्मान्तरधर्मितावच्छेदकक-
प्रामाण्यग्रहसाधारणतया तद्व्यापकत्वस्याप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकता-
यामसंभवेनाप्रामाण्यग्रहकालीनतत्त्वसामग्रीव्यावृत्त्यनुपपत्तेः । न
च तत्त्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वादिधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यप्रकारताशा-

छिग्रद्वत्त्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य तत्तद्धर्मि-
तावच्छेदककामावाप्यग्रहसाधारणस्य निवेशेनैव विषयबाधग्रह-
कालीनतत्तत्सामग्रीव्यावृत्तिसंयवे तदर्थं सामान्यां विषयबाधग्र-
हामोचनिवेशनमनुचितमिति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन मामाण्यभेद-
मते तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादेर्विशिष्यसाध्यकोटौ निवेशेन सर्वसा-
मंजस्येऽपि ज्ञानभेदेन मामाण्याभेदमते तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादि-
र्विशिष्य साध्यकोटौ निवेशे ज्ञानान्तरनिष्ठेदन्त्वादिधर्मितावच्छेदक-
कामावाप्यग्रहस्य तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादिधर्मितावच्छेदककामा-
वाप्यग्रहप्रतिबन्धकतया तत्समवाहिततादृशज्ञानान्तरग्राहकसा-
मान्या व्यावृत्त्यनुपपत्त्या बाधपरीहारस्याशक्यत्वेन तादृशस्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य
निरुक्तोभयामावपतिर्योगिकोटी निवेशे दार्ष्टिकारामिमाया-
दिति प्राहुः ।

नवीनास्तु 'विषयविषयीकुर्वती'त्यादिविश्रम्यस्य स्वनि-
रूपकविषयविषयितानवच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छे-
दिका या विषयिता तन्निरूपितमकृतपामाण्याश्रयविषयिताशा-
छिग्रद्वत्त्वमप्येव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षणीयेत्यत्र तात्प-
र्यम् । अनुव्यवसायनिष्ठा ज्ञानविषयतानिरूपितविशेष्यत्वमका-
रित्वविषयिना व्यवसायजन्यतावच्छेदिका पुरोवर्तिविशेष्यकत्वा-
वच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वप्रकारितानिरूपितज्ञानानिष्ठलौकिक-
विषयिताशाछिन्नसत्त्वत्वाद्यवच्छिन्नं मनि पुरोवर्तिविशेष्यकघटत्व-
प्रकारकज्ञानत्वादेना व्यवसायस्य हेतुत्वात् । तादृशीव्यवसा-
यकारणता च न विशेष्यत्वादिविषयितानवच्छिन्ना तदवच्छेद-
ककोटौ विशेष्यतादेरमवेशात् । तथा च तादृशीविशेष्यत्वा-
दिविषयतैव तयाविधं स्वं तन्निरूपितज्ञानविषयिताशाछित्वमनु-

व्यवसायरूपज्ञानग्रहस्यासत्तम् । एवं गुरुमते स्वप्रकाशरूपव्यवसा-
यीयविशेष्यत्वादिविपयितापि तादृशं स्वं तस्याव्यवसायसामग्री-
जन्यतावच्छेदकत्वाच्चादृशसामग्रीनिष्कारणतावच्छेदककोटौ च
विशेष्यत्वादिविपयिताया अनिवेशादतस्तन्मते व्यवसायसा-
मग्न्याः संग्रहः । एवं भट्टमते प्रत्यक्षस्थानाभिमिक्तज्ञातवाल्लिङ्गका-
नुमितौ विपयविपयितानवच्छिन्नगुदज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताव-
गादिपरामर्शाजजन्यताया एव पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वादिविपयि-
तावच्छिन्नत्वाच्चादृशविपयितामादाय निरुक्ततदनुमितेर्निरुक्तज्ञा-
नविपयिताशालितया तत्सामग्रीपरिग्रहः । इच्छादिल्लिङ्गकज्ञाना-
नुमितौ च परामर्शादिनिष्ठयश्चत्कारणतानिरूपितकार्यतावच्छे-
दिका यद्यद्विषयविपयिता तत्तत्कारणतावच्छेदकोटौ तच्चद्वि-
षयविपयिताप्रवेशस्यावश्यकतया न कापि विपयिता तादृशं स्व-
मिति तत्सामग्रीव्युदासः । शब्दबोधसामग्न्या अप्येवंरीत्या व्यु-
दासो बोध्यः । एवं सति प्रमापदव्यटितसामग्न्या असंग्रहेऽपि पृ-
थिवीतिज्ञाने जात इत्यादिमिश्रोक्तरीत्योदीप्पानुव्यवसाये प्रामा-
ण्यमानात्तत्सामग्रीमादाय सिद्धसाधनस्य वारकतयैव यावत्पद-
सार्थक्यम् । तत्र प्रामाण्यविपयितान्तःपातिन्या अलौकिकवि-
शेष्यत्वादिविपयिताया विशेष्यत्वादिरूपविपयविपयिताव-
च्छिन्नज्ञानसंनिकर्षनिरूपितजन्यतावच्छेदिकायास्तादृशविपयवि-
पयितानवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि पुरो-
वर्त्तिविशेष्यकत्वादिनिरूपिताया व्यवसायजन्यतावच्छेदक-
विपयिताया निरुक्तकार्यतावच्छेदकत्वाच्चामादाय तत्सामग्रीप-
रिग्रहात् उपनीतघटज्ञानविषयरूपघटज्ञानानुव्यवसाये घटज्ञान-
विपयिता न निरुक्तकार्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यत्वादिविपयिता-
निरूपिता अपि तु घटज्ञानीयलौकिकविषयतैव । अतो न तत्सा-

मग्रीमादाय तद्वदज्ञानप्रापण्ये वाचः । यदि च घटज्ञानानुव्य-
वसाये लौकिकसन्निकर्षबलप्राप्तमानघटविषयकत्वोपरक्तोपनीत-
घटज्ञानविषयितामादाय तत्र वाचः सम्भाव्यते तदा तत्का-
र्यतावच्छेदकत्वं निरुक्तज्ञानविषयितायामपि निवेश्यम् । उक्तस्थले
च घटज्ञानविषयिता न निरुक्तकार्यतावच्छेदिकेति न दोष इति
पक्षधरदिश्रोक्तरीतिरिव परिशुद्ध्यन्ति ।

अभ्ये तु प्रामाण्यप्रकारत्वानिरूपितालौकिकविषयिता-
भिप्राया प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानवृत्तिविषयता तन्निरूपकपाव-
ज्ज्ञानग्राह्यत्वेव विधिकोटिस्मादृशी च विषयता प्रामाण्यप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतास्वरूपालौकिकविषयतास्वरूपा च भ-
वतीति तन्निरूपकत्वेन प्रमापदजन्यदोषः । स्वप्रकाशानुव्यव-
सायादिश्च परिरुह्यते । एवं च ज्ञाततात्त्विकानुमिते लौकिक-
विषयतानिरूपकत्वेन प्रामाण्यप्रकारतानिरूपितविषयताक-
त्वेन दोषग्रहः । प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यत्र प्रामाण्यं मुख्य-
विशेष्यताघटितमेषोपादेयम् । तेन घटज्ञानमितिशब्दबोधवृत्तिर-
नुव्यवसायस्य लौकिकविषयतामुख्यविशेष्यताघटितप्रामाण्याश्र-
यवृत्तिरेव न भवतीति घटप्रामाण्यस्य सादृशानुव्यवसायाग्राह्यत्वे-
ऽपि न वाच इति प्राहुरित्यल्लभतिविस्तरेण ।

यद्वा प्रामाण्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति
विप्रतिपात्तिः । तत्पदं स्वाश्रयपरं ग्राह्यत्वं विषयत्वम् । अत्र
प्रामाण्यस्य स्वाश्रयाविषयकज्ञानाजन्यव्यवसायप्रथमानुव्य-
वसायार्था ग्राह्यगुरुमिथ्यतसङ्गहाः । यो बन्धकारकज्ञाततावाद्
स तत्प्रकारकज्ञानवानिति सामान्यमुख्यप्राप्तिज्ञानसहितज्ञातता-
निष्ठपक्षधर्मताज्ञानेन पक्षधर्मताबलात्प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानविषे-
यकानुमित्युत्पत्त्या महमतसङ्गहाः । अयं नैयायिकपक्षे वस्तुमा-

प्रत्यक्षे तादृशेश्वरज्ञानविषयतया निषेधकोटिप्रसिद्धिरिति चेत्—

न । अन्यज्ञानव्यक्तिं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्समानाधिकरण-
त्वस्यात्यज्ञाने निवेशात् । न चैवमपि तादृशज्ञानमात्रस्यैव तादृश-
ेश्वरज्ञानजन्यतयाऽप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । मध्यमज्ञाने-
ऽपि तन्निवेशात् । न चेद्वरानङ्गीकर्तुमीमांसकमते तद्व्यर्थमप्युप-
रञ्जकतया तत्सार्यक्यात् । उपरञ्जकत्वं चोद्देशीयतयाविषयि-
शेषणघटितसाध्यविषयकानुमितिविषयत्वम् । एतन्मूलक एव
व्यापकेन व्यर्थविशेषणत्वमिति प्रवादोऽपि ।

यत्तु मध्यमान्त्यं ज्ञानयोर्जन्यत्वनिवेशाच्चोक्ता प्रसिद्धिरिति
तत्—न । जन्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वादिरूपं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं
वा ? नाद्यः, गौरवात् । नान्त्यः, गुरुभिः प्रागभावानङ्गीका-
रेण साध्याप्रसिद्धेः । अत एव स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रागभावा-
प्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिज्ञानग्राह्यं न वेति त्रपदर्शितविप्रतिपत्ति-
निष्कर्षः । तथाविधप्रागभावप्रयुक्तत्वं च तथाविधप्रागभावव्यति-
रेकानुविधापित्वम् । तच्च तथाविधप्रागभावव्यतिरेकनाशाधिक-
रणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तथाविधप्रागभावव्यतिरेकाधि-
करणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणोत्पन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वम् । प्रा-
गभावव्यतिरेकस्य प्रागभावप्रतियोगिरूपतया नाशोत्पत्त्यादेः
सम्भवात् । प्रागभावस्यान्वयानुविधापित्वं तु न निवेशनीयम् ।
तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । अथ वा तज्ज्ञानोत्तरवर्तितज्ज्ञान-
समानाधिकरणतज्ज्ञानभिन्नतज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावान्व्याप-
कीभूतप्रागभावप्रतियोगिज्ञानग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्त्यर्थनिष्क-
र्षः । अत्र प्रथमाद्वितीयचतुर्थतज्ज्ञानपदानि पक्षीभूतप्रागभावा-
न्ययज्ञानपराणि । तृतीयतज्ज्ञानपदं च पक्षीभूतप्रागभावा-
कत्वेनाभिमतज्ञानपरम् । व्याप्यव्यापकभावघटकश्च कालिक-

विशेषणतासम्बन्धः । अत्र व्यवसायसमानाधिकरणो यो व्यवसायपूर्वोऽप्यन्यवसायविषयकशब्दबोधस्तथागभावस्य कालिकसम्बन्धघटितव्यापकताया अनुव्यवसायादिप्रागभावे सत्त्वेन स एव दोष इति तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वं तद्विशेषणम् । तथाविधानुव्यवसायात्मकज्ञानप्रागभावव्यापकताया अनुव्यवसायप्रागभावे सत्त्वेन तदोपवारणाय तज्ज्ञानभिरुत्वं तद्विशेषणम् । यदि च कारणाभावप्रयुक्तः कार्याभाव इति मतीतिसिद्धं प्रयुक्तत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोत्तिरिक्त वेति मतं तदा तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिज्ञानप्राप्तं न वेति यथाश्रुतार्थ एव बोध्यः । एवं चेद्वरज्ञानमादाय नांकाप्रसिद्धिरिति पक्षपरमिश्रमतमप्यपास्तम् । गुरुभिः प्रागभावानभ्युपगमेन साध्याप्रसिद्धेः ।

अथात्र घटादिविशेष्यकाभिधेयत्वप्रकारकं ज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्याभिधेयत्वप्रकारकयावदभिधेयविशेष्यकालौकिकप्रत्यक्षमादाय नैयायिकनये सिद्धसाधनं तादृशप्रत्यक्षस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यस्वात् । न च तादृशयावज्ज्ञानग्राह्यत्वमेव विधिकोटिः । एव च बाधस्वस्य व्यापकत्वरूपतया तादृशज्ञानस्वव्यापकविषयताप्रतियोगित्वस्य विधिकोटित्वपर्यवसानाश्रितसिद्धसाधनम् । तद्यथे प्रामाण्यस्य व्यवसायप्रमाद्यत्वादिति वाच्यम् । तज्ज्ञानपदस्य प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानपरतया घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रकृतप्रामाण्यस्य तादृशप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानान्यघटज्ञानाद्यग्राह्यतया वाचापत्तेः । न च तृतीयज्ञानेऽपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनिवेशान्न पटज्ञानादिकमादाय दोष इति वाच्यम् । तथासत्यपि ज्ञानयानिच्छावत्वादित्यादौ ज्ञानत्वरूपेण प्रकृतप्रामाण्यात्ताश्रयज्ञानविषयक-

परामर्शजन्यया पक्षधर्मतावलेन प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयि-
ण्यानुमित्या प्रकृतपक्षीभूतप्रामाण्यस्याग्राह्यत्वेन बाधापत्तेः । त-
स्मात्तादृशयत्तिकश्चिज्ज्ञानग्राह्यत्वस्यैव विधिकोटित्वमुपेयम् ।
तथा चोक्तसिद्धसाधनं दुर्वारमिति चेत् —

न । ग्राह्यत्वस्य प्रकारस्वार्थकतया सामान्यलक्षणाया स्वा-
श्रयमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वनियमेन तज्जन्यप्रत्यक्षमादाय
सिद्धसाधनासम्भवात् ।

ननु प्रकारत्वविवक्षणेऽप्युक्तनियमे मानाभावेनोक्तसामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्याभिधेयवदिति यावदभिधेयविषयकज्ञानमादाय
नैयायिकनये सिद्धसाधनं दुर्वारमेव । किञ्च घटत्ववद्विशेष्यक-
त्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वादिना पटज्ञानादिनिष्ठव्यापकतावगा-
हीच्छाक्तिङ्गकभ्रमात्मकपरामर्शजन्या स्वाश्रये तादृशप्रामाण्य-
प्रकारकानुमितिमादाय नैयायिकनये सिद्धसाधनं दुर्वारम् ।
न च तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतपोक्तज्ञानयोस्त-
ज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यतया न ते आदाय सिद्धसाधनमिति
वाच्यम् । जातित्वादिरूपेण घटत्वादिवुद्ध्यनन्तरं स्वरूपतो
घटत्वादिविशिष्टबुद्धिवारणाय स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्धि-
मति स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि स्वरूपतो जातिविशि-
ष्टबुद्ध्यतिरिक्तस्थले तन्मतेऽपि तादृशहेतुत्वे मानाभावादिति चेत् —

न । विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणज्ञानहेतुत्वमुपेत्यैतद्विमतिपक्षि-
रणात् । अयैवमपि भट्टमतासद्भदः । तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुत्वेन सामान्यमुख्याग्निज्ञानादेव पक्षधर्मताज्ञानस-
हितात्पक्षधर्मतावलात्स्वाश्रयविषयकानुमितिरिति ज्ञानत्वावच्छि-
न्ननिरूपितघटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञातानिष्ठव्याग्निज्ञानादेव घट-
त्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यप्रकारकत्वा-

अथविषयकानुमितिरूपयते । तादृशज्ञातताविषयकपरामर्शस्य तथास्वभावादिति जन्मान्तरीयसंस्कारात् स्मृतस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानस्य घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततादौ व्याप्तिज्ञानात्तादृशप्रामाण्यप्रकारकस्वाश्रयविषयकानुमितिरूपयत इति पक्षत्रयेऽपि तादृशानुमितेस्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यस्वनिर्णयमात् । एतेनान्यथारूपायङ्गीकर्तुं भट्टमते प्रकृतप्रामाण्यश्रयज्ञानत्वेन घटज्ञानादिविषयकपरामर्शात्प्रकृतप्रामाण्यप्रकारकस्वाश्रयविषयकानुमितौ बाधकाभावेन तदनुमितिसादाय स्वतस्त्वनिर्वाह इत्यपि निरस्तम् । तदनुमितेरपि विशेषणज्ञानजन्यतयाऽतथात्वाद्भट्टैरन्यथारूपातेरनङ्गीकाराच्चेति चेत्—

नैवम् । प्रकृतप्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकोपदर्शितज्ञानजन्यत्वेन यत्रैवाधिकमतसिद्धं तद्विशेषं यदुपदर्शितज्ञानं तत्प्रकारो न वेति प्रकृतविप्रतिपत्तिनिष्कर्षेण नैयायिकानां ज्ञाततालिङ्गानुमितेर्नुपगमेन तल्लिङ्गकानुमितिसामान्यस्यैव तन्मतसिद्धभिन्नतया भट्टमतासङ्ग्रहासम्भवात् । अथ तादृशजन्यत्वेन मीमांसकमतसिद्धभिन्नत्वस्य भट्टमतसिद्धभिन्नत्वस्य वा निवेशे भट्टमतासङ्ग्रहः ।

एवमाश्रयविषयकेतरभिन्नत्वप्रकारकनिर्दिष्टासन्नजन्यादृष्टविशेषरूपयोगजघर्मप्रत्यासत्तिजन्यविश्वविषयकप्रत्यक्षमादाय नैयायिकमते सिद्धसाधनम् । तादृशप्रत्यक्षस्य मीमांसकैरनभ्युपगमादिनि तत्परित्यागः । गुरुमतसिद्धभिन्नत्वस्य मिश्रमतसिद्धभिन्नत्वस्य वा निवेशेऽपि तथेति तस्यापि त्यागः । अत्र विधिप्रमादिर्घटत्वादौ निषेधप्रसिद्धिस्तु ज्ञानज्ञानत्वादीनिर्विकल्परूपादाय ज्ञानादौ । तदनङ्गीकारे तु साध्ये घर्मत्वमपि नि

वेद्यम् । तच्च वृत्तिमत्त्वम् । तथा च तदभावात्मकनिषेधको-
टिमसिद्धिर्गगनादावेव सुलभेति बोध्यम् ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते नव्यताकिंकाः । पूर्वोपदर्शितरीत्या ता-
नव्यताकिंक्रमतम् दृशयार्त्तिकचिज्ज्ञानग्राह्यत्वस्यैव साध्यतया सि-
द्धसाधनं दुर्वारमेव । मयमानुष्यवसापरूपतादृशयार्त्तिकचि-
ज्ज्ञानग्राह्यत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यानतिरोकिणि घटत्वप्रकारि-
त्वाद् नैयायिकैरभ्युपगमात् । अयं विशिष्टप्रामाण्यस्वरूप-
सतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छिन्नत्वावगाहिन्या-
स्तादृशज्ञानप्रकारतावगाहिन्याः सिद्धेः प्रामांसकोद्देश्यतया न
सिद्धसाधनमिति चेत्—

न । तादृशज्ञानप्रकारत्वाभावे तादृशसतावच्छेदकनिरूपितस्व-
रूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य साधकविरहेणोपगमासम्भवेन तत्र त-
सिद्धेर्नैयायिकानुद्देश्यतया तदुद्देश्यसिद्धावविरोधितया तादृश-
सिद्धेर्प्रामांसकोद्देश्यत्वासम्भवात् । न च परेषां तादृशसताव-
च्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानप्रकारत्वस्य सिद्धिः । अस्माकं तु
तादृशसतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतद-
भावस्य सिद्धिरुद्देश्येति न काऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । शु-
द्धस्वरूपसम्बन्धघटितसाध्यसामानाधिकरण्यघटितन्यासिविशिष्ट-
स्य हेतोः सतावच्छेदकावच्छेदेन ज्ञानतद्विशिष्टप्रामाण्यस्वरूप-
सतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तादृशहेतुमता सा-
नस्य विशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रामाण्याभावसिद्धिं प्र-
ति विरोधित्वासम्भवेन जल्प(१)विचारे सत्यविपक्षनियमानुपप-

(१) प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताधिकृतः पञ्चापयथोप-
पत्तः पक्षप्रतिपक्षपक्षिद्वयज्जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः—
ग्या० मू० भा० १. २. २.

चेः । तादृशमामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूप-
सम्बन्धयटिनव्याप्तिविशिष्टवताज्ञानाच्चादृशानुमितिरुद्देश्यत्वं च
न सम्भवति । पक्षतावच्छेदकीभूततादृशमामाण्यत्वावच्छेदेन
साध्यमसिद्धिदशायां तादृशमामाण्यत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूप-
सम्बन्धयटिनमाध्यसहचारग्रहभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात् ।

यत्तु विशिष्टमामाण्यत्वावच्छिन्नासती याऽवच्छिन्नाप्रकार-
ता तद्व्या या तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रकारतामैव विधिको-
टिर्मीमांसकानां तदभाष एव नैयायिकानां साध्य इति न को-
ऽपि दोषः । स्वरूपतो भातमानस्य ज्ञानत्वादेरेनवच्छिन्नायां प्र-
कारतायामवच्छिन्नस्वरूपविशेष्याभावेन तादृशानवच्छिन्नत्ववि-
शिष्टावच्छिन्नत्ववत्प्रकारतान्यप्रकारतायास्तत्र मसिद्धायाः पक्षे
साधनस्याविकलत्वाद्युपलब्धप्रकारित्वादीं विशिष्टमामाण्यान्तिरेके-
ऽपि तदीयप्रकारतायां घटत्वप्रकारितात्माद्यवच्छिन्नत्वस्यावश्य-
कत्वेन तादृशमामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वविशिष्टावच्छिन्नत्ववत्प्रका-
रतान्यप्रकारतायास्तत्र नैयायिकासिद्धत्वाच्च साध्ये सहचारा-
मसिद्धिसिद्धसाधने इति-

तत्तुच्छम् । विधिप्रसिद्धिस्तु घटत्वप्रकारित्वादीं घटादाविति
दीधितिग्रन्थसङ्गतेः । तदीयप्रकारतायां घटत्वप्रकारितात्मा-
दियदत्वाद्यवच्छिन्नत्वावश्यकत्वेन तादृशमामाण्यत्वानवच्छिन्न-
त्वविशिष्टावच्छिन्नत्ववत्त्वेनैव नैयायिकसिद्धत्वादिति ।

अत्र वदन्ति-तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यपरिक्लिष्टज्ञानप्रका-
रत्वमेव विधिकोटिः । तथा च तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्व-
व्यापकमेदमतियोगितानवच्छेदकत्वमेव विधिकोटिः सर्वव्यस्यति ।
तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यपरिक्लिष्टज्ञानविषयत्ववत् एव तादृश-
ज्ञानाव्यापकमेदमतियोगितानवच्छेदकत्वसम्भवात् । अत्राव-

च्छेदकत्वं विषयितासम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । तादृशविषयो-
य्याभाव एव च नैयायिकानां साध्यः । एवं च न पूर्वोक्तदोषः ।
तयोर्विशिष्टप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साधनस्य मी-
मांसकनैयायिकयोरुद्देश्यत्वादिति संशयः ।

अथ वा प्रामाण्यं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वेति वि-
प्रतिपत्तिः । अत्रैवकारेण स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन प्रामाण्य-
ग्राहकान्तरव्यवच्छेदलाभात् प्रामाण्यानुमितिमादाय सिद्धसा-
धनम् । न च क्रियासङ्गतैवकारात्कथं तल्लभ इति वाच्यम् ।
नवीननये सर्वत्रैवकारस्यान्ययोग्यव्यवच्छेदमात्रार्थकत्वात् । त-
याप्यवच्छेदकावच्छेदेन कथं तल्लभ इति तु नाशङ्कनीयम् ।
ज्ञानेन विषयो गृह्यत एवेतिवत् ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेति
प्रयोगवारणाय ग्रहणात्तरप्रत्ययसमामिव्याहृतैवकारस्यावच्छेद-
कावच्छेदेन स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरावश्यकतया तल्लभात् ॥
अत एवात्रैवकारः प्रामाण्यत्वावच्छेदेन पक्षतालाभाय यावत्तस्य
स्वातन्त्र्येण ग्राहकत्वविशेषणाच्च न सिद्धसाधनमिति पक्ष-
धरमिश्रमतमपास्तम् । उक्तरीत्यैव सर्वसामञ्जस्यात् । न चै-
वमपि ज्ञानपदादिशब्दसामान्याः प्रामाण्याग्राहकत्वाद्वाप्य
इति वाच्यम् । प्रकृतप्रामाण्यं स्वाविषयकत्वेन ज्ञानाविषयक-
त्वेन महमतसिद्धमिन्द्रो यावत्स्वाश्रयग्रहस्तद्विषयो न वेति नि-
ष्कर्षेणादोषात् । शेषं प्रथमविप्रतिपत्तिवद्बोध्यम् ।

एवं मीमांसकत्रयमाधारणं विप्रतिपत्तित्रयमुक्तम् । यदि च न
कदा त्रिभिर्विवाद इति नोक्तरीतिः साधीयसीत्युच्यते तदा प्रत्येक-
साधारणी सा वाच्यः । तथा हि प्रकृतप्रामाण्यत्वावच्छिन्नविषय-
तात्वं तादृशप्रामाण्यविरोधिग्रह्यतत्सामान्यन्यतराकालीनतादृश-
प्रामाण्याश्रयत्वव्यापकतावच्छेदकं न वेति गुरुणा विवादे विप्रतिप-

विः। तादृशविषयतात्वं तादृशमामाण्याश्रयविषयकमत्यसत्त्वव्याप-
कतावच्छेदकं न चेति मिश्रेण विवादे तादृशविषयतात्वं तादृशमा-
माण्याविषयकज्ञानविषयकमदृमतासिद्धमिन्नतादृशमामाण्याश्रय-
विषयकग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकं न चेति मद्देन विवादे विपत्ति-
पक्षिर्वोच्यः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादिगुरुमते विशिष्टबुद्धौ विशे-
षज्ञानस्याहेतुतया व्यवसायेन ज्ञानवृत्तिज्ञानस्वरूपवृत्तिमा-
माण्यास्य ग्रहसंभवेन तस्य स्वतो ग्राह्यत्वं संभवति । एवं भट्ट-
मते जन्मातरीयसंस्कारेण स्मृतस्य मामाण्यविशिष्टज्ञानस्य ज्ञा-
तार्या व्याप्तिग्रहेण सञ्जन्यज्ञाततालिङ्गकानुमित्या मामाण्यप्र-
सङ्गमिषमने स्वतो हसंभवेन तत्संभवति । मिश्रमते तु प्राप्तावपोप-
पत्त्यादयेः । स्थितिं विना प्रयमानुव्यवसायेन मामाण्यग्रहा-
संभवात्कार्यं मामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वसंभव इति चेत्—

न । महत्त्वोपायिर्कं प्राप्तावप्यं छाद्यवाच्यद्विति तत्प्रकारकत्व-
भाधेरनित्यः मेव । एवं च व्यवसायरूपमस्यासत्या घटे घटत्व-
स्य तपोऽथ विशेषित्वमकारित्वयोरनुपस्थितयोरपि प्रकारत्व-
स्य सर्वसिद्धयया तदंशे प्रयमानुव्यवसायेन ग्रहणे बाध-
काभावेन मिश्रमतेऽपि मामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वसम्भवादिति ।

अत्र नैयायिकाः—स्वप्रकाशज्ञाननपोर्बुद्ध्याऽग्रे दृश्यत्वेन
नैकविक्रमे स्वतः गुरुमहोक्तरीत्या मामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं
स्ये दृष्यमाह— न संभवत्येव । मिश्रोक्तरीत्या मामाण्यस्य
स्वतो ग्राह्यत्वेऽनभ्यासदशापक्षज्ञानमामाण्ये सर्वानुभवसिद्ध-
संशयानुपपत्तिः । संशयं प्रति यमिज्ञानस्य हेतुतया तज्ज्ञा-
नज्ञानस्यावश्यकतया तेन मामाण्यग्रहे भविष्यत्कसत्त्वे तदनु-
पपत्तेरित्यगत्या मामाण्यमत्यक्षं प्रति विशिष्टमामाण्योपस्थितेरे-

तुतावश्यकी । इत्थं च तदुपस्थितिं विना प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहासम्भवेन मिश्रोक्तरीत्यापि प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं दुरुपपादम् ।

यत्तु अनभ्यासदशापन्नज्ञानं न प्रामाण्यं गृह्णाति संशयजनकदोषेण प्रतिबन्धात् । न चैवं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वव्याघात इति वाच्यम् । तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वरूपतया तद्व्याघाताभावादिति-

तदसत् । संशयजनकीभूताननुगतदोषाणां प्रामाण्याग्रहप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तत्रानुगतप्रामाण्योपस्थितिहेतुताया एवोचितत्वात् । न च प्रामाण्यग्रहेऽनुगताया अप्रामाण्योपस्थितेरेव दोषविषया प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । अप्रामाण्योपस्थित्यभावे हेतुत्वापेक्षया प्रामाण्योपस्थितिहेतुतायां लाघवात् ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यप्रत्यक्षे विशिष्टप्रामाण्योपस्थिते हेतुत्वेऽनुमित्यादिकं प्रति प्रामाण्यप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतद्धितप्रामाण्यप्रत्यक्षसामान्याः प्रतिबन्धकत्वे लाघवम् । तदहेतुत्वे विशृङ्खलतद्धटकविशेष्यतादिज्ञानात्तत्प्रत्यक्षोपगमे तत्तत्पदार्थविषयकानेकोपस्थितीनां तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशापत्त्या तासां परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबन्धकत्वे गौरवम् । तदहेतुत्वे तत्र विशिष्टविषयकैकोपस्थितेर्निवेशेर्नवोपपत्तेरिति तद्वेतुत्वमावश्यकम् । एतेन प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वेऽपि न तत्संशयानुपपत्तिः । धर्मोन्द्रियसन्निकर्षकोटिद्वयोपस्थित्यादित एव संशयोपपत्त्या धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानुपगमेन प्रामाण्यसंशयात्मकस्यैवानभ्यासदशापन्नज्ञानज्ञानस्योपगमात् । तदनन्तरं च प्रामाण्यसंशयोऽसिद्ध एव । न च तुरगादौ वेगेन गच्छतो नानाधर्मिसन्निकर्षेऽपि कचिदेव

पुरुषत्वादिमंशयो न सर्वत्रेति नियमाय धर्मिज्ञानस्य संशयहेतु-
त्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सन्निकर्षादिसत्त्वेन तत्र सकलध-
र्मिण एव ज्ञानसंभवेन भवतामपि संशये धर्मिनियमानुपपत्त्या-
ननुगतस्य नियामकान्तरस्योपपत्तेऽप्यावश्यकत्वात् । अथ
संशयस्य कचिदेव धर्मिणि किञ्चित्कोट्यंश एवोक्तत्वं न तु
सर्वत्र धर्मिणि सकलकोट्यंश एवेति नियमाय तत्तद्धर्मिणि स-
त्कोट्यंशे उक्तकोटिकसंशयं प्रति तत्तत्कोटिसहचारिभूयो
पर्यवशिष्टतद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकम् । इत्थं च यदि-
होपपत्तिरितिन्यायेन मंशयसामान्ये आरोपमापान्ये वा धर्मिज्ञा-
नस्य हेतुत्वमावश्यकमिति चेत्—

न । उक्तद्वयव्यांशिकतया जातिस्वाभावेन मानाभावेन
विषयिताविशेषत्वाभावेन तत्तत्कोटिसहचारितानेकधर्मवद्बुध-
मिविषयकस्वरूपतयाऽर्थममाजश्रुतत्वेन तद्धटितद्धर्मिच्छिन्ने ध-
र्मिज्ञानविशेषस्य कारणत्वमंशवादिति मीमांसकानुयायिप-
तमप्यपास्तम् । उक्तयुक्त्या स्वातन्त्र्येण प्राप्ताप्योपस्थितेहेतुत्वा-
वश्यकतया प्राप्ताप्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमंशवात् ।

अन्वेवं परतो ग्राह्यत्वमप्यमंशवि । प्रथमानुव्यवसायादिना
पतो ग्राह्यत्वे संशयः प्राप्ताप्याग्रहे तदनुपस्थित्या प्राप्ताप्यपरयत्ता-
संभवात् । प्राप्ताप्यरूपसाध्यापस्थितिं विना व्याप्यादिज्ञाना-
सम्भवेनानुमितेरप्यसम्भवात् ।

यत्तु पूर्वजन्मजातप्राप्ताप्यमोचरमंस्कारापीनतत्स्मरणमूल-
कव्याप्त्यादिज्ञानात्तदनुमितिः । न च पूर्वजन्मनि कथं तदनुभव
इति वाच्यं, तत्पूर्वजन्मजातमंस्कारापीनतत्स्मरणमूलकव्याप्त्या-
दिज्ञानजन्मानुमितः संभवात् । जन्मप्रवाहस्यानादितया बीजा-
कुरस्थलवदनवस्थाया अदोषत्वात् । स्तनपानेष्टसाधनतास्मृण-

हेतुसंस्कारस्यैव प्रामाण्यगोचरसंस्कारस्याप्यदृष्टविशेषः, काल-
विशेषो वा कलत्रलाङ्घनकः कल्पतेऽगातिकृत्वादिति— ।

तदसत् । एवमप्यपूर्वचेत्रत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्यस्य जन्मा-
न्तरे ज्ञानासंभवेन तत्र जन्मान्तरीयसंस्कारेणानिर्वाहादिति चेत्—

अत्र पणिकृतः । विनापि साध्यप्रसिद्धिं तदभाववति
तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया हेतु-
मन्नावगाहिष्यसिरंकिपरामर्शाच्चद्रूपप्रामाण्यामावात्मकमाप्या-
नुमितिः संभवति । तद्रूपप्रामाण्यरूपप्रतियोगिज्ञानं च
घटाद्यापूर्वचेत्रत्वाद्यभावापनायकत्वादिज्ञानकालीनभ्रमानुव्य-
वसाय एव मूलमिति न प्रतियोगिज्ञानाधीनव्यतिरे-
कव्याप्तिज्ञानानुपपत्तिः । अथोक्तक्रमेणाभावरूपप्रामाण्यानुमा-
नेऽपि भावरूपप्रामाण्यानुमितिर्न संभवत्येव । न चामावरूप-
प्रामाण्यानुमितैवाप्रामाण्यशंकाविरहसंपादनेन प्रवृत्त्युपपत्तौ भा-
वरूपप्रामाण्यानुमितेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । मीमांसकैर्भावरूप-
प्रामाण्यस्यैव स्वतो ग्राह्यत्वोपगमेन तस्य परतो ग्राह्यत्वव्युत्पा-
दनं विना मीमांसकनिरासासंभवादिति चेत्—

अभावरूपप्रामाण्यानुमानानन्तरं घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानं
घटविशेष्यकं, घटत्वाभाववदविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वात्,
यत्नैवं तत्रैवं, यथाघटतदभ्रमादीतिव्यतिरेक्यनुमानेन भावरूप-
स्याप्रामाण्यस्याप्यनुमानमप्यवात् । अत्र हेतौ सत्यन्तविशे-
षणासिद्धिपरिहारार्थैवाभावरूपप्रामाण्यानुमानं विशेष्यतांशे
घटादिनिरूपितत्वानुमानार्थानुमित्यात्मिका घटादिविशेष्यक-
त्वघटकविशृङ्खलपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतमानात्मिका वा सा-
ध्यप्रसिद्धिर्बोद्धव्या । एवं प्रथमतः प्रामाण्यानुमितौ तदन्तरमिदं
ज्ञानं प्रमां संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरीत्या प्रामाण्यानुमि-

रूपनन्तरमनुमित्यात्मकविशिष्टप्रामाण्योपास्त्यतिमूलकोपनतिभा-
नात्मकवामाध्यप्रत्यक्षं च निरावाधमिति न परतो ग्राह्यत्वासं-
भव इति वदन्ति ।

नव्यास्तु तद्वद्विशेष्यकत्वे सति सत्प्रकारकत्वमात्रं तत्प्रामाण्यं
रंजरजतयोरिमे रजतरंगे इत्यादिविपरीतभ्रमसाधारण्यात् ।
किन्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वम् । इत्थं च प्रथमानु-
व्यवसायेन संहतो दृढद्वयग्रहेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावाग्रहान् स्व-
तो ग्राह्यत्वम् । तस्य द्वितीयानुव्यवसायादेना तद्ग्रहसंभवात्परतो
ग्राह्यत्वम् । एवं मणिकारोक्तानुमाने एतादृशप्रामाण्यस्याविषे-
यत्वेऽपि घटत्वप्रकारकरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे घटत्वविशे-
ष्यस्वरूपसाध्ये भासमानेऽसति प्रतिवन्द्यके पक्षतावच्छेदकसा-
ध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमितिगोचरत्वनियमेन घटत्वप्र-
कारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वमानमिषादिरीत्यापि तत्सिद्धि-
निष्पत्तयेति ग्राह्यः ।

अप्रामाण्यन्तु परतो ग्राह्यत्वेनैव सर्वसंसृतम् । तस्य तदभा-
वघटिततया तद्ग्रहभाषेतग्रहकत्वेन स्वतो ग्राह्यत्वाप्रसक्तैरिति दिक् ।

एवमुत्पद्यतेऽपि प्रमा परम एव । तथा हि आगन्तुके हेत्व-
पाठस्त्वमाधनम् यीनोत्पत्तिरेव परत उत्पत्तिः । आगन्तुकत्वं
च प्रमात्वशून्यज्ञाननिरूपितजनकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । तेन
भ्रमसाधारणजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकात्ममनोयोगत्ववि-
शेषणज्ञानत्वेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतामादाय न
सिद्धसाधनम् । न चैवमपि पर्वतोद्देश्यकवद्विविधेयकानुमिति-
त्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपर्वताविशेष्यकवद्वि-
न्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतामादाय पर्वतो
वद्विमानिषादिप्रमानुमितार्थशतः सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वा-

च्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया अंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् ।

नव्यास्तु पर्वतोऽयं बह्विव्याप्यवानित्यादिपरामर्शोऽपि समानविशेष्यतादिप्रत्यासत्त्या बह्व्यादिव्याप्यवता निश्चयत्वरूपेण भ्रमानुमितिसाधारणबह्व्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरिति न तज्जन्यतया प्रमानुमितावंशतः सिद्धसाधनमित्याहुः ।

एवं च प्रमाणेन प्रमाजनने गुणस्य सहकारितया प्रमायां तादृशहेत्वधीनोत्पत्तिकत्वं प्रमाणाभावेन भ्रमजनने दोषस्य सहकारितया भ्रमे तादृशहेत्वधीनोत्पत्तिकत्ववत् । गुणश्च प्रमासामान्ये विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानमेव रंगादौ समवायादिना रजतत्वादिप्रमावारणाय प्रमासामान्ये तादृशज्ञानस्य हेतुत्वात् ।

ननु सामान्यतः प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञानत्वेन हेतुता न संभवति । प्रमात्वस्य प्रकारसम्बन्धभेदेन भिन्नत्वात् । न च प्रकारसम्बन्धभेदेन भिन्नहेतुत्वोपगमाच्च दोष इति वाच्यम् । रजतत्वादेरपि यत्किञ्चिज्ज्ञातीयविशेष्ये रजतादौ सम्बन्धतया तज्ज्ञानकाले तादृशकारणसमवधानसत्वेन तादृशहेतुतया रंगादौ समवायादिना रजतत्वादिप्रमावारणसंभवात् । न च तद्वर्तिनिष्ठविशेष्यमाकृतसम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तत्सम्बन्धेन तद्वर्तिसम्बद्धतद्वर्तिविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वेत्येवंरीत्या हेतुत्वकल्पनाच्च दोष इति वाच्यम् । तथा सति समवायादिनारंगादिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकप्रमात्वादेः रंगादिसम्बद्धरजतत्वादेश्चापसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यापि तथात्वेन हेतुत्वस्यासम्भवेन तेनोक्तापत्तिवारणसंभवादिति चेत्—

अत्र वदन्ति । विशेष्यताप्रत्यासत्त्या तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तत्सम्बन्धेन स्वाविषयतद्वर्तित्वप्रत्या-

सस्या ज्ञानत्वेनैव हेतुता कल्प्यते । रजतादौ स्वविषयरजतत्व-
सम्वापित्वादिप्रत्यासत्त्या रजतत्वादिज्ञानस्य संत्वात्तत्र विशेष्य
तासंभ्वन्धेन सम्वायादिसंसर्गकरजतत्वादिप्रकारकप्रमोत्पद्यते ।
रज्जादौ च तादृशप्रत्यासत्त्या न किञ्चिदपि ज्ञानमस्तीति न तत्र
सम्वायादिना रजतत्वादिप्रमोत्पत्तिः । अथ विशेष्यताप्रत्यास-
त्त्या रजतत्वादिप्रकारकसमूहात्म्यनप्रमाया रजतादिभिन्नेऽप्यु-
त्पत्त्या तत्रोक्तप्रत्यासत्त्या ज्ञानाभावाद्यभिचारं इति चेत्—

यैवम् । रजतत्वादिप्रकारकानिरूपितरजतत्वादिप्रतिशेष्यताक-
त्वरूपप्रमात्वविशिष्टा सती प्रमा न रजतादिभिर्न वर्चते । एक-
धर्मिशेष्यकत्वविशिष्टानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
रणताया अन्यधर्मिण्यनभ्युपगमात् । तथा च नात्र कार्पतावच्छे-
दकविशिष्टकार्याधिकरणं कारणाभावमत्वरूपव्यभिचारः । न च
तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमां प्रति तत्सम्बन्धेन तद्धर्मस्य तद्धर्मप्रति-
योगिकत्वविशिष्टतत्सम्बन्धस्य तत्सम्बन्धेन तद्धर्मव्यवस्थादात्म्य-
सम्बन्धेन वा हेतुत्वमस्तु किं ज्ञानहेतुतयेति वाच्यम् । विशे-
षणस्य तत्सम्बन्धस्य विशेष्यस्य च विरातीतत्त्वानागतत्वदशा-
यामभ्युपनीतमानाद्यात्मकप्रमोत्पत्त्योक्तरीत्या ज्ञानहेतुत्वस्याव-
श्यकत्वात् । न चैवं यत्र विशेषणादीनां निरूपता तत्र तेषामेव
हेतुत्वमस्तिवति वाच्यम् । इष्टत्वात् । अनित्यविशेषणायावगा-
हिममाममेव विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञानस्य गुणविधया हेतुत्वो-
पगमात् । न चोक्तप्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन कृतिस्त्वेन वा
हेतुत्वमिदं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन प्र-
थमोपस्थितत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । अगत्येष्टापातिसम्भवाच्च ।
प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणवद्विशेष्योन्मिषसाधिकर्पात्मक-
गुणो हेतुः । तस्य च रजतत्ववच्चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतु-

ता । रजतस्वमकारकचाक्षुषप्रमांत्वादिना कार्यता । प्रत्यास-
त्तिश्चात्मनिष्ठा कारणस्य स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतिपो-
गिकविजातीयसंयोगरूपाकार्यस्य च समवायः । अनुमितिप्र-
मायां सल्लिङ्गपरामर्शो गुणः । सल्लिङ्गपरामर्शश्च न प्रमात्म-
कपरामर्शः । अन्वयाभ्यापसधर्मयोस्तत्वावगाहिना परामर्शेणापि
यस्तुगत्या साध्यवति पक्षे प्रमानुमितिजननादपि तु साध्यव-
द्विशेष्यकपरामर्श एव । तथा च बह्यादिप्रकारकप्रमानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति बह्यादिमद्विशेष्यकपरामर्शत्वेन हेतुता । उभ-
योः प्रत्यासत्तिः समवायः । एवं शाब्दप्रमायां योत्पत्ताप्रमा गु-
णः । तस्य च तद्धर्मप्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मव-
द्विशेष्यकतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता । प्रत्यासत्तिरुभयोः सम-
वायः । एवमुपमितिप्रमायां बोध्यवद्विशेष्यकसादृश्यज्ञानं गुणः ।
तद्धेतुता च तद्धर्मप्रकारकोपमितिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मवद्वि-
शेष्यकसादृश्यज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तिरुभयोः समवायः । सर्वत्र
प्रमात्वघटकसम्बन्धनिवेश ऊहनीयः ।

मीमांसकास्तु प्रमाया गुणजन्यत्वाभावात् परत उत्पत्तिः
मीमांसकमते स्वतः किन्तु भ्रमेहेतुदोषाभावसहकृतज्ञानसामान्य-
स्त्वतर्मगत्युक्तिः हेतोरेवेति स्वतः एवोत्पत्तिः । न चैवमपि
दोषाभावरूपामन्तुकहेत्वधीनोत्पत्तिकतया तदुत्पत्तावागन्तुकहे-
त्वधीनत्वरूपस्वतस्त्वव्याघात एवेति वाच्यम् । हेतोर्भावत्वेनि-
वेशेन दोषाभावाधीनत्वेऽपि स्वतस्त्वानपायादित्याहुः—

तदसत् । भ्रमं प्रति दोषो हेतुस्तदभावः प्रमाहेतुस्त प्रमां
मेवाधिकमते तत्प्रगटनम् । प्रति गुणो हेतुस्तदभावो भ्रमं प्रति हेतु-
रित्यत्र विनिगमकभावेन प्रमाभ्रमयोर्गुणदोषहेतुकत्वसिद्धाद्यु-
पयोरेव परत उत्पत्तिकत्वसिद्धेः ।

नव्यास्तु प्रमात्वभ्रमत्वयोरर्थसमाजग्रस्ततया । कार्यतान-
वच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नेन गुणदोषयोर्हेतुत्वम् । तथा हि यथा
पृथिवीत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वादिकं न कस्य चित्कार्यताव-
च्छेदकं धर्मिनिष्ठपृथिवीत्वादिमत्वेन सहितायास्तद्धर्मिणि रजत-
त्वादिप्रकारकत्वमयोजकसामग्र्या अर्थवशात् पृथिवीत्वादिमति
रजतत्वादिप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिर्वाहात्तया तत्समानयोग-
क्षेमरजतत्वादिमति रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपप्रमात्वावच्छिन्नोत्प-
त्तेरपि धर्मिणि रजतत्वादिमत्तया सहितायास्तद्धर्मिणि तत्प्रका-
रकत्वमयोजकसामग्र्या एवं निर्वाहात्तदपि न कार्यतावच्छेद-
कम् । एवं यथा रङ्गत्ववति रजतत्वादिप्रकारकत्वादिकं न क-
स्य चित्कार्यतावच्छेदकं धर्मिनिष्ठरङ्गत्वादिमत्वेन सहितायास्त-
द्धर्मिणि रजतत्वादिमयोजकसामग्र्या अर्थवशाद्रङ्गत्वादिमति
रजतत्वादिप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिर्वाहात्तया तत्समानयोग-
क्षेमरजतत्वाभाववति रजतत्वप्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वावच्छिन्नो-
त्पत्तेरपि धर्मिणि रङ्गत्वादिमत्तया सहितायास्तद्धर्मिणि तत्प्रका-
रकत्वमयोजकसामग्र्या एव निर्वाहात्तदपि न कार्यतावच्छेदक-
मिति माहुः ।

ननु किमिदं प्रमात्वम् ? न तावज्जातिः, मत्प्रमात्वादिना
प्रमात्वविकारः सांकर्यात् । न वा तद्वति तत्प्रकारकानुभवत्वं
प्रमात्वं, रंगरजतयोरपि रजतरंगे इति विपरीतभ्रममाधारण्यात् ।
कालिकादिसम्बन्धेन रजतत्वादिमति कालादौ समवायादिना
तदवगाहिभ्रमसाधारण्याच्चेति चेत्—

न । तत्सम्बन्धेन तद्वदिशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन
तत्प्रकारकत्वस्य तत्वात् । तथा च तत्सम्बन्धेन तद्वन्नि-
ष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारताशाल्यनुभवत्वं-

म् । तेन सम्बन्धेन तत्प्रमात्वमिति पर्यवसितमिति नो-
क्तदोषः । अथैवमपि गुणो गुणान्यत्वाविशिष्टसत्तावानिति
भ्रमेऽतिव्याप्तिर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया गुणस्यापि विशिष्टस-
त्तावत्वादिति चेत्—

न । तद्विशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणाविशेष्यकतया
तत्प्रकारतेत्यस्य तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतेत्यर्थकतयाऽदोषात् ।
विशिष्टाधिकरणतया अतिरिक्तत्वात् ।

यत्तु प्रकारतावच्छेदकानवगाहिरजतमिस्थादिप्रमाभ्याप्त्या
तादात्म्यादिरूपवृत्त्यनियामकसम्बन्धावगाहिप्रमाभ्याप्तिसंपादक-
प्रमात्वघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशासंभवेन गुणान्य-
त्वाद्युपलक्षितसत्त्वादिप्रकारकगुणादिविशेष्यकज्ञानस्य प्रमात्वानु-
पपत्त्या चोक्तमसंगतमिति नवीनैरुक्तम्—

तच्चिन्त्यम् । प्रकारताभेदेन प्रमात्वस्य भिन्नतया सा-
वच्छिन्नप्रकारतास्थले उक्तरीत्यनुसरणेन निरवच्छिन्नप्र-
कारतास्थले यथाश्रुततद्वत्त्वप्रकारत्वयोर्निवेशेनाद्यदोषाभावात्
विशिष्टाधिकरणतावदतिरिक्तस्य विशिष्टसम्बन्धित्वस्य नि-
वेशाच्च न द्वितीयोऽपि दोषः । विशिष्टोपलक्षितप्रकारतयो-
र्भिन्नतया विशिष्टप्रकारतास्थले उक्तरीत्यनुसरणेनोपलक्षि-
तप्रकारतास्थले यथाश्रुततद्वत्त्वतत्प्रकारकत्वयोर्निवेशेन तृतीय-
दोषस्याप्यभावात् ।

नन्यास्तु गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावैशिष्ट्यावगाही प्र-
त्ययः । सत्तावच्छेदके प्रमेव । किन्तु स्वावच्छिन्नानिरूपितसमवा-
यादिसम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकीभूतगुणान्यत्वादेस्तत्र गुणा-
दिरूपधर्मिणि प्रकारत्वोपगमेन तदंश एव भ्रम इत्याहुः—

तच्चिन्त्यम् । तादृशमत्यये परंपरासम्बन्धेन गुणान्वत्वा-
दर्धाने यानाभावात् ।

अथे समवायस्यैक्यमते वायु रूपवानित्यादिसमवायसं-
सर्गकप्रसवस्य प्रमात्वापत्तिः । तत्सम्बन्धातिरिक्तस्य तद्वत्त्वस्य
दुर्वचनं वा स्पर्शादिसमवायिनि वाय्वादावपि रूपादिमत्वस्य स-
त्त्वादिति चेत्—

न । तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धित्वस्य तद्व-
त्स्वरूपतया तस्य चातिरिक्ततया वाय्वादौ रूपादिप्रतियो-
गिकत्वविशिष्टनिरूपितसमवायित्वाभावेनादोषात् ।

केचित्तु रूपादिप्रतियोगिकसमवायस्य वाय्वाद्यनुयोगि-
कत्वेऽपि न तस्य वाय्वाद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेन रूपादिप्रतियो-
गिकत्वम् । किन्तु पृथग्याद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेनैवेति । एवं
च यद्वर्त्यनुयोगिकत्वावच्छेदेन तत्सम्बन्धस्य यद्वर्त्यप्रतियोगिक-
त्वं तद्वर्त्येण तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानस्वपेक्ष तद्वर्त्येण त-
त्सम्बन्धेन तत्प्रमात्वमिति न वायु रूपवानित्यादिज्ञानस्य प्रमा-
त्वापत्तिरित्याहुः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

ननु स्वसमवायिसंयोगादिपरम्परासम्बन्धेन गुणादौ स-
त्त्वादिमत्ताद्भुदेरपि प्रमात्वापत्तिः । परंपरासम्बन्धत्वस्य तद्वत्-
कसमवायादिनिष्ठतया समवायादिसम्बन्धेन मत्तावस्वस्य गुणा-
दौ सत्त्वादिति चेत्—

न । सम्बन्धतापत्त्याप्यधिकरणसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य निवे-
द्येन तत्र व्यासस्वरूपतिसम्बन्धनाया विशेष्यविशेषणभावापन्न-
तावत्सम्बन्धेषु पर्याप्ततया एकदेशमादायादोषात् ।

नव्यास्तु तत्सम्बन्धेन यस्तद्वत्त्वद्विशेष्यतानिरूपिता पा-
तत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयता तन्निरूपिततद्वर्त्यप्रकारताकत्वमेव

विवक्षितम् । उक्तस्थले च समवायीयसांसर्गिकविषयता न विशेप्यतानिरूपिता अपि तु संयोगीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितेवेति न समवायेन प्रमात्वप्रसंग इति प्राहुः ।

ननुपदर्शितप्रमात्वस्यैव प्रमापदशक्यतावच्छेदकतया तस्याननुगततत्प्रकारसम्बन्धवदिततया प्रमापदस्य नानार्थतापत्तिः । समवायेन रजतत्वं प्रमिमीते इत्यादौ समवायेन रजतत्वमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गश्चेति चेत्—

न । प्रमापदस्य नानार्थतायामनस्येष्टापत्तेः । तदादिपदस्थ-
ल इव बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकस्योपलक्षणतया शक्यताव-
च्छेदकघटकप्रकारसम्बन्धानामनुगमकतया प्रमापदस्य ना-
नार्थत्वप्रसङ्गाभावाच्च । उक्तानन्वयप्रसङ्गश्च समवायेन र-
जतत्वमित्यस्य तात्पर्यग्राहकतया परिहरणीयः । एवं भ्रम-
त्वमपि तदभाववति तत्प्रकारकानुभवत्वम् । तदपि तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावावन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतत्प्रकारताशाल्यनुभवत्वम् । तेन रंजरजत इत्यादि-
समूहालम्बनस्य न भ्रमत्वापत्तिर्न वा सम्बन्धभेदमादाय प्रमा-
मात्रस्य भ्रमत्वापत्तिः । सावच्छिन्नप्रकारतास्थले तद्धर्मावच्छि-
न्नाभाववन्निष्ठत्वतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारत्वे निविष्टे तेन गुणो गुण-
न्यत्वाविशिष्टसत्त्वानिसादेर्न भ्रमत्वानुपपत्तिः । न च कपिसं-
योगी वृक्ष इत्यादिप्रमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यस्याभावे निवेशात् । न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति-
भ्रमेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र कपिसंयोगवर्त्तांशे प्रमात्वेना-
वच्छेदकत्वांश एव भ्रमत्वांगीकारात् । भ्रमपदस्य नानार्थत्वा-
दिकमपि उपदर्शितदिशा परिहरणीयमिति संप्रदायः ।

के चित्तु स्वाश्रयविशेष्यताकत्वावच्छिन्नस्वप्रकारताकत्वसं-
१० न्या० कौ०

स्वरूपसम्बन्धेनान्वेति । समवायेन रजतत्वं प्रमिमीत इत्यादि-
कर्मप्रत्ययस्थले च तादृशप्रकारतारूपप्रत्ययस्यानुभवरूपापरधा-
त्वर्थविशेष्यतयाऽन्वयः । समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्र विशेषणत-
याऽन्वयः । तादृशप्रकारत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यरजतत्वरूप-
धर्मिणि स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । रजतत्वप्रमेत्यादिपृथीतत्पुरुष-
स्थले च रजतत्वादिद्व्यतितादृशप्रकारताकत्वविशिष्टे पूर्वपदस्य
लक्षणा अनुभव एव धात्वर्थ इत्यादिकमूढमित्याहुः ।

के चित्तु समवायस्यैक्येऽपि न सतिः । तथा हि-स्वाश्रय-
निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वानिरूपकप्रतिपोगिताश्रयवृत्तित्वस्व-
निरूपकसम्बन्धनिष्ठसांत्तिकविषयतानिरूपितत्वं तज्जितयमम्ब-
न्धेनानुयोगिताविशिष्टप्रकारताशाल्यनुभवत्वमनुवर्तत प्रमात्वम् ।
तादृशत्रितयसम्बन्धेनानुयोगिताविशिष्टान्यप्रकारताशाल्यनुभवत्वं
चानुवर्तत भ्रमत्वम् । समवायस्यैक्येऽप्यनुयोगिताया अनैक्यात्
चाप्यनिरूपकानिर्वाहप्रमे प्रमाभ्रमलक्षणयोरतिव्याप्तिरव्याप्ति-
श्चेत्याहुः—

तदसत् । तथापि स्वसमवायिसंयोगरूपपरम्परासम्ब-
न्धेन स्फोटिकविशेष्यकलौहित्यप्रकारकप्रमाया प्रमाभ्रमलक्षणे-
ऽव्याप्यतिव्याप्योर्दुर्वारत्वात् । तत्र लौहित्यादिनिष्ठप्रतिपो-
गितायाः संयोगानुयोगितानिरूपकत्वाभावेन कस्या अप्यनु-
योगिताया उक्तत्रितयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य प्रकारतायामपत्वात् ।
न च साक्षात्परम्परामाधारणनिरूपकत्वनिवेशात्रोक्तदोष इति
वाच्यम् । तथा सति स्वसमवायिविनयोगादिपरम्परासम्बन्धेन
सत्ताप्रकारकगुणादिविशेष्यकभ्रमे प्रमाभ्रमलक्षणयोरतिव्याप्ति-
रव्याप्तेश्च प्रसङ्गात् । साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपकत्वस्य दुर्व-
यत्वाच्च ।

अत्र वदन्ति-नित्यवृत्तिविषयतावत्वमनुगतं प्रमात्वम् ।
नित्यावृत्तिविषयतावात्वं चानुगतं भ्रमत्वम् । ज्ञानभेदेन विषय-
ताभेदाभावाच्च न कोऽपि दोषः । समवायेन रजतत्वं प्रमिमीत
इत्यादौ समवायान्वितमवच्छिन्नत्वं तृतीयाऽर्थो रजतत्वान्वि-
तवृत्तित्वं च द्वितीयार्थस्तादृशविषयतायामन्वेति । एवमप्यदभ्यु-
द्यमिति ।

केचित्तु ज्ञानभेदेन विषयताया भेदेऽभेदे च नित्यावृत्तिवि-
केषाग्निमते प्रमा- पयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
त्वप्रमत्वविवाहः तावच्छेदकविषयताशास्त्रनुभवत्वमनुगतं प्र-
मात्वम् । नित्यवृत्तिविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बन्धतावच्छेदकविषयताशास्त्रनुभवत्वं चानुगतं भ्रमत्वम् । शेषं
पूर्ववदिस्थाहुः—

तदसत् । निर्धर्मितावच्छेदकप्रमाभ्रमयोरसंग्रहापचेरित्यलं
कथिताः विस्तरेण ।

अत्र निर्विकल्परकं प्रमाभ्रमोभयवद्भिर्भूतम् । तस्य प्रमात्वं-
व्यवहारस्तु भ्रमभिन्नत्वनिवन्धन इति प्रमाळक्षणे तदसंग्रहो न
दोषाय ।

अथ प्रमाळक्षणे यत्र भ्रमेऽतिममंगवारणात् तद्वत्त्वमुपायं
स भ्रमः किं रूपः ? अंगीकृता च तत्तद्वादिभिर्भ्रमस्य तत्तद्रूप-
ता । तदुक्तं—

आत्मरूपातिरसत्तुल्यरूपातिरन्यथारूपातिरेव च ।

तथाऽनिर्वचनारूपातिररूपातिः रूपातिपञ्चकम् ।

इतीति चेत्—

न । इदं रजतफिण्यादिभ्रमस्य रंगादौ रजतत्वादिभ्रमा-
रकतया व्यधिकरणमकारकत्वेनान्यथारूपातिरूपत्वात् । अ-

न्यथा प्रकारान्तरेण व्यधिकरणधर्मेण ख्यातिरन्यथाख्याति-
रिति तद्विवरणात् ।

अत्र सौत्रान्तिकाः (१) ज्ञानाकारस्य रजतत्वादेर्वाह्यत्वज्ञान-
सौत्रान्तिक-स्यैव भ्रमतया आत्मख्यातिरेव भ्रमः । आत्मनः
बौद्धमत्त्वक्षणीकविज्ञानरूपात्मनस्तदाकाररजतत्वादेर्वाह्यत्वेन ख्या-
तिरात्मख्यातिरिति तद्विवरणात् । अत एव नेदं रजतमित्या-
दिना पुरोवर्तिनि बाह्ये ज्ञानाकाररजतत्वादिनिषेधेन फलतो रज-
तत्वादेर्ज्ञानाकारत्वमेव व्यवस्थाप्यते इत्याहुः—

तदसत् । ज्ञानं न रजतमित्याद्यवाधितप्रतीत्या रजतत्वा-
सौत्रान्तिकमत-देर्ज्ञानाकारत्वासंभवात् । रजतत्वादेर्ज्ञानाकारत्वे
नितातः ज्ञानस्याचाक्षुषतयाऽचाक्षुषत्वप्रसंगाच्च ।

वैभाषिकास्तु (२) भ्रमेऽसदेव रजतं भासत इत्यसत्ख्यातिरेव

(१) सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भयन्तिवति भगवता (बौद्धेन) अभिहिततया सौत्रा-
न्तिकसंज्ञा संजातेति सायणमाधवाचार्याः सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शने
पृ० ४३ (पुनश्च संस्करणे) ।

सुशान्तो नाम बौद्धदर्शने मूलग्रन्थाः । तानेवावलम्ब्य प्रपञ्चितं
दर्शनं सौत्रान्तिकदर्शनम् । तदनुयायिनः सौत्रान्तिकाः इति म० म०
सतीशचन्द्रविद्याभूषणो भारतीयम्यापशास्त्रनामकग्रन्थे (पृ० २४८)

(२) केचन बौद्धाः बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु
सास्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान्विनेया-
नचीकथद्भवयन् । द्वितियांस्तु विज्ञानमात्रप्रहावेष्टान्विज्ञानमेवैकं स-
दिति । सुनीयानुमयं सत्यमित्यास्थिताम्बिज्ञेयमनुमेयमिति । सेयं वि-
रुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाश्च यथा ख्याताः—इति सायणमा-
धवः सर्वदर्शनसंग्रहे पृ० ४३ ।

बौद्धदर्शने व्याख्यानमूलाः ग्रन्थाः विभाषेत्युच्यते । तानेवाव-
लम्ब्य प्रपञ्चितं दर्शनं वैभाषिकदर्शनम् । तदनुयायिनो वैभाषिकाः—
इति विद्याभूषणः (भा० व्या० पृ० २४७)

वैभाषिक- भ्रमः । असतो रजतादेः रूपातिरसत् रूपातिरिति
बौद्धमतम् ताद्विवरणादिसाहुः—

तदप्यसत् । असतीन्द्रियमनिकर्षादिरूपज्ञानसामान्यसंभ-
वैभाषिकमतनिरासः चेन तद्भानानुपपत्तेः ।

न चानादिवासनापरिपाकरूपसामान्येवासतो भानमिति
वाच्यम् । भ्रमस्य सद्भजतादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौ तादृशसाम-
ान्यसिद्धेः । एतेन रंगादिसदुपरागेणासदेव रजतत्वादिवैशिष्ट्यं
भासत इति सदुपरागेणासद्वैशिष्ट्यभानपेवासत् रूपातिरिति टी-
काकृन्मतमपि निरस्तम् ।

अथ गुरवः—असंसर्गाग्रहकालीनरंगरजतादिज्ञानद्वयादेव
गुरुणा मतम् रंगादी रजताद्यर्थिग्रहणपादिकार्यनिर्वाहेन भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानरूपत्वाभावेनारूपातिरेव भ्रमः । रंगादेः रजतत्वा-
दिना रूपात्पभावो रूपातिरिति ताद्विवरणात् ।

न च लघ्वेन विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तेजनकतया भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानरूपत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । रजतत्वादिविशेषणे
सन्निकर्षाद्यभावेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानरूपत्वसामंभवात् । न च
ज्ञानलक्षणासन्निकर्षस्त्वप्राप्तीति वाच्यम् । तस्यैवानुपपत्तमात् ।
न चैवं सोऽयं देवदत्तः मुरभिचन्दनं घटो नास्तीत्यादिविशि-
ष्टपत्यसे तत्तादेः कथं भानमिति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञादेरभ्य-
संसर्गाग्रहकालीनधर्मभाविज्ञानद्वयरूपवर्गीकारेण विशिष्टज्ञान-
रूपत्वान्वर्गीकारात् । एतेन युगपदुपास्थितपदार्थानां कविकाव्या-
दिमूलीभूतविशिष्टज्ञानानुरोधेन ज्ञानलक्षणायाः सन्निकर्षत्व-
मावश्यकमित्यपि निरस्तम् । तत्रापि तादृशज्ञानद्वयस्यैव कवि-
काव्यादिमूलत्वान्वर्गीकारात् ।

यस्तु प्रत्यक्षस्यैव सन्निकर्षादिघटितसामान्यभावेन भ्रम-

पविशिष्टज्ञानासंभवेऽप्यनुमितिस्थले तत्संभवो दुर्वारः । तथाहि सामान्येन रूपेण व्याप्तिग्रेहे बाधानवतारे लाघवज्ञानसहकारा-
त्पक्षे विशेषरूपेण साध्यं परिच्छिन्नस्यनुमानमिति तत्राप्यनुमतम् ।
तथा च बाधानवतारे सति च लाघवज्ञाने बाधितमपि साध्यं
पक्षे परिच्छिन्दस्त्वेन वारणीयमिति दीधितिकृद्भिर्ह्युक्तं विवृतं
चैतत्तद्व्याख्यातृभिः । महानसीयबन्धित्वादिना व्यापकताज्ञानं
विनाऽपि शुद्धबन्धित्वादिना व्यापकताज्ञानस्य महानसीयबन्धौ
लाघवमिसादिलाघवज्ञानसहकारेण महानसीयबन्धिभिन्नबन्ध-
भाववान् पर्वत इत्यादीतरबाधसहकारेण महानसीयस्व-
विशिष्टबन्धित्वादिरूपेण तादृशवह्यादिविधेयकानुमितिजनकत्वं
तत्रापि शूरीरनुमतम् । तथा च तादृशानुमितेर्भ्रमरूप-
विशिष्टज्ञानत्वं नृपपदं तादृशानुमितौ तादृशलघवज्ञाने-
तरबाधयोर्हेतुत्वकल्पनाच्च न तच्छून्यकाले तदापत्तिः ।
न चैवं तादृशलघवज्ञानादिजन्यानुमितौ महानसीयबन्धि बाध-
च्छिन्ननिरूपितव्याप्यवगाहिपरामर्शस्य व्यभिचार इति वा-
च्यम् । अन्यच्छिन्नकानुमितौ व्यभिचारवारणाय परामर्शजन्य-
तावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनस्यावश्यकतया व्यभि-
चाराभावात् । एवं तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ लाघवज्ञानादीनां
व्यभिचारवारणाय लाघवज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटावपि ला-
घवज्ञानाद्यव्यवहितोत्तरत्वं निवेशनीयमिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । तादृशलघवज्ञानादिना शुद्धबन्धित्वादि-
नैव महानसीयबन्धिभात्रोपगमेन महानसीयबन्धित्वेन महानसी-
यबन्धिमावं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्यानुमितौ भान-
मिति नियमाभ्युपगमन्तृणां नैयायिकधुरन्धराणामुपाध्यायादीना-
मप्यनुमतमिति मननाच्च मतमेवेति तत्राप्यनुमतमिति बलात्कारेण

गले पातनमयङ्गतम् ।

वस्तुतस्तु लाघवज्ञानादिवशाद्बहिर्विभानसीयवह्नि-
मानमप्यनुमितौ तेषां न संमनं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनैव साध्यं सर्वभ्रानुमितिविषय इति नियमाभ्युपगन्तृणां
तेषां सर्वत्र सल्लिङ्गपरापरीक्षानुमितौ पक्षतावच्छेदकसमा-
नाधिकरणसाध्यस्यैव भानात् युज्यते चैतत् । अन्यथोक्तस्यले
बहिर्विभानमहानसीयवह्निभानोपगमे लाघवज्ञानाद्यस्तत्वे तादृश-
मानवारणाय तत्र लाघवज्ञानादीनामव्यवहितोत्तरत्वं ज्ञप्यता-
वच्छेदकफोटी निवेश्य जनकत्वं कल्पनीयम् । एवं लाघवज्ञा-
नादिविषयसाध्यातिरिक्तसाध्यामानवारणाय तत्र तेषां प्रतिब-
न्धकत्वं च कल्पनीयमिति महद्गौरवं स्यात् । अत एवानुमिति-
लक्षणव्याख्यानावसरे उपाध्यायममप्रस्तावे 'यदि च सल्लिङ्गपरा-
मर्शादपि भ्रान्तानुमिति'रिति तदुक्तं सङ्गच्छते । लाघवज्ञाना-
दिवशाद्बहिर्विभानमहानसीयवह्निमानस्य तेषां सम्प्रतौ सल्लिङ्गपरा-
मर्शाद्भ्रान्तानुमितेस्तैरप्यभ्युपगमेनोपाध्यायमते सल्लिङ्गपरापरीक्षा-
भ्रान्तानुमितिर्न जायत इत्याशयेन 'यदि चेत्प्राप्तोक्तैर'सङ्गत्यापत्तेः ।
तद्वर्मावच्छिन्नाभाववति तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वमेव
नतु तद्वर्मावच्छिन्नस्य भ्रमत्वम् । न तु तदभाववति तत्प्रकारता-
शास्त्रिज्ञानत्वमाश्रयम् । तथा सति गुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्त्वावात्
गुण इति ज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः । सत्त्वावान् गुण इति ज्ञा-
नस्यापि भ्रमत्वापत्तेः । एवं च पर्वतस्य बहिर्विभानावच्छिन्नाभाव-
त्वाभावात् कथं तादृशानुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत्--

सत्यम् । इदं तु तद्वर्मावच्छिन्नस्य भ्रमत्वे न तु तदुक्तैः ।
तथा सति शुक्लो स्वरूपतो रजनत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानुप-
पत्तेः । तत्प्रकारतावच्छेदकाभावात् । किन्तु तद्वर्मावच्छिन्नस्य तद्व-

क्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव तद्व्यक्तेर्भ्रमत्वम् । तच्च तत्राप्यक्षतम् । अत एव सामान्यलक्षणार्था 'न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्तदवगाहने च भ्रमत्व'मिति त्वयैवोक्तम् । अन्यथा तदसङ्गतेः । तथा हि प्रागभावप्रत्ययो हि प्रतियोगिविशिष्टाभावमेवावगाहते । सामान्यलक्षणानुपगमे च तदसम्भवः । प्रागभावस्य भाविप्रतियोगिकत्वेन तत्र प्रत्यासत्त्यन्तराभावात् । तत्रातीतस्यैव प्रतियोगितया भानमस्त्विति शंकायामुक्तं 'न च प्राचीना इत्यादि' । तत्र यदि तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वमेव भ्रमत्वं तदा तदवगाहने च भ्रमत्वमित्यसंगतम् । न हि प्रागभावव्यक्तिः प्रतियोगितया घटत्वावच्छिन्ना भाववती येन प्राचीनघटावगाहने भ्रमत्वं स्यात् । तथा च तद्व्यक्त्यभाववति तद्व्यक्तिप्रकारकत्वं तद्व्यक्तेर्भ्रमत्वमित्यवश्यमुपेयमिति यदि चेत्पादेरसंगत्यापत्तिरुक्तरीत्या दुर्धरा ।

यस्तु तत्र प्रमाणप्रस्तावात्मैव लक्ष्येत्यत्र प्रमात्वं भ्रमभिन्नत्वं तत्र भ्रमसामान्यभेदो न निवेश्यते । किन्तु तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकभ्रमभेद एवेति 'यदि चे'त्यादिग्रन्थो नासंगत इति नवीनैरुक्तम्—

तदसत् । तथा सति शुक्तौ स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकभ्रमानुमितेर्लक्ष्यतापस्या तत्रानुमितिलक्षणाभ्याप्तिसत्त्वेन संदर्भविरोधापत्तेः । भ्रमपदस्य संकोचे भानाभावाच्च । न च 'यादे चेति' ग्रन्थसंगत्यनुरोधेनैव संकोचाभ्युपगम इति वाच्यम् । संकोचं विनैवोक्तरीत्या तत्संगतेः । अत एव प्रकारान्तरेण भ्रमत्वं संकोच्य तद्व्यत्यसंगत्युपपादनमनादेयमिति लाघवज्ञानादिना बह्वित्वेन महानसीयबहिर्भानमप्युपाध्यायादीनामनुमतमेव । एतेन लाघवज्ञानादिवशान्महानसीयबह्वित्वेन महानसीयबहिर्भानाभावेऽपि बह्वित्वेन

महानसीयवद्विमान एवानुमितेर्भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वं दुर्वारम् ।
तस्यापुत्तरीत्या तद्व्यक्तिभ्रमत्वसम्भवादित्यपि निरस्तम् ।

अथ तादृशलाघवज्ञानजन्यानुमित्यन्तरं पर्वतो महान-
सीयवद्विमान वेत्यादिसंशयानुदयस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र महा-
नसीयवद्विवादिना महानसीयवद्विवादिमानमवश्यमुपगन्तव्यम् ।
अन्यथा समानप्रकारकज्ञानस्यैव संशयविरोधितया तदुत्तरं ता-
दृशसंशयस्य दुर्वारत्वादिति चेत्—

न । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धत्वेन संशयसामग्रीसत्वे सं-
शये इष्टापत्तेः । अनुभवसन्देहे च लाघवस्य निर्णायकतया न-
द्विरहेणोक्तरीत्या लाघवज्ञानादेः कारणत्वप्रतिबन्धकत्वकल्पने
गौरवेण च तादृशानुमितेर्महानसीयवद्विवादिना महानसीयव-
द्विवादिविषयकत्वस्य निर्णयकत्वाच्च ।

यत्तु लाघवज्ञानादिजन्यानुमितिं महानसीयवद्विवादिना
महानसीयवद्विवादिविषयकत्वोपगमे महानसीयवद्विवादिवाच्यलघुप-
हानसीयवद्विवादीनवद्विवादिवाच्यलघुपहान् पर्वत इत्याकारकलाघव-
ज्ञानादिविशिष्टलघुमहानसीयवद्विवादीनवद्विवादिवाच्यलघुपहान्वाच्य-
अहेतुकपरामर्शस्य महानसीयवद्विवादिवाच्यविशेषकानुमितित्वा-
वच्छिन्नं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यत इति लाघवमस्तीति-

तदसत् । आपत्तिं प्रति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया तादृ-
शपरामर्शस्य हेतुत्वे कल्पनीये तत्रैवापत्तिश्चादिकमानिवेश्य स्वा-
व्यवहितोत्तरत्वस्वसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशनिर्णय-
विशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतायाः कल्प्यमान-
मापि तादृशानुमितिं प्रति तादृशपरामर्शस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वाक-
ल्पनात् । न च भिन्नविषयकप्रसङ्गादौ तादृशपरामर्शघाटिनानुमि-
तिमागम्याः स्वातन्त्र्येण मतिवन्धकत्वकल्पने गौरवमिति वा-

च्यम् । भवन्मतेऽपि तादृशलाघवज्ञानादिघटितसामान्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन साम्यात् । न च तथापि भवन्मते तादृशपरामर्श-
घटितसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकं गौरवं दुर्वारमिति वाच्यम् ।
सामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तादृशपरामर्शनिवेशे तादृश-
परामर्शशून्यकालीनाननुगतप्रत्यक्षादीञ्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनो-
त्तेजकत्वाकल्पनेन मन्मते लाघवात् । अथ सितिः सकर्तृका
कार्पस्याद्धटवदितीश्वरसाध्यकानुमाने सितिकर्तुरेकत्वे लाघव-
मिति लाघवज्ञानवशादेकत्वस्यानुमितौ भानमावश्यकम् । अ-
न्यथा तादृशानुमित्यनन्तरं सितिकर्ता एकोऽनेको वेति संशया-
नुदयस्य सन्दिग्धत्वेऽपि नानेश्वरसिद्धिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादि-
ति व्यापकतानवच्छेदकरूपस्यानुमितौ लाघवज्ञानवशाद्ज्ञानसिद्धि-
रिति चेत्—

न । प्रमाणाभावेनैव नानेश्वरसिद्धयसम्भवेन वस्तुमर्त्या
एकेश्वरसिद्धिमसम्भवेन तत्रैकस्यानुमितिर्विषयत्वे मानाभावात् ।
ननु बाधस्य हेत्वामासान्तरत्वानुपपत्त्याऽनुमितौ व्यापक-
तानवच्छेदकरूपस्य लाघवज्ञानादिवशाद्ज्ञानमावश्यकम् । तथा
सत्येव तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतया बाधस्य हेत्वामासत्व-
सिद्धेः । न च लाघवज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि पर्वतो बह्व्यभाववानिति
बाधनिश्चये पर्वतो बहिमानित्यनुमित्यनुदयेन तत्प्रतिबन्धकतया
तस्य हेत्वामासत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र पर्वते घूषादिहेतोर्ज्ञा-
नदशायां व्यभिचारज्ञानस्य सत्त्वेन तेनैवानुमितिप्रतिबन्धात् ।
तदज्ञानदशायां च पक्षपर्मताज्ञानाभावादेवानुमित्यनुदयसम्भ-
वात् । न च बह्व्यभावबहुचिर्धूम इति विशिष्टज्ञानात्मकव्यभि-
चारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतयोक्तस्यले न तादृशव्यभिचारज्ञान-
स्य सत्वमिति वाच्यम् । घूमवशाद्ज्ञानविशिष्टबह्व्यभाववशाद्ज्ञान-

त्वेनैव विशिष्टज्ञानज्ञानद्वयोभयसाधारणरूपेण हेतुत्वात् । प्राचा-
सामान्ये पक्षपातात् । न च तथापि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्ति-
ज्ञानविषयनद्वारैवानुमितिप्रतिबन्धकतया यत्र बद्धिव्याप्यधुम-
वान् पर्वत इतिज्ञानोत्तरं पर्वतो बद्धयभाववानिति वाच्यनिश्चय-
स्तत्र व्याप्तिज्ञानस्य दृष्टतया तद्विषयनद्वारा व्यभिचारज्ञानस्या-
नुमितिप्रतिबन्धकत्वासम्भवेन वायस्य तत्प्रतियन्धकतया हेत्वा-
भासत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । तथापि व्यभिचारज्ञानस्य साक्षा-
दनुमितिप्रतिबन्धकतापत्ते बाधस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तर्दुवारत्वा-
दिति चेत्—

न । बाधस्य हेत्वाभासान्तरत्वाभावेऽप्यस्माकं क्षतिविरहा-
दिति दिक् ।

एतेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शापक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितेस्सर्वसिद्धतया गन्धमागभावकालावच्छि-
न्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्पादौ पक्षतावच्छेदकगन्धमा-
गभावकालावच्छेदेन गन्धानुमितेर्भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वं दुर्वार-
मित्यपि परास्तम् । अतिप्रसङ्गमङ्गाय व्यापकताघटकसम्बन्धे-
नैव व्यापकस्यानुमितिविषयतया तादृशपरामर्शात्तादृशानुमिते-
रुपाध्यायादीनामसम्मतत्वेन सर्वसिद्धत्वस्यासिद्धेः । तादृशानु-
मित्यङ्गीकारे तादृशानुमितौ तादृशपरामर्शस्यातिरिक्तजनकत्व-
कल्पनेन तादृशानुमितिं प्रति तादृशानुमित्साविरहविशिष्टमत्य-
क्षेच्छाविशिष्टमत्यसामान्यवादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन च
महागौरवमसङ्गाच्च ।

पक्ष पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन परामर्शस्य हेतुत्वे शिखरी पर्वतो बद्धिव्याप्यवानि-
तिपरामर्शसत्त्वे विनापि शिखरावच्छेदेन परामर्शशिखरावच्छे-

देनानुमित्युदयेन व्यभिचारः । न च तादृशपरामर्शस्य सत्वा-
त्करणं व्यभिचार इति वाच्यम् । देशकालादेरवच्छेदकत्वस्यानुमि-
त्यादावेव भावस्यानुभवसिद्धतया यत्र अत्यक्षात्मकात् स्मरणा-
त्मकाद्वा तादृशपरामर्शाच्चादृशानुमितिस्तत्र व्यभिचारस्य वज्र-
लेपत्वादिति—

तदसत् । तादृशानुभवे मानाभावात् । अन्यालि-
ङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यताव-
च्छेदककोटौ निवेशस्यावश्यकतया व्यभिचारासम्भवाच्च । देश-
कालादेरवच्छेदकत्वस्य परामर्शविषयत्वे तत्र सामानाधिकर-
ण्येनैवानुमित्युत्पादाच्च ।

ननु भागासिद्धेर्दूषणत्वानुपपत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेन परा-
मर्शादवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यभ्युपगम आवश्यकः । तथा हि
भागासिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्ताज्ञा-
नरूपतया तस्या अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानरूपानुमिति-
कारणविघटकतयाऽनुमितिदूषणत्वं सम्भवति । स्वल्पे सा-
मानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानस्यानुमितिकारणस्य विघटकत्वं न
भागासिद्धेरिति तस्याहेत्वाभासविषया दूषणत्वानुपपत्तिः । अ-
नुमितितत्कारणान्यतरविघटकज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासत्वादिति
चेत्—

न । भागासिद्धेरदूषकत्वेऽप्यस्याकं क्षतिविरहात् ।

वस्तुतस्तु अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य सामाना-
धिकरण्येनानुमितिजनकतया तद्विघटकतयैव तस्याहेत्वाभास-
विषया दूषणत्वमुपपद्यत एव । अथ तादृशपरामर्शजन्यानु-
मित्यनन्तरं पक्षे साध्यसन्देहानुदयस्यानुभवसिद्धतया तादृश-
परामर्शादवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यभ्युपगम आवश्यकः । अन्य-

या सायानाधिकरण्येन साध्यनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन सा-
ध्यसन्देहापतिवन्धकतया तादृशानुभवानिर्वाहादिति चेत् —

न । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धतया सन्देहे च लाघवस्य
निर्णायकतया तदभावेन प्रत्युत पूर्वोपदर्शिताधिकजनकत्वम-
तिवन्धकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवेण च तादृशपरापक्षादाहशानु-
मितेरभ्युपगमस्यैवोचितत्वात् ।

यत्तु शुद्धसंयोगसम्बन्धेन बहिष्वापकत्वावगाहवच्छिन्नमं-
योगसम्बन्धेन हेतुमत्तावगाहिपरापक्षादवच्छेदकावच्छेदेनानु-
मितिस्वीकारे शुद्धसंयोगसम्बन्धेन बहिष्वापकतावगाहवच्छिन्न-
संयोगेन धूमवत्तावगाहवच्छिन्नमंयोगसम्बन्धेन बहिष्वापकता-
वगाहिबहिष्वाप्यधूमवत्पर्वतकालीनबहिष्वाप्यधूमवान् पर्वत इ-
त्याकारकपरापक्षत्वेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ हेतुता न क-
ल्पत इति लाघवम् ।

यन्मते बल्लभेहेतुताकात् शुद्धसंयोगेन बहिष्वापकतावगा-
हवच्छिन्नसंयोगेन धूमवत्तावगाहिपरापक्षादेवावच्छेदकावच्छे-
देनानुमितिनिर्वाहात् ।

यन्मते तु तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुरोधेन तादृश-
परापक्षस्य हेतुताकल्पनमावश्यकमिति गौरवमिति कैश्चिदुक्तम् —

तदसत् । आपत्तिं प्रति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविषया तादृ-
शपरापक्षस्य हेतुत्वे कल्पनीये तत्रापत्तिव्यमनिवेश्य हेतुताकल्प-
नेन बल्लभेनैव निर्वाहान्ममापि तादृशहेतुताकल्पनस्यानावश्यक-
त्वात् ।

यदपि उत्पत्तिकालीनो यशो गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववानि-
त्याकारकादवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरापक्षादुत्पत्तिकाली-
वच्छेदेन गन्धाद्यनुमित्यस्वीकारे तादृशपरापक्षात्पसत्तावच्छेद-

कसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी अनुमितिः स्वीकरणीया । एवं च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायाम-
ननुमतानुमितिसत्त्वे तादृशानुमितिनिर्वाहाय तादृशेच्छाव्य-
क्तीनां सिद्धाद्युत्तेजकताकल्पने गौरवम् । तादृशपरामर्शदिव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्वीकारे च तादृशसिद्धेरवच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यानुमित्यविरोधितया सङ्कुत्तेजकर्ता विनैव, तथावि-
धाया अनुमितेरुपपत्तिरिति लाघवम् । एतादृशलाघवेन च सि-
द्धायामवच्छेदकावच्छेदेन गन्धाद्यनुमितौ तत्र तादृश्यां गन्धा-
दिसिद्धेः प्रसिद्ध्यकतान्तरकल्पने गौरवं फलमुखतया न
दूषणावहम् । एवमुक्तावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्युपगमे ता-
तादृशानुमित्युत्पत्तिकाले भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिवारणाय सा-
मानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्ध्यभावाघटिताया अवच्छेदकाव-
च्छेदेन सिद्ध्यभावघटिताया बाधनिश्चयसामान्याद्यभावघटिताया
विरुद्धतादृशानुमितिसामान्या आविष्कृतप्रसिद्ध्यकताकल्पने गौ-
रवमपि फलमुखमेव । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिद-
शयां तादृशानुमित्यसिद्धौ भिन्नविषयकप्रत्यक्षाद्यनुत्पादस्या-
सिद्ध्या तत्कल्पकाभावेन तादृशानुमितिसिद्धेः । तत्कल्पनाया-
मूपजीव्यत्वादित्यतिनवीनैरुक्तम्—

तदप्यसत् । पक्षताया अनुमितिहेतुत्वानङ्गीकारेणोक्तला-
घवासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु पक्षताया अनुमितिहेतुत्वेऽपि नोक्तलाघवसम्भवः ।
तथा हि सिद्ध्यादौ न कस्याश्चिदपीच्छायास्तत्तत्तत्त्वत्वेनाभा-
वनिवेशः । अपि तु तत्तद्दर्शप्रकारकेच्छानां सर्वासां तत्तद्दर्शप्र-
कारकेच्छात्वेनैव घटाद्यनुमितिसामग्रीसमवहितयुद्धानुमितित्व-
प्रकारकेच्छावलात् सिद्धवन्धाद्यनुमितिवारणाय चोत्तेजकीभूत-

तादृशानुमित्यासु तत्तदनुमित्याभेदा एव निवेश्यन्ते न तु
तत्तदनुमित्याभिन्नानां तादृशानुमित्यानां तत्तद्व्यक्तित्वेनोच्चेज-
कत्वमुपेयते । तथा सति तत्तत्मानकालीनवायुसंयोगादिव्यक्ती-
नामपि विनिगमनाविरहेण तथात्वमसद्वादिति नोक्तलाघवस-
म्भावनापि । एतेनावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शाद्वाधा-
भावादिवलादेवावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरूपेयते । तथा सति
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्त्वविशिष्टसमवायादिसंसर्गघटितव्यापक-
ताविषयपरामर्शस्य तादृशसंसर्गकानुमितौ हेतुत्वान्तरं न कल्प्यम्
इति लाघवसम्भवात् । शुद्धममवायादिसंसर्गघटितव्यापकताज्ञानं
विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकताज्ञानोभयसाधारणरूपेणैव हे-
तुताया उपगमात् तत्कारणतयैव निर्वाहात् । भव्यमते शुद्धसम-
वायादिघटितव्यापकताज्ञानाद्विशिष्टसमवायादिसंसर्गकानुमितिर्न
जायते इति तादृशानुमितौ विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकता-
धिपो हेतुत्वान्तरस्यावश्यकत्वात् । न च विशिष्टसमवायादि-
व्यापकतायाः शुद्धसमवायादिघटितव्यापकतात्मकाभावादतिरि-
क्ताभावरूपतया नोक्तव्यापकताज्ञानयोरनुगमसम्भवो विषया-
नुगमाभावादिति वाच्यम् । वास्तवव्यापकताविषयकत्वस्यानिवे-
शात् । व्यापकताघटकपदार्थानां परस्परपक्षेपावगाहित्वस्यैव
निवेशनीयत्वात् । विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकताधिपोऽपि
च शुद्धममवायादिघटितव्यापकताप्रविष्टयावद्वस्त्ववगाहित्वात्तेन
रूपेणोभयसंग्रहस्य सुलभत्वादित्यपि परास्तम् । निश्चयत्वस्या-
प्रागप्यज्ञानाभावस्य च कारणतावच्छेदककोटौ निवेशानुरोधे-
नोक्तव्यापकताज्ञानयोः पृथक् पृथक् हेतुत्वस्यावश्यकतयोक्ती-
त्यापि लाघवसम्भवादित्यलं प्रसङ्गागतविचारेण । तस्मादनुमि-
तेरपि भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वासम्भवेन पूर्वोपदर्शितरीत्याख्या-

तिरेव भ्रम इति निर्व्यूढमिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते—असंसर्गाग्रहकालीनरज्जुतादिज्ञानद्रव्यादेव र-
द्भादौ रजताद्यर्थिप्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहोपगमे ज्ञानस्य प्रवृत्त्या-
दिजनकतायां ज्ञानादिकं प्रति प्रवृत्त्यादिसामग्रीप्रतिषन्धकतायां
च यत्र प्रवृत्तं विशिष्टज्ञान निवेशनीयं तत्र भवद्विरसंसर्गाग्रहका-
लीनं धर्मधर्मिगोचरं ज्ञानद्रव्यं निवेश्यम् । तत्रासंसर्गाग्रहस्य तादृ-
शज्ञानद्रव्यस्य च परस्परमन्यकारणैस्तैश्च सह विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभाववृद्धिः प्रतिषन्धप्रतिषन्धक-
भाववृद्धिश्चेति महद्गौरवम् । तदपेक्ष्य ज्ञानलक्षणयाः प्रत्यासत्तित्व-
सुपेक्ष्य भ्रमप्रत्यभिज्ञादेर्विशिष्टज्ञानरूपतास्वीकार एवोचितः ।

एव गुरुमते संशयादेरप्यसंसर्गाग्रहकालीनधर्मधर्मिगोचर-
ज्ञानद्रवरूपतया तस्य प्रतिषन्धकतायामपि गौरवं द्रष्टव्यम् ।
अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

के चित्तु तदसंसर्गाग्रहस्य तत्संसर्गविरोधिप्राप्ताभावतद्रव्या-
प्यतदवच्छेदकधर्मवर्ता ज्ञानाभावकट(स्व)रूपतया तस्य प्रवृत्त्या-
दिकार्यजनकतायां गुरुमते गौरवमित्युक्तीत्या भ्रमस्य न
तादृशज्ञानद्रवरूपता । न च नैयायिकमते तस्येदं रजतमिति
भ्रमहेतुताया उपेयतया तद्वेतोरिति न्यायेन तत्कार्यं प्रवृत्त्या-
दिकं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमुचितमिति वार्यम् । प्रथमं गुरो-
रसंसर्गाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वापेक्षया विशिष्टधियो हेतुत्वे छा-
यनेन प्रवृत्तेर्विशिष्टज्ञानजन्यत्वसिद्धौ विशिष्टज्ञाने पश्चात्तदे-
तुत्वकल्पने गौरवस्य विशिष्टज्ञानसिद्ध्यधीननिश्चायकत्वेन क-
लमुच्यतया विशिष्टज्ञानसिद्धावविरोधित्वात् । अन्यथोपजीव्य-
विरोधापातात् । एवं भ्रमस्यासंसर्गाग्रहकालीनज्ञानद्रवरूपत्वे
गृह्यो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नपीतज्ञानस्य भ्रमत्वानु-

पपात्तिः । तदुत्पत्तिदशायामसंसर्गाग्रहसत्त्वात् । एवं रजतमेदा-
द्यग्रहकार्त्तानरजतादिस्मृतेर्दोषशून्यकार्त्तानाया अपि ज्ञापमान-
यावदरजतादिषु रजतत्वादिभ्रमत्वापत्तिः । दोषस्यापि तत्रा-
स्तर्भादे दोषाणामननुगमाद्भ्रमत्त्वाननुगमः । विशिष्टज्ञानका-
र्योपयोगितावच्छेदकशरीरे दोषस्यान्तर्भावनीयतयाऽननुगमेन
व्यभिचारोऽतिगौरवं च । न च न्यायमते भ्रमेऽननुगतसामग्री-
कल्पनस्यावश्यकत्वेन विपरीतगौरवमिति वाच्यम् । तादृशगौ-
रवस्य फलमुख्यत्वेनादोषताया निवेदितत्वात् । ग्रहस्यादौ कार्य-
विशेषे दोषासंसर्गाग्रहादिघटिताया गुरुशरीराया अननुगतसाम-
ग्न्याः प्रयोजकत्वस्य नेदं रजतमिति शाब्दबोधादौ तस्याः प्र-
तिबन्धकतायाश्च कल्पनमपेक्ष्य तत्र तत्रानुगतविशिष्टबुद्धेस्त-
थात्वस्य भ्रममात्रे तादृशसामग्न्याः प्रयोजकत्वस्य च कल्प-
नाया एव लघुत्वाच्च । किं च संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं हेतु-
विसंवादिन्यां स्वसंसर्गाग्रह इति सामग्रीभेदेन गुरुमते गौ-
रवम् । न च संवादिप्रवृत्तावप्यसंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वमिति वा-
च्यम् । तच्च तत्रासंसर्गाग्रहस्याप्रसिद्ध्या तथावक्तुमशक्यत्वात् ।

यत्स्वसंसर्गाग्रहविशेष्यतायास्तदवच्छेदकताया वाऽन्यत्र म-
सिद्धाया अभावो विशेष्यनिष्ठो विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठो वा
प्रवृत्तिहेतुरिति न सामग्रीभेदप्रयुक्तगौरवमिति-

तदसत् । रजतादौ नेदं रजतमितिभ्रमकालेऽपि रजतादौ
तदभावरूप सत्त्वेन तत्र रजतार्थिप्रवृत्त्यापत्तेः । न चातिप्रसङ्ग-
वारणाय धर्मिणो धर्मितावच्छेदकस्य वा भेदेन विशिष्टज्ञानहेतुता-
या विभिन्नतया नोक्तगौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विषयनिष्ठप्र-
साप्त्या विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन धर्म्यादिभेदेन हेतुताभेदाभावात् ।

अथ गुरुमतेऽपि विषयनिष्ठप्रत्ययासक्त्या रजतमेदादिज्ञान-

कालीनज्ञानविषयत्वाभाव एव हेतुरूपेयते । रजतादौ नेदं रजत-
मिति भेदग्रहादेर्निषयताया रजतादानसत्वेऽपि तत्कालीनस्व-
तन्त्रधर्पिज्ञानविषयतायास्तत्र सत्त्वान्नोक्तादिप्रसङ्ग इति चेत्—

रजतभेदाद्युपस्थितिकालीनरजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषय-
ताया अपि रजतादौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतापत्तेः । न च रजतत्वादिप्र-
कारकज्ञानविषयताया उत्तेजकत्वाच्च दोष इति वाच्यम्, 'गौ-
रवात् । एवं रङ्गादिप्रवृत्तिभेदाद्यन्तरे रजतादिप्रतियोगिकत्वावगा-
हिभ्रमस्य रङ्गादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाय रजतोपस्थितिकालीन-
भेदग्रह एव प्रतिबन्धको वाच्यः । तथा च रजताप्रतियोगिकः
भेदवादिदं रजतमितिज्ञानदशायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । रजत-
प्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहविषयताविरहविशिष्टभेदविषयतानिवेद्ये
च महद्गौरवम् । घटभिसमिदं रजतमितिज्ञानाद्रङ्गादौ प्रवृत्ति-
निर्वाहासम्भवश्चेति प्राहुः ।

अत्र नव्यगुरवः—भ्रमस्यले ज्ञानद्वयविषयकवर्धमिणोराका-
नव्यगुरुणां मते भ्रमः सात्त्विकपदार्थान्तरं स्वीक्रियते । एवं चेदंत्वा-
द्यवच्छिन्नसाक्षाद्भ्रमरजतत्वादिज्ञानत्वेनैव कार्यविशेषोपयोगिता-
भ्रमस्येति नेदं रजतत्वादिज्ञानात्केवलस्वतन्त्ररजतोपाधितस-
हिताद्य । दोषासमवधानकालीनादिदं च रजतं चेति समूहालंब-
नादितो वा न प्रवृत्त्यापत्तिर्न दोषदर्शितगौरवम् । न चोक्तरूपेण
प्रवृत्त्यादिहेतुत्वोपगमेऽप्युक्तापत्तिर्द्वारा । ईदृशाज्ञानानामपि
भवर्तकधीविषयपुरोवर्त्तिताकाङ्क्षरजतत्वादिविषयकत्वादिति वा-
च्यम् । विषयनिष्ठाकाङ्क्षया समं ज्ञानस्यापि निरूप्यनिरूपक-
भावरूपसम्बन्धोपगमेन रजतत्वादिनिष्ठं परपुरोवर्त्ति साक्षाद्भ्र-
मं तद्विरूपकज्ञानत्वेन हेतुतया भ्रमस्येव च तादृशाकाङ्क्षानिरू-
पकत्वात् । न चेयमाकाङ्क्षज्ञानयोरेव धर्मोऽस्तु किंविषयनिष्ठ-

तोपगमेनेति वाच्यम् । तदिदंविषयकधर्मिज्ञानसाक्षात्कात्तदंश-
पाग्रजतत्त्वभ्रमात्यकरजतत्वाज्ञानादितस्तद्विषयकप्रवृत्त्यापत्तेः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभाव एवाकाङ्क्षाविशेष्यविशेषण-
भावश्च विषयनिष्ठोभयवादिसिद्ध एव । इयान् परं विशेष्यः—
न्यायमते एकधा विषययोरेषासौ गुरुमते च ज्ञानद्वयवि-
षययोरपीति । स च विषयत्वारूपोऽतिरिक्तो धेत्पन्वदेतद् ।

अत एव विशेष्यविशेषणयोरकाङ्क्षावैचर्याद्विशेष्यविशेष-
णभाववैपरीत्ये भ्रमवैलक्षण्यम् । एवं सम्बन्धभेदेनाप्याकाङ्क्षा-
वैलक्षण्याद्भ्रमत्वस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वमिति वदन्ति ।

तत्र नञ्पनैयायिकाः—अयामाणिकाकाङ्क्षाख्यातिरिक्तपदार्थे
मानाभावः । किं च भ्रमजन्यसंस्कारद्वयाद्भ्रमरूपधर्मधर्मिस्म-
रणयोर्मदस्याप्रमाणिकतयाऽन्यथाख्यातिरूपा स्मृतिर्दुर्वारैव ।

अथ त्रिशिष्टस्मृतौ त्रिशिष्टसंस्कारस्य हेतुतया तादृशकार-
णवाचान्न त्रिशिष्टस्मृतिसम्भव इति तत्र स्मृतिद्वयं कल्पत इति चेत्—

रजतत्वादित्रिशिष्टरत्नादिगोचरसंस्कारस्मरणयोस्तन्मतेऽप्र-
सिद्ध्या तादृशस्मृतिस्वसंस्कारत्वाभ्यां कार्यकारणभावस्य
तन्मतेऽवल्लसत्वात् । अस्मन्मते भ्रमाद्विशिष्टज्ञानरूपाद्विशिष्टसं-
स्कारस्यैव तत्र जातत्वात् । एवमेकदा स्मरणद्वयानुपगमे क्रमे-
णैव तत्र धर्मधर्मिस्मरणमुपेयम् । तथा च पौर्वापर्यं विनिगमना-
विरहो दुर्वारः । तपोनियतोद्बोधकसमवधानस्यञ्जे एकस्य वि-
लम्ब्य हेत्वभावमेत्पादिकमूढमिति वदन्तीति ।

वेदान्तिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिरेव भ्रमः । अनिर्वचनीय-
वेदान्तमते भ्रमः । स्य सत्त्वेनासत्त्वेन सत्त्वासत्त्वाभ्यां च निर्व-
क्तुमशक्यस्य तत्रोत्पद्यमानियामिकरजतस्य ख्यातिरिति तदि-
वरणादिसादुः—

तदप्यसत् । प्रसिद्धरजतस्य भानेनैव निर्वाहेणानन्तस्यले-
निर्वचनीयानन्तरजतोत्पत्तिश्चाश्वत्सामग्रीकल्पने गौरवेण
चानिर्वचनीयग्यानिवादस्याप्रयोजकत्वात् ।

न च रजतविषयकचाक्षुषे रजतचक्षुःसंयोगस्य हेतुतया
रजतचक्षुःसंयोगामावेन प्रसिद्धरजतचाक्षुषं न सम्भवतीत्यनि-
र्वचनीयरूपातिरावश्यक्येति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकत्वविषयतासमवायवदितसामानाधिकरण्योभयसम्यन्धेन
चक्षुःसंयोगविशिष्टचाक्षुष एव चक्षुःसंयोगस्य हेतुतया तद-
भावेऽपि ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण प्रसिद्धरजतभाने बाधकाभा-
वात् । न च ज्ञानलक्षणायाः सन्निकर्षत्वे मानाभाव इति वा-
च्यम् ; सुरभि चन्दनमित्याद्यनुरोधेन तत्सन्निकर्षत्वस्यावश्यक-
त्वात् । न च तत्र चन्दनत्वेन सौरभमनुमीयत इति वाच्यं, सौ-
रभमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायामावेन तयावक्तव्यव्यवसायत्वात् ।

एतेन ज्ञानलक्षणासन्निकर्षाभ्युपगमेन तन्मूलकपर्वतो बहि-
मानित्पादिप्रत्यक्षेणैव बह्व्यादिगोचरप्रत्यक्षाद्युपपत्तौ बहिमा-
नित्पाद्यनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । तत्र पर्वते
बहिमनुमिनोमीत्याद्यनुव्यवसायेन तदुच्छेदाभावात् ।

पञ्च भ्रमस्थले विषयादिगतदोषस्योभयपक्षेऽपि हेतुत्वमा-
वश्यकम् । एवं चान्यथाख्यात्युपगमे विषयादिगतदोषस्य रज-
तादिविषयकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति गौरवम् । अनिर्व-
चनीयरूपात्युपगमे च रजतत्वादिकमितिलापवामिति तदुपगम
एवोचित इति—

तदुच्यम् । प्रकारतामम्यन्धेन रजतत्वादेरेव दोषकार्य-
तावच्छेदकतया गौरवाभावात् । एतेन भ्रमस्थले लौकिक-
विषयतास्वीकार आवश्यकः । रजतं सासात्करोमीत्यादिप्रत्यक्षात् ।

एवं च लौकिकसन्निकर्षं विना तदसंभवेनानिर्वचनी-
यत्वातिस्वीकारे आवश्यक इत्यपि निरस्तम् । अनन्तानिर्वच-
परजनोत्पादिकल्पनमपेक्ष्य क्लृप्तहेतुतादोषस्यैव लौकिकवि-
पयतानियामकत्वकल्पनात् । किं च दोषस्य रजतादिहेतुत्वमते न
तावद्भजतत्वावच्छिन्नं मति दोषस्य हेतुत्वं प्रसिद्धरजते व्यभिचा-
रात् । न च विजातीयरजतत्वावच्छिन्ने तद्धेतुत्वमिति वाच्यं, प्रं-
माणान्तरेण तादृशवैजात्यासिद्धेः । दोषजन्यतावच्छेदकतया त-
त्कल्पनेऽपि एकं तत् । अपरं च प्रसिद्धरजतसामग्रीजन्यताव-
च्छेदकं प्रसिद्धानिर्वचनीयसाधारणं चान्यद्भजतत्वमिनिजाति-
भयकल्पने गौरवम् ।

अपि चानिर्वचनीयरजतांगीकारे तव प्रसिद्धरजनार्थिनः प्र-
धुरपनुपपत्तिः । न च प्रसिद्धानिर्वचनीययोस्तादात्म्यग्रहात्तदुप-
त्तिरिति वाच्यं, तदपेक्ष्य रंजरजतयोस्तादात्म्यग्रहस्वीकारस्यै-
वौचित्यात् । अनन्तानिर्वचनीयरजतोत्पत्त्याद्यकल्पनेन काय-
वात् । एवं रजतभेदतद्व्याख्यादीनां ग्रहकाळेऽपि रजतोत्पत्तौ
साधकाभावेन तद्भानापत्तिः । एवं रंजे रजतोत्पत्त्याद्युक्तमेवादि-
निर्णयवतोऽपि पुरुषान्तरस्य तद्भजतचाक्षुषापत्तिः । चक्षुःसं-
योगादिसम्बाद्वापनिर्णयादिप्रतिषन्धकतायाश्च भवद्भिरनभ्यु-
पगमात् । तस्मादन्यथास्मृतिरूप एव भ्रम इति सिद्धम् । 'यो-
न्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत' इत्यादि भ्रमानुवादकश्रुति-
स्वात्स्वमप्यत्रैवेति संक्षेपः ।

इति प्रामाण्यवादः समाप्तः ।

अथ प्रमाणवादः ।

मा च प्रमा प्रत्यक्षानुमित्युपपत्तिश्चाब्दभेदाच्चतुर्विधा । त-
त्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ।

प्रमाणलक्षणं च प्रमाकरणत्वम् । कुठारादौ भ्रममात्रकरणे
प्रमाण-खण्डचक्षुरादौ चातिप्रसङ्गवारणाय प्रमेति । इन्द्रियसन्निक-
लक्षणम् पर्मादिवारणाय करणेति । तत्त्वं च व्यापारवदसाधारणका-
रणत्वम् । इन्द्रियसन्निकर्षादेः साक्षादेतुतया व्यापाराभावेनानति-
प्रसङ्गः । शरीरादिवारणायासाधारणेति । तस्य शरीरात्मसंयोगा-
दिव्यापारवत्त्वेऽपि जन्यज्ञानमात्रे हेतुतया साधारण्यादनतिप्रसङ्गः ।

न चैवं मनसोऽपि जन्यज्ञानमात्रहेतुतयाऽसाधारण्याभावा-
दव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्यापि इन्द्रियत्वेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने
मनस्त्वेन वा मानसत्वावच्छिन्ने हेतुत्वेनासाधारण्यात् । न चै-
वमप्यालोकेऽतिव्याप्तिस्तस्य संयोगव्यापारवत्त्वाच्चाक्षुषत्वाव-
च्छिन्ने हेतुतया साधारणकारणत्वाच्चेति वाच्यं, जातिपर्माप्ताव-
च्छेदकताकममानिष्टकार्प्यतानिरूपितकारणतावत्त्वस्य समुदाया-
र्थत्वेनालोकस्य विडालादिचाक्षुषान्यचाक्षुषत्वावच्छिन्न एव का-
रणतयाऽनतिप्रसङ्गात् । न चैवमपि विषयेऽतिव्याप्तिस्तस्य वि-
षयत्वेन लौकिकविषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने हेतुत्वासंयोगा-
दिव्यापारवत्त्वाच्चेति वाच्यं, कारणतायास्तादात्म्यसम्बन्धानव-
च्छिन्नत्वेन विशेषणात् । न च प्रतिशरीरं चाक्षुषत्वादिव्याप्य-
ज्ञानवैजात्योपगमे तर्कत्वस्य मानसत्वव्याप्यजातिरूपत्वे तत्त्व-
साक्षात्कारत्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे शरीरापा-
द्यव्याप्तिनिर्णयश्रवणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं, जातावनुभवत्वमा-
साक्षाद्व्याप्यत्वविशेषणात् । तत्त्वं च प्रत्यक्षत्वानुपपत्तव-

व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति अनुभववृत्तित्वम् । तेन चाक्षुष-
त्वादिसंग्रहः ।

के चित्तु असाधारणेत्यादिविशेषणं न देयं, शरीरात्मा-
देर्विषयादेश्च प्रमाणत्वेऽप्यदोषात् । प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनैतेषां
विभागाच्च नापिष्यम् । न चैवं कर्तुरपि करणत्वापत्तिरिति वा-
च्यं, इष्टत्वात् । उपधेयसंकरेऽप्युपायेरसंकरेणादोषात् । अत
एव विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्तीति शाब्दिकाः ।
अन्यथा कर्तृत्वकरणत्वादेरसमावेद्ये विवक्षायाः कोपयोगः
स्यात् । अत एवात्मानमात्मना वेत्सीत्याद्यपि सङ्गच्छत
इत्याहुः ।

वस्तुनस्तु प्रमाविभाजकोपाध्यवच्छिन्नप्रमानिष्कार्यतानिष्-
पितव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावत्त्वस्य समुदायार्थतया न
कोऽपि पूर्वोक्तदोषः । न चैवं प्रत्यक्षप्रमाणेऽव्याप्तिः । चाक्षु-
षत्वाद्यवच्छिन्नं भवि चक्षुषादिना हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नं भवि इन्द्रियत्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति वाच्यं, प्र-
त्यक्षत्वानाच्छिन्नानुत्पादे चक्षुषाद्यवच्छिन्नाभावकूटस्य प्रयोज-
कत्वकल्पनापेक्षयेन्द्रियत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वे लापवेन
तथाहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति दिष्टम् ।

तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षत्वं च यदं साक्षा-
प्रत्यक्षनिरूपणम् । त्कारोपीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिके जातिविशेषः ।
स एव च प्रत्यक्षप्रमालक्षणमपि । न चोपनीतमानानन्तरं तादृ-
शप्रतीत्यनुदयेन लौकिकविषयता तद्व्यञ्जकत्वेनावश्यमुपेयेति ।
सर्वं तादृशप्रतीतिविषयोऽस्तु किं जानिर्विशेषाङ्गीकारेणेति वा-
च्यं, तस्या नानात्वेन तथानुगतप्रतीत्यनिर्वाहान् । किं चोक्त-
रीत्या प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं भवि इन्द्रियत्वेन हेतुतया कार्यताव-

च्छेदकतयैव तत्सिद्धिः । न चेन्द्रियत्वस्यानुगतस्य दुर्वचन-
या तादृशहेतुत्वमसंभवि तेजस्त्वादिना सांकर्येण तस्य जाति-
त्वासंभवादिति वाच्यं, इन्द्रियनिष्ठकत्वेषु वैजात्यमुपेत्य विजा-
तीयैकत्ववत्वरूपेन्द्रियत्वस्यानुगतस्य सुवचत्वात् ।

यत्तु एकत्वजन्यतावच्छेदकजन्यैकत्वमात्रवृत्तिजात्या सां-
कर्याग्नेन्द्रियनिष्ठेकत्वेषु वैजात्याङ्गीकारसंभव इति—

तदसत् । नित्यसाधारणधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे बाध-
काभावेनैकत्वस्यैवेकत्वजन्यतावच्छेदकत्वात् । इन्द्रियत्वाव-
च्छिन्नकारणतानिकापेक्षकार्यताशालित्वं ज्ञानकरणकत्वव्यभि-
चार्यनुभवानिष्ठमेदप्रतिपोगितावच्छेदकजातिमज्ज्ञानत्वं वा प्र-
त्यक्षलक्षणं बोध्यम् ।

यत्तु जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजानिशून्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षलक्षण-
मिति—

तदसत् । यथाकथञ्चिज्जन्यत्वस्य निवेशे निर्विकल्पकस्या-
पि कालोपाधिमुद्रया जन्यधीजन्यत्वेन बाधुपत्वपादायाव्याप्तेः ।
जन्यधीत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वविवक्षणे लिंगज्ञानत्वादिना
मनस्त्वादिना बावच्छिन्नकारणताकेऽनुमित्यादावतिव्याप्तेः । ज-
न्यधीत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः ।

सा च प्रत्यक्षप्रमा लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधा । लौकि-
कसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताशालित्वं लौकिकत्वम् । अलौकिकस-
न्निकर्षप्रयोज्यविषयताशालित्वं चालौकिकत्वम् ।

तत्र लौकिकसन्निकर्षः षड्विधः—संयोग—संयुक्तसमवाय-
संयुक्तसमवेतसमवाय—समवाय—समवेतसमवाय—विशेषणता-
भेदात् ।

तत्र संयोगेन द्रव्यग्रहः । चक्षुरादिमंयुक्तस्यैव घटादेश्वनु-

रादिनां ग्रहात् । संयुक्तसमवायेन शब्देतरगुणकर्मद्रव्यगतजाती-
नां ग्रहः । चक्षुरादिसंयुक्तघटादिसमवायेनैव घटरूपादिग्रहात् ।
संयुक्तसमवेतसमवायेन शब्देतरगुणकर्मगतजातीनां ग्रहः । च-
क्षुरादिसंयुक्तघटादिसमवेततद्रूपादिसमवायेन गुणत्वरूपत्वनी-
लत्वादिग्रहात् । समवायेन शब्दग्रहः । श्रोत्रस्य कर्णशृङ्गुल्यव-
च्छिन्नभोरूपतया तत्समवायेन शब्दग्रहात् । समवेतसमवायेन
शब्दसमवेतस्य ग्रहः । श्रोत्रसमवेतशब्दसमवायेन सत्त्वगुणत्व-
शब्दत्वकत्वादिग्रहात् । विशेषणतया समवायाभावपोग्रह इति
विवेकः ।

ननु संयुक्तसमवेतसमवायेनैव द्रव्यतत्समवेतयोर्ग्रहसंभवे सं-
योगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षत्वमनर्थकं समवेतप्रत्यक्षत्व-
स्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । नचात्मनस्तमवेतग्रहस्य
तेनासंभवात्तयोः सन्निकर्षत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । तावता
मनासंयोगात्तत्संयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षत्वसिद्धावपि चक्षुरा-
दिसंयोगनस्तत्संयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षत्वस्यासिद्धेरिति चेत्—
नैवम् । परमाण्यादिघटितसन्निकर्षात् द्रव्यणुकादौ पृथिवीत्वा-
दिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवस्तुसमवेतसमवायत्वा-
दिनैव सन्निकर्षत्वं वाच्यम् । तथा च ध्रुवितस्तमवेतप्रत्यक्षे द्व-
विचारवारणाय द्रव्यान्यस्मिन्प्रत्यक्षसमवेतं तच्चाक्षुषत्वादिकमेव त-
ज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति । तेन द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षस्यासं-
ग्रहेण तदनुशेषेन तयोः सन्निकर्षत्वस्यावश्यकत्वात् ।

के विचु परमाणुद्रव्यणुकानंगीकर्तृणां नव्यानां ध्रुवितस्त-
मवेतप्रत्यक्षस्य तेनाविवाहेण तयोः सन्निकर्षत्वमावश्यकमित्याहु-
रित्यधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

ननु चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषहेतुत्वं विचारासहं तज्जन्यताव-

च्छेदकस्य दुर्वचत्वात् । तथा हि द्रव्यचाक्षुषत्वं न तज्जन्यता-
वच्छेदकं, अलौकिकचाक्षुषे व्यभिचारात् । नापि द्रव्यलौकि-
कविषयताशालिचाक्षुषत्वं रूपाद्यविषयकद्रव्यलौकिकचाक्षुषानु-
दयेन तदवच्छिन्नस्य विषयताया रूपादावप्युत्पत्त्या व्यभिचा-
रात् । नापि द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वम् ।
शुक्लादौ रजतादिभ्रमानन्तरं रजतं पश्यामीत्यादिप्रतीत्युदयेन
भ्रमविषयेऽपि दोषप्रयोज्यलौकिकविषयता नवनिर्गममेव तत्र
व्यभिचारादिति चेत्—

न । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वविषयतासमवायो-
पयघटितसामानाधिकरण्याभावसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यस्य
कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन दोषप्रयोज्यद्रव्यवृत्तिलौकि-
कविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वाद्-
तत्तत्पुरुषयित्वस्य कार्यताकारणतावच्छेदकयोर्निवेशाच्च पुरु-
षान्तराद्यचक्षुःसंयोगकालेन पुरुषान्तरस्य चाक्षुषावृत्तिः ।
अन्यैव दिशा चक्षुःसमुक्तसमवायतत्समवेतसमवाययोरपि
कार्यतावच्छेदकमूलम् । अतो न कोऽपि दोषः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अन्धकारे घटादौ चक्षुःसंयोगसत्त्वेन
चाक्षुषवारणाय द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्यापि हेतुत्वमुपेयम् ।
तज्जन्यतावच्छेदकं चानभिभूतरूपवत्तेजोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वप्रती-
ति न तेजःप्रसङ्गे व्यभिचारः । सुवर्णचाक्षुषसंग्रहायानभिभूतरूपव-
दिति तेजो विशेषणम् ।

यद्वालोकवृत्तिसंयोगत्वेन हेतुता । आलोकेऽप्यालोकवृत्तिच-
क्षुरादिसंयोगसत्त्वान्न व्यभिचारः । आलोकत्वं चोद्भूतानभि-
भूतरूपवन्महत्त्ववत्तेजस्त्वम् । तद्भूतेत्यादिनोपस्वरणतेजोऽप्युक्तं
निरासः । वदिरूपं नाभिभूतं, किन्तु तद्वत् शुक्लत्वं रक्तत्वा-

दिना वह्निरूपग्रहात् ।

यद्वा वह्नित्वादिविरुद्धप्रमात्वमेवालोकत्वम् । वस्त्वादेरपि त-
न्मध्यवर्तिनी प्रमेव व्यञ्जिका । प्रमाद्वयणुकवारणाय मह-
त्वमात्रं निवेश्यम् । न चान्वयकारे विडालादेः साजनपुरुषादेश्च
चाक्षुषोदयेन व्यभिचार इति वाच्यं, तच्चदन्यद्रूपचाक्षुष
एवालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

नव्यास्तु विजातीयचाक्षुषत्वमेवालोकसंयोगजन्यतावच्छेद-
कम् । वैजात्यं चेदं विडालादिचाक्षुषव्यावृत्तमतो न तत्र व्यभि-
चारः ।

वस्तुतस्तु आलोकसंयोगस्य तत्त्वेन स्वासंज्ञयेन न हेतु-
त्वं, किन्तु आलोकसंयोगावच्छिन्नतत्पुरुषीयचक्षुस्संयोगत्वेन
तत्पुरुषीयचक्षुस्संयोगावच्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा हेतुत्वम् ।
उभययाऽपि पुरुषभेदेन हेतुत्वस्य भिन्नतया विडालादिपुरुषा-
न्तर्भावेण तादृशो हेतुत्वाकरूपनाञ्च कोऽपि दोष इति माहुः ।

अथ सुवर्णस्य तैजसतावादः ।

अत्र प्रसंगात्सुवर्णे तैजसत्वं विचार्यते ।

अत्र प्रमांसकाः—सुवर्णं पार्थिवं, नैमित्तिकद्रवत्वात्,
मीमांसकमतम् घृतवदित्यनुमानेन सुवर्णं पार्थिवम् । न च सुवर्ण-
स्य पृथिवीत्वे तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगेन नाशायचिर्घृतादिद्रव-
त्ववदिति वाच्यं, सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तविजातीयद्रवत्वनाशत्वस्यै-
वाग्निसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वात् । न च वैजात्ये मानाभाव इति
वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणायाश्रय-
नाशान्न्यत्वनिवेशे गौरवेण लाघवादाश्रयनाशनाशयद्रवत्व-
व्यावृत्तवैजात्यनिवेशस्यावश्यकतया तस्य सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्त-

प्र० प्रमाणवादः (सुवर्णतैजसतावादः)] प्रत्यक्षकौस्तुभः ।

५३५०

स्यैव सिद्धेः । न चात्र पीतरूपविशेषवद्द्रव्यात्मकसुवर्णस्य प-
सत्वे उपष्टम्भकपृथिव्यंशभादाय सिद्धसाधनम् । तैजससुवर्णस्य
पसत्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं, सुवर्णपदवाच्यत्वस्यात्यन्तानलसं-
योगेऽनुच्छिद्यमानवस्वस्य वा पसतावच्छेदकत्वात् । न च ध-
र्मशास्त्रादौ पीतरूपविशेषस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सिद्धसाध-
नमिति वाच्यं, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावशतः सि-
द्धसाधनस्यादोषत्वादित्याहुः ।

अत्र नैयायिकाः—उक्तानुमानस्याप्रयोजकतया सुवर्णे पृथि-
वैयायि-पीत्वसिद्धिर्न संभवतीति । तत्र तैजसत्वमेवोपेयते । तत्र
कमतम् मानं च सुवर्णं तैजसं, अत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा घृतादिकमिति केवलव्यतिरे-
षपनुमानमेव । न चाप्रयोजकत्वम् । 'अग्नेरपसं प्रथमं हिरण्यमिति'
श्रुतेरेवानुकूलतर्कत्वात् । न चोक्तहेतोरसाधारणतया दृष्टत्वमिति
वाच्यं, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वेन तस्य
च तुल्यबलत्वं एव संभवेन साध्याभावसाधनेऽनुकूलतर्कविर-
हेण साध्यसाधने चोक्ततर्कसत्त्वेन तुल्यबलत्वाभावेन तस्यादोष-
त्वात् । न च सुवर्णस्य तैजसत्वे तत्र पीतरूपगुस्त्वयोरनुपपत्ति-
रिति वाच्यं, तयोरोपष्टम्भकभागगतत्वात् । न च हेतुस्थप्रत्यन्त-
त्वं दुर्बलमिति वाच्यं, महरात्मकादिस्पृष्टकालीनत्वस्यैव प्रकृते
तत्त्वात् । मुञ्चते चैतत् । अन्यथाऽत्यन्ताग्निसंयोगेन पीतरूप-
वन्निष्ठद्रवत्वनाशापत्तिः ।

मन्मते ॥ जलसम्बन्धिघृतादावाग्निसंयोगोऽपि द्रवत्वा-
दिनाशानुत्पत्त्या नैमित्तिकद्रवत्वादिनाशं प्रति पार्थिवान्यद्रवद्र-
व्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकतया तैजसद्रुतसुवर्णात्मकद्रव्यसम्बन्ध-
प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः संभवतीति । न च सुवर्ण-

स्य तैजसत्वे पुटपाकदशायां कथं तत्र रक्तरूपोपलब्धिरिति वा-
च्यं, तत्रौपशगतरक्तरूपोपलब्ध्युपगमात् । न च सुवर्णस्य तै-
जसत्वे षट्समुद्रमास्वरूपपत्न्यसापत्तिरिति वाच्यं, उपप्लव्यक-
पृथिव्यंशगतपीतरूपेण तस्याभिभवत् । न चैवमप्यन्यकारे ह
द्वृष्टापत्तिः । बलवत्तमजातीयग्रहणप्रयुक्ताग्रहणस्यैवाभिभवतया
तदानीं पीतरूपग्रहेण नस्यायिमावकत्वसंभवादिति वाच्यं, ला-
घवेनात्र मजातीयसम्बन्धस्यैव तत्त्वेनान्वकारेऽपि तत्त्वाश्रयपा-
थिव्यसंयोगिसमवेतानामक्रमम्बन्धस्य सत्यादिति ।

अत्र मीमांसकन्याः —उक्तानुमानाच्च सुवर्णं तेजस्वसि-
मीमांसकन्यामत्र हिः । अत्यन्तानलेत्पादिहेतुमिदोः । न चैवं
तत्रात्यन्तानलमयोगेन द्रवत्वोच्छेदापत्तिरिति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।
अत एव सुवर्णं द्रुतं द्रुततरं द्रुततममिति प्रतीतेरुपपत्तिः । न चैवं
तत्र द्रवत्वस्यात्यन्तोच्छेदापत्तिरिति वाच्यं, सुवर्णेऽग्निमंशो-
गात्पूर्वद्रवत्वनाशकालं द्रवत्वान्तरोत्पादकमाप्त्या नियमनः स्वी-
कारात् ।

वस्तुतस्तु उपदर्शितयुक्त्या विजातपिद्रवत्वनाशं प्राप्येवा-
ग्निमंशोगस्य हेतुतया सुवर्णद्रवत्वे तादृशवैजात्यानुपगमेन ताद-
ृशकारणबलाच्च सुवर्णद्रवत्वनाशापत्तिः ।

यत्तु तत्राग्निमंशोगात्पीतरूपनाशाद्यापत्तिवारणाय पीत-
रूपादिनाशप्रतिबन्धकत्वेन बलुप्यस्य द्रवद्रव्यमम्बन्धस्य घटक-
तया द्रवद्रव्यं किञ्चित्सिद्धयति । तच्च द्रव्यं न पृथिवी, पार्थिव-
द्रव्यमम्बन्धस्य रूपनाशाद्यप्रतिबन्धकत्वात् । नापि जलं, निम्-
स्नेहवत्त्वात् । अतस्तद्रूपमभिघ्नत्वेन तेजसत्वं सिद्धयतीति—

तदमन् । सुवर्णद्रव्यमग्निमंशोगे रूपनाशकतावच्छेदकवैजात्या-
नुपगमेन विजातीयाग्निमंशोगाभावेनैव च नत्र पीतरूपनाशापत्तिः

प्र० प्रमाणवादः (सुवर्णतैजसतावादः)] प्रत्यक्षकौस्तुभः । १०३

वारणसंभवेन तत्र द्रवद्रव्यसम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे माना-
भावात् । तस्मात् सुवर्णं पार्थिवं, नैमित्तिकद्रवत्वात्, घृतवदि-
त्यनुमानेन सुवर्णारूपातिरिक्ततेजोन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवतर्क-
सहकृतेन सुवर्णस्य पार्थिवत्वमेव मिद्व्यतीत्याहुः—

तद्वत् । तथाऽपि 'अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमि'ति श्रुत्या सुवर्ण-
स्यते जस्त्वासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च तस्या अग्नेर्निमित्तकारणतामा-
दायाप्युपपत्त्या न तेजस्त्वसाधकत्वमिति वाच्यं, तस्या उपादान-
प्रकरणस्थत्वेन तथावक्तुमशक्यत्वादिति दिक् ।

यत्तु मणिकारस्य वायुप्रत्यक्षताविचारे मीमांसकं प्रति य-
दि उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रयोज-
कत्वमुपेत्य वायोः प्रत्यक्षं त्वयोपेयने तदा सुवर्णरूपतेजोद्रव्य-
मनुद्भूतरूपमनुभूतस्पर्शं प्रत्यक्षं न स्यादिति दूषणमुखेन सुवर्ण-
तैजसतावादस्यावतारणम्—

तत्र सम्पक् । उद्भूतरूपवत्सुवर्णस्योद्भूतस्पर्शवत्त्व-
नियमात् । यथा सुवर्णस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिरुद्भूतरूपे
मानं तथा त्वगिन्द्रियवेद्यत्वानुपपत्तिरुद्भूतस्पर्शो मानम् ।
न हि सुवर्णं न त्वगिन्द्रियवेद्यमिति वक्तुं शक्यम् । न
चैवं त्वचा सुवर्णत्वग्रहापत्तिः जातेर्व्याक्तिग्राहकग्राह्यत्वादिति वा-
च्यं, सुवर्णत्वजातेः सुवर्णगतजातिविशेषव्यंग्यत्वात् । अत एव
निकषपापाशापेक्षा । अन्यथा पद्मरागादेरपि त्वगिन्द्रियावेद्यतया
तत्राप्युद्भूतस्पर्शो न स्यात् । तस्मात् प्रसंगादेव सुवर्णतैजसता-
वादारम्भ इत्येव रमणीयमाभाति ।

इति सुवर्णतैजसतावादः समाप्तः ।

एवं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वोद्भूतरूपयोरपि हेतुत्वे तेन परमा-
णुवायुचक्षुरादीनां न प्रत्यक्षमिति ।

ननु आलोकसंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगसत्वे चाक्षुषवारणाय स्वावच्छेदकावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनालोकसंयोगविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तत्र विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयमवच्छेदकगौरवं च । एवं कम्बुग्रीवाद्यनवच्छिन्नचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे घटादिप्रत्यक्षवारणाय घटादिप्रत्यक्षे कम्बुग्रीवाद्यवयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे गौरवमिति तदपेक्ष्य लाघवेन विजातीयचक्षुःसंयोगस्यैव द्रव्यचाक्षुषहेतुत्वं वाच्यम् । उक्तस्थले च तदभावादेव नोक्तापत्तिः । एवं बालोकसंयोगस्य महत्त्वोद्भूतरूपयोश्च हेतुत्वमनर्थकम् । वैजात्यस्य फलफलकस्यत्वेनान्धकारे घटादिचक्षुःसंयोगे वैजात्यानभ्युपगमात् परमाणुवायुचक्षुरादिचक्षुःसंयोगेऽपि वैजात्यानभ्युपगमात् विजातीयचक्षुःसंयोगरूपकारणविरहादेव तत्कार्योपत्तिविरहादिति चेत्—

न । अन्धकारकालीनचक्षुःसंयोगस्यैवालोकसमवधाने प्रत्यक्षजनकत्वेनाभावप्रत्यक्षे विजातीयचक्षुःसंयोगवद्विशेषणतायाः प्रत्यापत्तिस्त्वेन भूतलादान्धकारप्रत्यक्षानुरोधेन चान्धकारेऽपि घटभूतलादिचक्षुःसंयोगे वैजात्योपगमस्यावश्यकत्वेन घटभूतलादिचाक्षुषवारणाय तत्रालोकसंयोगहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । एवं यत्रैक्यैव क्रियया घटादीं परमाण्वादौ च चक्षुःसंयोगो जातस्तत्र वैजात्यनिराप्यकस्यैकत्वेन घटादिचक्षुःसंयोगादाविव परमाण्वादिवक्षुःसंयोगेऽपि वैजात्योपगमस्यावश्यकतया परमाण्वादिमल्लवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपयोश्चाक्षुषहेतुत्वमावश्यकम् । न च घटादिरूपतत्त्वदुत्तरदेशस्यापि विशिष्य वैजात्यावच्छिन्नहेतुत्वमुपेत्य वैजात्यस्य परमाण्वादिवक्षुः-

संयोगसाधारण्यं-वारणीयमिति वाच्यम् । अनन्तहेतुत्व-
कल्पनापेक्ष्य महत्त्वाद्भूतरूपयोर्हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् ।

अथ कर्मजस्य संयोगजस्य च चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषजन-
कतया कर्मजन्यतावच्छेदकसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभ्यां
मंरुराश्रोक्तवैजात्यकल्पनासंभवः । न च कर्मज एव संयोगश्चा-
क्षुषहेतुरुन्मीळनादिक्रियानुविधानादिति वाच्यं, चक्षुःसंयुक्ते
कपालादायुःपक्षेन घटादिना संयोगजस्यापि चक्षुःसंयोगस्य
संभवादिति चेत्—

अत्राहुः—आत्मादौ रूपाद्यभावस्य चाक्षुषत्वे आत्मादि-
वृत्तिचक्षुःसंयोगसाधारणमात्ममनःसंयोगमाधारणं च तद्वैजा-
त्यं कर्मजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यमेव । आत्मादौ चक्षुरादि-
संयोगस्य कर्मजस्यैव संभवात् । न चात्मादिसंयुक्ते चक्षुराद्यव-
यवे जातस्य चक्षुरादेः संयोगजोऽप्यात्मादिसंयोग इति वाच्यं,
तथाप्यात्मनः संयोगस्य कर्मजत्वनियमादिति । वहिर्द्रव्यप्रत्य-
क्षे चोद्भूतरूपस्य रूपत्वेनैव हेतुत्वम् । नीलत्वादिष्वाप्यानुद्-
भूतस्याभावकूटरूपस्योद्भूतत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताचाक्षुषादवच्छेदक-
गौरवाच्च । अनुद्भूतरूपाभावस्य स्वातंत्र्येण हेतुत्वादेव चक्षुरा-
दीनां न प्रत्यक्षम् । एवं द्रव्यस्पर्शने अनुद्भूतस्पर्शाभावस्य
हेतुता कल्प्यते । तेन प्रभाया न स्पर्शनम् । द्रव्यस्पर्शने स्पर्श-
स्य च न हेतुत्वम् । निस्स्पर्शानां गगनादीनां नीरूपत्वेन रूपहे-
तुतयैव प्रत्यक्षवारणान् । तत्र रूपहेतुतायां कारणस्य प्रत्या-
सत्तिः समवायः । कार्यस्य द्रव्यवृत्तिछाैकिकविषयताकार्थ्यता-
वच्छेदकं च वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वम् । तच्च मानसान्यप्रत्यक्षत्वम् ।
मानसान्यत्वनिवेशादात्ममानमेव व्यभिचारः । द्रव्यविषयकम-

सप्तस्य गुणादावपि विषयतयोत्पत्त्या तत्र व्यभिचारवारणाय
कार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तौ द्रव्यवृत्तित्वस्य विशेषणत्वावश्यकत्वे
कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यविषयकत्वेन निवेशनीयम् । मयो-
जनाभावात् । किञ्चिदंशे लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्योपनीतनीरूप-
दार्थेऽपि विषयतयोत्पत्तेः । तत्र व्यभिचारवारणाय लौकिकविष-
यतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन कार्यतावच्छेदककोटौ लौकिक-
त्वमपि न निवेशनीयम् ।

यद्यप्येवं प्रत्यक्षत्वनिवेशनमफलं प्रत्यक्षेतरस्य लौकिक-
विषयतासम्बन्धेनानुसृतेर्धर्म्यभिचारानवकाशात्, तथापि नि-
त्यानित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धतया
गगनादिसाधारणमानसान्यत्वमानस्य कार्यतावच्छेदकत्वासम्भ-
वात्प्रत्यक्षत्वनिवेशः । न च प्रत्यक्षत्ववर्णीश्वरसाधारणम् । अत-
स्तदोपतादवश्यकमिति वाच्यं, ईश्वरप्रत्यक्षव्याप्तजन्यप्रत्यक्षवृ-
त्तिजातिविशेषस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्ष-
त्वव्यवहारस्य कार्यमात्रे उपादानलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुतया
धर्मिग्राहकमानसिद्धलौकिकविषयतानिवन्धनत्वेन प्रत्यक्षत्वमा-
तेस्तत्साधारण्ये मानाभावाच्च । न च मानसान्यप्रत्यक्षं प्रति रूप-
स्पादेतुत्वे वायोः स्पर्शानप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं, वायोरेती-
न्द्रियतया तज्ज्ञानस्य स्पर्शादिर्लिंगकानुपपत्तिरूपतया इष्टावचे ।
शीतो वायुरित्यारोपोऽपि मानस एवेति न्यायवैशेषिकसिद्धा-
न्तात् । न च लाघवाच्चाक्षुषत्वानिच्छिन्नं प्रत्येवरूपस्य हेतुतया
वायोः स्पर्शाने बाधकाभाव इति वाच्यं, तथा मति गगनादीनां
स्पर्शनवारणाय द्रव्यस्पर्शाने स्पर्शस्य हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात् ।
एतेन मानसान्यप्रत्यक्षं प्रति स्पष्टं एव हेतुरिति वायोः स्पर्शाने
बाधकाभाव इति निरस्तम् । तथा सति वायोश्चाक्षुषावस्था रूप-

स्यापि चाक्षुषे हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवापात्तिरिति संप्रदायः ।

अत्र दीधितिकारानुयायिनो नव्याः—मानसान्यप्रत्यक्षस्य दीधितिकारानुयायि- रूपजन्यतावच्छेदकत्वापेक्षया लाघवाच्चाक्षु-
नो नव्या वायुप्रत्यये पञ्चस्यैव तयात्वमुचितमिति वायुः स्पर्शन-
विषय एव । अत एव त्वगव्यापारानन्तरं विनैव छिगादिज्ञानं वा-
पुर्वातीति सर्वजनानुभवः । न चैवं निम्नस्पर्शस्य गगनादेः स्पा-
र्शनवारणाय द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शस्य हेतुत्वान्तरं कल्प-
नीयमिति गौरवम् । तदपेक्ष्य मानसान्यप्रत्यक्षत्वस्यैव
रूपजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति बायोरतीन्द्रियत्वमेवेति वाच्यं,
मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वपौर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
कारणताद्वयस्य भव्यमतेऽप्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकगौरवस्य
पुनरधिकत्वात् । न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मानसान्य-
त्वस्य प्रत्यक्षत्वविशेषणत्वे वैपरीत्येन विनिगमनाविरहः स्यात् ।
तदेव न किन्तु आत्ममानसे व्यभिचारवारणाय त्वभिन्नत्वं प्र-
त्यासत्तिघटकद्रव्यान्ते विशेषणमित्युपेयम् । तत्र च न विशेष्य-
विशेषणभाववैपरीत्यमिति वाच्यं, विषयानिष्ठसम्बन्धतावच्छेदक-
तायां विशेष्यविशेषणभावान्नापन्नयोर्द्रव्यत्वात्मभिन्नत्वयोः प्रत्ये-
कमतिप्रसक्ततमानवच्छेदकत्वेनावच्छेदकताया व्यासद्वयव्यतिरेक-
स्याभावेन च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापरस्याव-
च्छेदकत्वस्य वाच्यतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविर-
हस्य दुर्वारत्वात् ।

ननु द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनामपेक्ष्य
लाघवाच्चाक्षुषस्पर्शनानिष्ठः प्रत्यक्षत्वावान्तरजातिविशेषो रूप-
जन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियत इति बायोरतीन्द्रियत्वमेवोचि-
तम् । न च श्रुतिस्पर्शनवारणाय स्पर्शनप्रत्यक्षे श्रुतिप्रत्यक्ष-

व्यावृत्तं जातिविशेषमभ्युपेत्य तेन रूपेण महत्त्वस्य हेतुताकल्पन-
मावश्यकम् । एवं च तादृशजानिविशेष एव निस्स्पर्शद्रव्यवृत्ति-
महत्त्वव्यावृत्तः स्वीक्रियत इति तादृशमहत्त्वाभावादेव गगनादीनां
स्पर्शनवारणसंभवेन द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शत्वेन हेतुतास्माधि-
रपि न कल्पनीयेति किंगौरवमिति वाच्यं, ब्रुटेः स्पर्शनोभगमे
क्षतिविरहात् । अत एव ब्रुटेरस्पर्शनत्वे तु प्रकृत्यपरिमाणवत्त्व
मपि तथेतिर्दाधितकारेणाभिहितम् । तदस्पर्शनत्वस्य निर्विधा-
दतायां तथाविधोक्तेरसंगत्यापचेरिति चेत् —

न । अनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभावेन गगनादीनां स्पर्शनस्या-
नुद्भूतस्पर्शाभावहेतुतया वारणासंभवेन द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्श-
त्वेन हेतुतायाः सर्वमतेऽप्यावश्यकत्वात् ।

अथ भवन्मते द्रव्यवृत्तिलौकिकविपयतामश्वन्धेन चा-
क्षुषत्वावाञ्छिन्नस्य रूपजन्मत्वापेक्षाया मूर्तवृत्तिलौकिकवि-
पयतामश्वन्धेन प्रत्यक्षत्वावाञ्छिन्नस्य तथात्वे गौरवविरहा-
द्विनिगमनाविरहेण तदवाञ्छिन्नं प्रत्यपि रूपहेतुतासिद्धिर्न्यस्त्यु-
ह्येति न वायोः प्रत्यक्षतामभव इति चेत् —

न । वायुप्रत्यक्षमन्देहेन प्रत्यक्षत्वादेर्यभिचारिवृत्तित्वेन-
संश्लिष्यतया विना लाघव तदवाञ्छिन्नस्य जन्मताकल्पनासंभवाद् ।
लाघवज्ञानाभावसहितस्य व्यभिचारसन्देहस्यापे कारणतानि-
श्रयविरोधित्वात् ।

किं च मूर्तस्वजातौ मानाभावेनोक्तविनिगमनाविरहासंभवः ।
न च स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं,
तत्र मूर्तत्वेनाहेतुत्वेऽप्यसमवायिकारणतावच्छेदकजातिविशेषाक्रा-
न्तोदनाभिधाता^(१)दीनाममूर्तेनाभ्युपगमादेव तत्र स्पन्दाप-

(१) नाशनं सयोगविशेषः । येन सयोगेन जातं कर्म सयोगिनोः

चेरसंभवात्तादृशरूपेण समवायिकारणताया अप्रामाणिकत्वात् ।
क्रियाविशेषजनकेश्वरादिसंयोगस्येश्वरादिसाधारण्येऽपि न तत्र
स्पन्दापात्तिः । तत्र विजातीयसंयोगसम्बन्धेनात्मत्वेनैव हेतु-
त्वात् । स्यस्मिंश्च संयोगेन स्वस्यासत्वादिति वदन्ति ।

केचित्तु वायोरतीन्द्रियतामते प्रकारान्तरेण गौरवाद्वायुप्रत्य-
यापोरपि प्रत्यक्षमिति क्षता स्वीक्रियते । त्वक्संयुक्तपरमाणुप्रभागगना-
केवाग्निप्रव्यानां मतम् द्विसमवायवलात् द्रव्यत्वादीनां स्पर्शनिवारणाय
द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायां त्वक्संयुक्त-
दले स्पर्शनविषयत्वं विषयतया स्पर्शनवत्त्वं चोपलक्षणतया नि-
वेशनीयम् । तथा च वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति तज्जन्य-
तावच्छेदके स्पर्शान्यत्वमधिकं द्रव्यसमवेतांशे निवेशनीयम् ।
तेन च समविशेषणान्तरस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनावि-
रहात्कारणताधिगम्यम् । तथा स्पर्शस्पर्शनानुरोधेन स्पर्शनव-
त्वमनिवेश्य त्वक्संयुक्तसमवायस्यापरमपि हेतुत्वं कल्पनीयमिति
गौरवम् ।

अथोक्तरीत्या संयुक्तसमवायो न प्रत्यक्षहेतुः किन्तु द्रव्य-
स्पर्शने त्वक्संयोगः । समवेतस्पर्शने त्वक्संयुक्तसमवेतस्पर्श-
नवत्समवायः । तस्य च कार्यतावच्छेदकं स्पर्शनवत्समवे-
तस्पर्शनत्वमेव । तथा च वायोरतीन्द्रियतामतेऽपि न तदीय-
स्पर्शस्पर्शने व्यभिचारः । तस्य स्पर्शनवत्समवेतविरहादिति
स्पर्शान्यत्वनिवेशं विनैवोपपत्तिरिति चेत्—

परस्परं विभागहेतुर्न भवति । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति
यां । यः संयोगः शब्दानामित्तकारणं भवति यज्जानितं कर्म संयो-
गिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघात इत्युप-
स्तारे (५-२-१) शङ्करमित्राः ।

एवमपि बाधुः स्पर्शस्पर्शनानुरोधेन त्वक्संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाधिक्यमनिवृन्धनगौरवं दुष्परिहरमेव ।

अथ व्यासज्यवृत्तिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्षात्स्पर्शनवारणाय सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य त्वक्कर्मयोगाभावमावस्य गुणस्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता बाध्या । इत्थं च बाधुस्पर्शस्पर्शनस्य त्वक्संयुक्तसमवेतस्पर्शनवत्समवायजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न तदनुरोधेन संयुक्तसमवायस्याधिककारणता कल्प्यते । तादृशप्रतिबन्धकामावरूपकारणविरहादेव सन्निकर्षविरहदशायां प्रसङ्गासंभवात् । न चैवं गुणप्रत्यक्षे सन्निकर्षहेतुत्वमेव विहीनमिति बाध्यं, जातिप्रत्यक्षानुरोधेनोक्तयर्मावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षहेतुतायां आवश्यकत्वेन गुणप्रत्यक्षस्यापि तदाक्रान्ततया सन्निकर्षजन्यताप्रसङ्गोऽपि न च जातिस्पर्शनत्वादिकमेव संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकमस्तिवाति बाध्यं, कर्मप्रत्यक्षासंग्रहाज्जातिवत्स्य नित्यनिकसमवेतत्वात्मकस्य स्पर्शनादिप्रत्यक्षसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च । एतेन विजातीयसत्स्पर्शनत्वादेदक्तप्रतिबन्धकामावरूपजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकस्य कर्मप्रत्यक्षासाधारण्येऽपि सतिविरहात् जातिप्रत्यक्षत्वस्यापि सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वं संभवतीत्यपि निरस्तमिति चेत्—

एवं सति व्यासज्यवृत्तिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्षदशायां तद्वृत्तिद्विस्त्वादिजातिप्रत्यक्षवारणाय गुणवृत्तिजातिप्रत्यक्षे उक्तप्रतिबन्धकामावस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुत्वमावश्यकम् । तस्य च कर्मवृत्तिजातिप्रत्यक्षसाधारणविजातीयसत्समवेतस्पर्शनत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं बाध्यम् । तथा च संयुक्तसमवेतसमवायहेतुत्वमेवानर्थकम् । द्रव्यसमवेतजातिप्रत्य-

ज्ञानुरोपेन संयुक्तसमवायहेतुताया एव लाघवेनोचितत्वात्तस्य च कार्यतावच्छेदकम् । यदि स्पर्शनवत्समवेतस्पर्शनत्वादिकं तदा स्पर्शत्वादिस्पर्शनादौ व्यभिचार इति समवायेति द्रव्य-
त्वनिवेशनमावश्यकम् । तथा च स्पर्शनवत्त्वादेः तत्र निवेशनम-
फलमेव । एवं च त्वक्संयुक्तस्पर्शनवत्समवायहेतुतायां स्पर्श-
स्पर्शने व्यभिचारो दुरुद्धरः । तद्वारणाय समवेतांशे स्पर्श-
न्यत्वस्य समवायेति स्पर्शनवत्त्वस्यैव वा निवेशोऽवच्छेदकगौ-
रवं दुर्धारमेव । वायोरतीन्द्रियतायते द्रव्यसमवेतत्वस्पर्शान्यत्व-
योर्द्रव्यत्वस्पर्शनवत्त्वयोर्मियो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमका-
भावात्करणताबाहुल्यं चेत्याहुः—

तदसत् । लाघवेन जातिप्रसङ्गे प्रतियोग्यव्यवहि-
तमाक्ष्णविशिष्टस्वाश्रयप्रत्यक्षप्रागभावस्यैव हेतुताकल्पनेना-
श्रयग्रहप्रतिषेधकदोषादिसमवधानदशायां जातिप्रत्यक्षवारणाय
तादृशहेतुत्वस्यावश्यकतया च संयुक्तसमवायहेतुत्वस्यै-
वाभावेनोक्तगौरवासंभवात् । तादृशप्रागभावस्य च कार्य-
तावच्छेदकं न समवेतप्रसङ्गत्वं, महत्समवेतप्रत्यक्षत्वं वा । आद्ये
श्रुतिप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । द्वितीये गुणकर्मगतजातिप्रत्यक्षासंप्र-
हात् । उभयत्र शब्दरसगन्धप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ।

एतेन श्रुतौ विश्रांतिमते(१) प्रथमपक्षस्य साधुतेत्यपि
निरस्तम् ।

अपि तु सद्भिन्नसमवेतप्रत्यक्षत्वमेवेति तादृशहेतोरपि न
वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति न तादृशहेतुजन्यनावच्छेदके

(१) श्रुतावेवावयवधाराविश्रामः । अर्थात् श्रुतिरेव परमाणुरिति
नव्याः मीमांसकाश्च (न्यायकोशे पृ० ३११) । विश्वनाथवृत्ती
च पृ० २८२ काशीस्थसंस्करणे ।

एवमपि वायुः स्पर्शस्पर्शानामुरोधेन त्वक्मंथुक्तसमवायस्य हेतुत्वान्तरकल्याणाधिकपलिवन्धनगौरवं दुष्परिहरमेव ।

अथ व्यासज्यवृत्तिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निक-
र्षस्पर्शानवारणाय सामानाधिकरण्यमम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्य स्वकर्मयोगाभावाभावाच्च गुणस्पर्शानत्वावच्छिन्नं प्रति
हेतुता वाच्या । इत्थं च बाहुस्पर्शस्पर्शानस्य स्वकृतसंपुक्तममेव
तस्पर्शानवत्तममवायजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न तदनु-
रोधेन संपुक्तसमवायस्याधिककारणता कल्प्यते । तादृशप्रतिब-
न्धकामावरूपकारणविरहादेव सन्निकर्षविरहदशायां प्रसप्ता-
संमशत् । न चैवं गुणप्रत्यक्षे सन्निकर्षहेतुत्वमेव विधीनमिति
वाच्यं, जातिप्रत्यक्षानुरोधेनोक्त्यर्थावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षदे-
हताया आवश्यकत्वेन गुणप्रसप्तस्यापि तदाक्रान्ततया सन्निक-
र्षजन्यत्वासत्तेः । न च जातिस्पर्शानत्वादिकमेव संपुक्तसमवेत-
ममवायजन्यतावच्छेदकमस्त्वाति वाच्यं, कर्मप्रत्यक्षानुप्रहा-
ज्जातित्वस्य नित्यानैकममेवतदात्मकस्य स्पर्शानादिप्रत्यक्षमेवतत्वा-
पेक्षया गुरुत्वाच्च । एतेन त्रिजातीयसनुस्पर्शानत्वादेरुक्तप्रतिबन्ध-
कामावरजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकस्य कर्म-
प्रत्यक्षामाधारत्वेऽपि सतिविरहात् जातिप्रत्यक्षत्वस्यापि सन्निक-
र्षजन्यतावच्छेदकत्वं संभवतीत्यपि निरस्तमिति चेत्—

एवं सति व्यासउपदृष्टिगुणस्य यत्किंचिदेकाग्रप्रपात्रसन्निक-
र्षदशायां तदुदृष्टिद्विभत्वादिजातिप्रत्यक्षवारणाय गुणदृष्टिजाति-
प्रत्यक्षे उक्तमनिवन्धकमावस्येव साधनाधिकरणसम्बन्धेन हेतु-
त्वमावश्यकम् । तस्य च कर्षदृष्टिजातिप्रत्यक्षसाधारणविजातीयस-
त्त्वमसैवस्वार्जनत्वादिकमेव कार्यतान्योदकं वाच्यम् । तथा च
संयुक्तसमवेतमयरावहेतुत्वमेवार्थकम् । द्रव्यसमवेतजातिप्रत्य-

सातुरोधेन संयुक्तसमवायहेतुताया एव लाघवेनोचितत्वात्तस्य च कार्यतावच्छेदकम् । यदि स्पर्शनवत्समवेतस्पर्शनत्वादिकं तदा स्पर्शत्वादिस्पर्शनदौ व्यभिचार इति समवायिनि द्रव्य-
स्वनिवेशनमावश्यकम् । तथा च स्पर्शनवत्त्वादेः सत्र निवेशनम-
फलमेव । एवं च स्वक्संयुक्तस्पर्शनवत्समवायहेतुतायां स्पर्श-
स्पर्शने व्यभिचारो दुरुद्धरः । सद्धारणाप समवेतांशे स्पर्श-
न्यत्वस्य समवायिनि स्पर्शनवत्त्वस्यैव वा निवेशोऽवच्छेदकगौ-
रवं दुर्धारमेव । वायोरतीन्द्रियतामते द्रव्यसमवेतत्वस्पर्शान्यत्व-
योर्द्रव्यत्वस्पर्शनवत्त्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमका-
भावात्करणताबाहुल्यं चेत्पाहुः—

तदसत् । लाघवेन जातिप्रसङ्गे प्रतियोग्यव्यवहि-
तप्राक्क्षणविशिष्टत्वाश्रयप्रत्यक्षमागभावस्यैव हेतुताकल्पनेना-
श्रयग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां जातिप्रत्यक्षवारणाय
तादृशहेतुत्वस्यावश्यकतया च संयुक्तसमवायहेतुत्वस्यै-
वाभावेनोक्तगौरवासंभवात् । तादृशमागभावस्य च कार्य-
तावच्छेदकं न समवेतप्रसङ्गत्वं, महत्समवेतप्रत्यक्षत्वं वा । आद्ये
श्रुतिप्रसङ्गे व्यभिचारात् । द्वितीये गुणकर्मगतजातिप्रत्यक्षासं-
घात् । तत्र यत्र शब्दरसगन्धप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ।

एतेन श्रुतौ विश्रांतिमते(१) प्रथमपक्षस्य साधुतेत्यपि
निरस्तम् ।

अपि तु सान्निध्यसमवेतप्रत्यक्षत्वमेवेति तादृशहेतोरपि न
वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति न तादृशहेतुजन्यतावच्छेदके

(१) श्रुतावेवावयवधाराविश्रामः । अर्थात् श्रुतिरेव परमाणुरिति
न्यायः । मीमांसकाश्च (न्यायकोशे पृ० ३११) । विश्वनाथवृत्तौ
च पृ० २८२ काशीस्थसंस्करणे ।

स्पर्शान्यत्वादिनिवेशप्रयुक्तमपि बायोरतीन्द्रियतापक्षे गौरवमि-
त्यलं विस्तरेण ।

तदयं निर्गलितार्थः—द्रव्यचाक्षुषस्पर्शनयोः चक्षुत्वक्-
संयोगौ हेतू । तथाऽऽत्ममानमतस्तमवेतमानसयोर्मनःसंयोग-
तत्संयुक्तसमवायौ चक्षुस्त्वचोस्तु संयुक्तसमवायौ न हेतू । द्र-
व्यान्यसचाक्षुषस्पर्शनयोः सामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
दियोगिताकचक्षुःसंयोगाभावाभात्वक्संयोगाभावाभावा वि-
शेषणतया हेतू । संयुक्तसमवेतसमवायश्च न क्वापि हेतुः । स-
द्भिन्नसमवेतप्रत्यक्षे अनियोग्यव्यवहितमाकृष्टणविक्षिप्तस्वाश्रये-
प्रत्यक्षमागमावः स्वमनियोगिमत्प्रत्यक्षविषयसमवेतत्वसम्बन्धेन
हेतुः । प्राणरसनयोस्तु संयुक्तसमवाय एव हेतुः, न तु संयोगः,
तयोर्द्रव्याग्राहकत्वात् । नापि संयुक्तसमवेतसमवायः, उपदर्शित-
तमागमावहेतुतयैवासन्निकृष्टगन्धरसवृत्तिजातिरत्यक्षवारणसं-
भवात् । प्राणसंयुक्तसमवायस्य गन्धविषयकप्राणजत्वं रसनसं-
युक्तसमवायस्य रसरासनत्वजन्यतावच्छेदकमेव । शब्दप्रत्यक्षे
श्रोत्रसमवायो हेतुः । समवायाभावयोः प्रत्यक्षे विशेषणभा-
वेतुरिति ।

नवीनास्तु मानसप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षो न हेतुर्मानाभावात् ।
नवीनातां मतम् आत्मादौ मनःसंयोगादिविलक्षणसन्निकर्षाभा-
वदशायां जन्यज्ञानसामान्यहेतुमूलात्ममनःसंयोगाविरहेणैव तदि-
शेषमानसस्यापि वारणमंभवात् । अयैकेन पुंमाऽन्यात्ममात्रस्य
तत्समवेतज्ञानादेरन्यात्मनि चाक्षुषादिज्ञानकाले चाक्षुषत्वादेश्च
ग्रहणवारणायात्मवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगत्वेना-
त्मसमवेतवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वावच्छिन्नं म-

ति तादृशविजातीयसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन गुणसमवेतवृत्ति-
विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविजा-
तीयसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति चेत्—

न । उक्तरीत्या गुरुरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया
समवायेन तदात्ममानसे तादात्म्येन तदात्वेनात्मसमवेतवृत्तिवि-
षयतया तदात्मीयमानसे आधेयतया तदात्मत्वेन गुणसमवे-
तवृत्तिविषयतया तदात्मीयमानसे आधेयतया तदात्मसमवेत-
त्वेन हेतुत्वस्वैर्वाचित्येन मनःसंयोगादिहेतुतायां मानाभा-
वात् । एवं श्रोत्रसमवायस्य शब्दश्रावणहेतुत्वेऽपि मानाभावः ।
शब्दसत्त्वे तत्र तदाश्रयरूपश्रोत्रेन्द्रियसमवायव्यतिरेकस्वैर्वासं-
यवात् । अथ काशीस्थस्य पुंमो विप्रकृष्टदेशीयशब्दस्य प्रत्यक्ष-
वारणाय शब्दवृत्तिविषयतया तत्तत्पुरुषीयश्रावणं प्रति तत्तरपुरु-
षीयकर्णावच्छिन्नसमवायत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । तत्क-
ल्पने च देशान्तरावच्छिन्नशब्दसमवायस्य काशीस्थपुरुषीयक-
र्णानवच्छिन्नतया नोक्तापत्तिः । न च समवायस्य व्याप्यवृ-
त्तितया कथं कर्णावच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, एतदनुरोधेन शब्द-
समवायस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् । उक्तं हि मिश्रैः—‘शब्द-
इव समवायेऽपि कर्णावच्छिन्नत्वमिति’ति चेत्—

न । उक्तहेतुतापेक्षया शब्दवृत्तिविषयतया तत्पुरुषीयश्रा-
वणं प्रत्यवच्छेद्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयकर्णत्वेन हेतुताया एव
तदापत्तिवारणायौचित्यात् । न चावच्छेद्यतासम्बन्धेन कर्णस्य
कर्णावच्छिन्नशरीरगमनसंयोगादावपि सत्त्वात्तत्रापि विषयतया
श्रावणापत्तिरिति वाच्यम् । यवन्मते पुरुषभेदेनानन्तसन्निकर्ष-
कारणतायामवच्छेदकगौरवस्य कर्णावच्छिन्नत्वसमवायत्वयोर्मिथो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यस्य

च मसद्भावात्तदपेक्षया शब्दत्वेनैकहेतुताकल्पनस्यैवैचित्यात् ।

ननु कुत्रापि जन्यज्ञानसामान्यहेतुताया अमत्त्वेन कथं तथा मानमप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षहेतुतायां निराकरणमिति चेत्—

न । आत्मतन्मनोयोगादीनां जन्यज्ञानसामान्यहेतुतायाः सर्वमिदृशत्वात् । तथा हि—आत्मतन्मनोयोगश्चरीरस्वरूपतन्मनोयोगाः जन्यज्ञानसामान्यहेतवः । तत्रास्मा समवायिकारणं आत्मतन्मनोयोगश्चासमवायिकारणं शरीरादिकं च निमित्तकारणम् । तत्र चात्मन आत्मत्वेन न हेतुता । जन्यसमवायिजन्यं प्रति द्रव्यत्वेन कलुः स्या सामान्यसमवायिकारणतयैवोपपत्तेः । न च ज्ञानं प्रति आत्मत्वेन हेतुत्वाकल्पने घटादावपि समवायेन ज्ञानापत्तिरिति वाच्यं, घटादावात्मतन्मनोयोगरूपाममवायिकारणविरहात् । आत्मतन्मनोयोगस्य मनस्यपि सत्त्वाच्चत्र समवायेन ज्ञानापत्तिरित्यपि विशेषसामग्रीविरहादेव न युज्यते । तथा हि—अनुमितिशब्दबोधाद्वा परामर्शकासाक्षानादीनां समवायेन हेतुत्वात् । तेन सम्बन्धेन च मनसि तेषामभावात्तानुमितिशब्दादिसामग्री । तत्र प्रत्यक्षेऽपि च विशिष्टबुद्ध्यात्मके समवाये न विशेषणधियो हेतुत्वात् । समवायेन मनसि तस्या अमानासादृशप्रत्यक्षसामग्यपि न तत्रास्ति । निर्विकल्पकं प्रति च समवायेन कस्य चिदपि आत्ममात्रसमवेतस्याहेतुत्वेऽपि चाक्षुषादिकं प्रति चभूर्धनोयोगादेः स्वजनकादृष्टवत्त्वरूपात्ममात्रानिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्न मनसि तदभावाच्चिर्विकल्पकीयविशेषमात्रग्या अप्यसम्भवः । न च सुखत्वादिनिर्विकल्पके मानसे आत्ममात्रप्रत्यक्षसमवेतविशेषसामग्रीविरहाच्चस्यैव मनस्यापत्तिरिति वाच्यं, मानमत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्येन करणत्वाच्चस्य चात्मनि

दृश्ययोगात्मकप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वोपगमात् । स्वस्मिन्संयोगेन
 मनसोऽसत्त्वादेव तादृशापत्तेरप्यनवकाशात् । अथात्ममनः-
 संयोगस्य मनःसंयोगत्वेनैव हेतुता । न चात्मसमवेतत्वस्यापि
 तत्र निवेशः । तथा सति तस्य मनःसमवेतत्वादिना सह वि-
 शेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतादृदेरवच्छेदक-
 गौरवस्य चापातात् । एवं च तादृशासमवाधिकारणस्य संयोगे-
 न मानसत्वावच्छिन्नकरणमनसश्च शरीरादावपि सत्त्वात्तत्रापि
 सुख्यादिविषयकनिर्विकल्पकज्ञानस्यावतिरिति जन्यज्ञानसामा-
 न्यं प्रति आत्मत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । न चैवमपि ए-
 कात्मसमवेतगुणानां अन्यात्मव्यक्तावापत्तिवारणाय तत्तद्गुण-
 व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति जन्यत्वविशिष्टतत्तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं
 गति वा तत्तद्व्यक्तित्वेनात्मनां हेतुत्वकरुपनाया आवश्यकत्वात्ता-
 दृशविशेषसामग्रीविरहादेव न शरीरादौ समवायेन ज्ञानावतिः ।
 यदि च व्यक्तौर्वापत्तिनिर्वाहायासमवायिकारणमनोयोगादि-
 व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताकल्प-
 नस्यावश्यकतया तत एवैकव्यक्तिसमवेतस्य व्यक्त्यन्तरेऽप्याप-
 त्तिवारणसम्भवादात्मनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुता नास्तीत्युच्यते
 तदाप्यसमवायिकारणतत्तदात्ममनोयोगादिव्यक्तिरूपविशेषसा-
 मग्रीविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नावापत्तिं वारयित्वा सामान्यकार-
 णतासृष्टने सर्वत्रैव सामान्यकारणताविकोपसंभवात् । तथा
 सति सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वे विशेषसामान्यधा-
 रकूटाधिकरणत्वस्य मयोजकत्वकल्पने गौरवमसद्भावेति चेत्—

आत्ममनःसंयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेनैव हेतुता कल्प्यते ।
 मनःसंयोगत्वेन तथात्वे मनःसमवेतत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशे-
 षणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतादृदेरवच्छेदकगौरवस्य च

मसद्नेनात्मनःसंयोगगतजातिविशेषस्य कारणतावच्छेदकतया
 कल्पयितुमुचितत्वात् । तथा च तादृशवैजात्यावच्छिन्नसंयोगस्य
 शरीरादावसत्त्वाच्च तत्र समवायेन ज्ञानापात्तिः । न चात्मनो
 योगविलम्बेन ज्ञानाद्युत्पादविलम्बस्याप्रामाणिकतयाऽत्मनो-
 योगस्यासमवायिकारणत्वमेव निर्गुक्तिकम् । जन्यभावस्य सप्त
 वायिकारणकस्वनियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव एकत्वा-
 दिरूपं प्रति एकत्वादेरसमवायिकारणता दीधितिकुट्टिः प्रत्या-
 ख्याता । तथा च संयोगसम्बन्धेन करणीभूतमनसः शरीरादा-
 वपि सत्त्वात्तत्रोक्तज्ञानापात्तिवारणाय जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
 आत्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, तादृशनियममुल्लंघ्या
 त्मनोयोगस्य कारणतानभ्युपगमेषापि विजातीयसंयोगेनैव म-
 नसःकरणत्वोपगमाच्चादृशसंयोगेन तस्य शरीरादावमत्तयाऽय-
 सम्भवात् । अथैवमिच्छाद्वेषौ'मति ज्ञानस्य, प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रती-
 ष्ठाद्वेषयोः, सुखदुःखे प्रति धर्माधर्मयोः, तौ प्रति भावनालभ-
 संस्कारात्मकवासनाया भावनायाः, भावना प्रति च ज्ञानस्य
 समवायसम्बन्धेन हेतुताया आशङ्यकत्वाच्चत एव तादृशात्मवि-
 शेषगुणानामात्मव्यतिरेकसद्धारणासम्भवात् । कचिदपि तादृश
 स्थले आत्मत्वेन कारणतायाः प्रामाणिकत्वादात्मत्वजातिरेवा
 प्रामाणिकी स्यात् । न चोत्तरसंयोगं प्रति उत्तरसंयोगादिव्यावृ-
 त्तपूर्वत्वस्य पूर्वचनयात्मसंयोगत्वेनैव पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिव-
 न्यकत्वकल्पनात्तदवच्छेदककोटिनिविष्टतया आत्मत्वजातिसि-
 द्धिः । ज्ञानवरसंयोगत्वेन तयात्वेऽवच्छेदकगौरवादिति वाच्य-
 म् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया आत्मनि दिक्कालाकाशेषु
 वा जातिविशेषः कल्प्यत इत्यत्र विनियमनाविरहादित्रिचतुष्टय-
 वृत्तेरेव कस्या जातेः सिद्धिममद्नेनात्ममाप्रवृत्तित्वविरहादिति चेत्-

युक्त्यन्तरविरहेण स्यादेवात्मत्वं जातिः । तावता सतेरभावात् ।

वस्तुतस्तु दिक्कालाकाशानामीश्वरातिरिक्तत्वे मानाभावात् (१) । उक्तपुत्तैवात्मत्वं जातिः सेत्स्यति । न च तथाप्युत्तरसंयोगं प्रति आत्मसंयोगस्य आत्मसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽवच्छेदकगौरवादात्मसमेवेतत्त्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्कारणताधिक्याच्च तत्संयोगनिष्ठजातिविशेष एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया कल्पयितुमुचित इति वाच्यम् । यथाऽपि संयोगसम्बन्धेनात्मत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनया उक्तगौरवानवकाशात् । आत्ममनोयोगहेतुता तु मत्तद्भाट्टिचारितैवेति न पुनः प्रस्तूयते । शरीरातिरिक्तस्य ज्ञानावच्छेदकत्वातिप्रसङ्गवारणायावच्छेदकतासम्बन्धेन अन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मसमवेतजन्यविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति वा शरीरत्वेन शरीरस्य तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं कल्प्यते । अत्र चानुमित्यादौ परामर्शादीनां विशिष्टपुद्गौ विशेषणधियः सामानाधिकरूप्यप्रत्यासत्त्यैव समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यापि हेतुत्वस्योपगमे निर्विकल्पकस्यावच्छेदकतया नियमार्थवैतादृशकारणताकल्पनम् ।

शरीरत्वादिकं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । नापि ज्ञानाद्यवच्छेदकत्वं तत्स्यैव तन्नियामकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अपि तु चेष्टावदन्त्यावयवित्वमेव तत् । चेष्टात्वं च मयत्नाधीनक्रियानिष्ठो जातिविशेषः । शरीरावयवस्य ज्ञानावच्छेदकत्वोपगमे तु ज्ञानजनकतावच्छेदककोटावन्त्यावयवित्वं न निवेशनीयम् । अत एव स्रष्टृशरीरोत्पत्तिकालेऽपि महाशरीरावयवावच्छेदेन ज्ञानमुत्पद्यते । चेष्टावत्त्वं चोपलक्षणतया ज्ञान-

(१) 'दिक्कालौ नेवरादतिरिच्येते । श्रोत्रमपि च कर्णशुक्लीधिरावच्छिन्न ईश्वर एवेत्यादि पदार्थतत्पनिरूपणे रघुनाथशिरोमणिः ।

जनकतावच्छेदकम् । अतो ज्ञानान्यवहितमाकुक्षणे नियमतः शरीरे चेष्टाया असत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

इदमत्रावधेयम्—मैत्रीयब्रह्मसंयोगादितो यदा मैत्रात्मनि चाक्षुषादिकं समवायेनोत्पद्यते तदा चैत्रशरीरे कथमवच्छेदकतया तत्रोत्पद्यते । न चावच्छेदकतामम्बन्धेन तदात्मसमवेतज्ञानं मतिः सम्मनःसंयोगस्यापि हेतुस्वाभावात्तिः । मैत्रीयमनःसंयोगस्य चैत्रशरीरेऽसत्त्वादिति चाप्यम् । यतो मैत्रात्मसमवेतज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं न चैत्रशरीर आपाद्यते । अपि तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नमेव । तदुत्तरायै च मैत्रीयमनोयोगरूपविशेषसामग्रीसम्बन्धितशरीरात्मकमामान्यमाभिव्या अपि नियामकत्वात्तस्याश्च तदानीं चैत्रशरीरे सत्त्वादुक्तापत्तिर्दुर्वारैव । तस्माच्चतुष्टुहृषीपनभुविषयसंयोगादेर्जन्यतावच्छेदकक्रादौ चाक्षुषाद्यंशे तत्तदात्मन्यरेतत्त्ववच्छरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेदय चाक्षुषाद्यवच्छेदकत्वं नियमनीयमिति शरीरहेतुत्वं निर्णुक्तिरूपेऽ । यदि च ब्रह्मसंयोगादिजन्यतावच्छेदकक्रादौ तत्तदात्मसमवेतत्वनतवच्छरीरावच्छिन्नत्वनिवेद्ये आत्मभेदेन शरीरभेदेन च तद्धेतुतानाहुत्यमिति । अविशेषिणचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं मतिः अविशेषितब्रह्मसंयोगादिनैव हेतुताकल्प्यते । यथा च त्रिषयनिष्ठविषयताममवायवोः कार्यकारणमावयत्कल्पस्यासत्तत्त्वम् । तथात्मनिष्ठममवायस्वजनकादृष्टममवायिभ्योः शरीरनिष्ठावच्छेदकत्वस्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वयोरापि तथात्वमुपेयते । अतो नानिमसद्ग इत्युच्यते । तदापि शरीरहेतुत्वमकिञ्चित्करमेव । शरीरमिमे स्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वमम्बन्धेन नादृष्टकारणविरहादेवातिप्रमंगनिरामात् । यदि च स्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वस्य जनकतायदित्येन निगुहशरीरतया तदपेक्ष्य स्वममवायिमंशुक्तपनःसंयोगम-

स्वन्धेनैव चक्षुःसंयोगादेहेतुता स्वीक्रियते तदापि शरीरस्य स्व-
तन्त्रहेतुताकल्पनमपेक्ष्य शरीरवनयोगे जातिविशेषं स्वीकृत्य ते-
न रूपेणैव तस्य सम्बन्धघटकता स्वीकरणीया । तादृशसंयोग-
स्य च शरीराभिधेऽसत्त्वान्नातिप्रसंगः । न च तादृशसंयोगस्य
शरीर इव मनस्यपि सत्त्वात्तन्नावच्छेदकतया ज्ञानापत्तिर्दुर्वारैवे-
ति शरीरहेतुताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । शरीरत्वात्म-
कोपाधिपुरस्कारेण शरीरहेतुताकल्पनमपेक्ष्य तादृशापत्तिवार-
णाय संयोगसम्बन्धेन मनस्त्वजात्पवच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेन ज्ञानं प्रति हेतुतायाः कल्पयितुं युक्तत्वादिति कामि-
नीजिज्ञासाकाले कामिनीज्ञानोत्पादकसामान्यमावदशायामात्म-
मनोयोगकाले त्वद्मनोयोगाभावाकाले जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नानु-
त्पादप्रयोजकतायाः कामिनीज्ञानाभावकामिनीजिज्ञासादौ स्वी-
कारे गौरवात् । छाग्रवाचदपेक्ष्य जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
त्वद्मनोयोगत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नाभावस्यैव तत्र
जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते कारणमा-
वस्यैव कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्वीकारादिति युक्त्या जन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्नं प्रति त्वद्मनोयोगत्वेन हेतुता आयातीति ध्येयम् ।
तस्मान्मनोयोगस्य जन्यज्ञानसामान्ये हेतुत्वे विजातीयसंयोगेनै-
व मनसः करणत्वे वा सिद्धे मानसप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षो न
हेतुः । न च प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमेन मानसप्र-
त्यक्षे मनःसन्निकर्षहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, तादृशनियमे
मानाभावात् ।

अथैवं मनसि मानाभावः । न च जन्यभावस्य समवायि-
मनसि भावेऽपि कारणकत्वनियमेन जन्यज्ञानमामान्यस्यात्ममनो-
योगासमवायिकारणकतया प्रत्यक्षस्य करणजन्यत्वनियमेन

सुखादिप्रत्यक्षस्य मनःकरणकनया मनसिाद्विरिति वाच्यम् ।
तादृशनियमेऽपि मानाभावस्य सुवचत्वादिति चेत्—

न । नानेन्द्रियाणां स्वस्वविषये सम्बन्धमस्त्वे ज्ञानयोगपद्याप-
चिवारणाय मनसोऽभ्युपगमात् । न च तदभ्युपगमे कथं तद्वारण-
मिति वाच्यम् । तच्चदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति तच्चदिन्द्रियमनोयो-
गस्य हेतुतया मनस्येकदा परस्परविप्रकृष्टदेशस्थितनानेन्द्रियसंयो-
गासंभवेन तद्वारणसंभवात् । न चैकदा ज्ञानयोगपद्यानंगीकारे
दीर्घशक्नुमीभक्षणादौ युगपदूपरसादिविषयकनानाज्ञानोत्पादाम-
भव इति वाच्यम्, तत्रापि क्रमेणैव नानाज्ञानोत्पादोपगमात् ।
योगपद्यप्रत्यक्षस्य च युगपच्छूनपन्नपन्नभेदनप्रत्यक्षदुभ्रान्त-
त्वात् । न चैकदा युगपज्ज्ञानजनकादृष्टाभावादेव ज्ञानयोगपद्याप-
चिवारणसंभवे तद्वारणाय मनोऽभ्युपगमो निरर्थक इति वा-
च्यं, कार्यं प्रत्यक्षदृष्टस्य दृष्टसामग्रीसंपादकरत्वेनोपयोगितया दृष्ट-
कारणसत्त्वे अदृष्टाभावासंभवेन तयोक्तेरसंभवात् । अत एवै-
कतातरे एकेव जनः कस्मिन्शरीरे एकमेव मनोऽभ्युपेयते । अन्यथा
एकशरीरे नानामनोऽभ्युपगमे एकदा नानामनोभिः सह नाने-
न्द्रियसंयोगसंभवे न योगपद्यापत्तेर्वारणसंभवात् । अत एव
मनसोऽभ्यु-च मनसो न विमुत्वं किं त्वणुत्वपेक्ष । अन्यथा
त्वविषयः मनसो विमुत्वांगीकारे इन्द्रियाणां स्वस्वविषे-
सह सन्निकर्षमत्वे मनसा सहाप्येकदा तच्चदिन्द्रियसन्नि-
कर्षसंभवेनैकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानापत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः ।

यत्तु माहंरुक्तं नानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्ष-
माह्वानां मते सत्त्वे नानेन्द्रियजन्यज्ञानानामेकदोत्पत्तिस्वीकारे वा-
मनसो विमुत्वं, घटाभावेन मनसो विमुत्त्वे न किञ्चिद्बाधकम् ।
तत्सम्बन्धम् न च तथापि मनसो विमुत्वाभ्युपगमे सुपुष्टिकाले

त्वद्भ्रमनोयोगविरहेण ज्ञानानुत्पत्तिरिति न संगच्छते । तदानी-
मपि विमुना मनसा सह विप्रकृष्टदेशस्थितापास्त्वचः संयोगसं-
भवादिति वाच्यम् । यतो मनसो विमुत्वे सुषुप्तिकाले त्वद्भ्रमनोयो-
गविरहान्न ज्ञानोत्पत्तिरिति न द्रूमः । अपि तु विषयेन्द्रियसन्नि-
कर्षाणां विजातीयसंयोगत्वादिना हेतुत्वकल्पनेन तदभावादेव
तत्र ज्ञानानुत्पत्तिरित्युपगमेनादोषात् । न च विषयेन्द्रियसन्निक-
र्षाणां विजातीयसंयोगत्वादिना हेतुत्वे मानाभाव इति वा-
च्यम् । घटादौ चक्षुःसंयोगसत्त्वे त्वक्संयोगादिसत्त्वे च
घटादिस्पर्शनवारणाय स्पर्शनं प्रति चाक्षुषसामग्रीत्वेन प्रति-
बन्धकत्वकल्पनापेक्षया विषयेन्द्रियमात्रिकर्षस्य विजातीयसंयो-
गत्वादिना हेतुताकल्पनस्योचितत्वात् । तथा सति न तत्र
स्पर्शनापत्तिः । कारणस्य फलवत्त्वकल्पनया फलाभावेन तत्र
विजातीयत्वक्संयोगानभ्युपगमात् । न च तथापि ज्ञानायस-
मवायिकारणात्ममनःसंयोगानुरोधेन सुखादिप्रत्यक्षे विजाती-
यसंयोगसम्बन्धेन मनसःकरणत्वानुरोधेन च मनसोऽणु-
त्वमावश्यकं विमुद्ध्यसंयोगानुपगमादिति वाच्यम् । ज्ञानादावा-
त्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणतायाः सुखादिप्रत्यक्षे मनसः
करणतायाः सुखादिप्रत्यक्षे मनसः करणत्वे चास्य मानाभावे-
नानुपगमात् । अजमयोगाभ्युपगमेनादोषाचेति—

तदसत् । मनसो विभुत्वांगीकारे तत्र सर्वमूर्त्तसंयोगित्व-
रूपधर्मकल्पने गौरवेण मनसोऽणुत्वसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु जन्यमुत्पादिप्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं, जन्यप्रत्यक्षत्वात्,
मनसिद्धा- रूपादिप्रत्यक्षवदित्यनुमानेन सुखादिप्रत्यक्षे इन्द्रियज-
यनुमानम् न्यत्वासिद्धाविन्द्रियान्तरस्य तत्र जनकत्वासंभवेन
मनः सिद्ध्यति । तस्य च विमुत्वे संयोगेन कारणत्वानुपपत्त्या-

ऽणुत्वं कल्प्यते । न चात्रसंयोगोपगमाद्विस्तारः । लाघवा-
त्संयोगत्वावच्छेदेन संयोगस्य द्रव्यजन्यत्वानुपपत्त्यात् ।

न चोक्तानुमानप्रयोगोक्तमिति वाच्यं, जन्यमाप्तात्कार-
त्वावच्छेदेनेन्द्रियजन्यत्वस्य रूपादिसाप्तात्कारे कल्पनात् । अ-
कारणककार्योत्पादप्रसंगस्य विषयसाधकनर्कसत्वात् । न चेन्द्रि-
यान्तरमेव तत्र जनकमस्त्विति वाच्यं, तस्य रूपाद्यविषयक
साप्तात्काराजनकत्वात् । एवं 'कामः संकल्पो विचिकित्सा म-
द्धाऽश्रद्धा घृतिरघृतिः द्वी घीः भीरित्येतत्सर्वं मन एवे'त्यादि-
श्रुतिरपि मनमि प्रमाणम् । अत्रैतत्सर्वं मन एवेत्यस्यैत-
त्सर्वजनकं मन एवेत्यर्थः । 'आपुर्घृत'मिति वत्कार्यकारणोपचारात् ।
विचिकित्सादीनां हानविशेषरूपत्वाच्चजनकत्वं मनसो ना-
सिद्धम् ।

दीधितिकृतस्तु मनसोऽंगीकारेऽपि न तदतिरिक्तं किन्तु
दीधितिकृतानु- 'अममवेत भूतपेक्ष'(१) । तच्च प्राचीनमते पर-
मते मनसो लक्षणम् माणुस्वरूपं नवीनमते तु असरेणुस्वरूपमि-
त्याहुः—

तत्त्वित्यम् । मनस्त्वादिना मनःप्रभृतिकारणतायां वि-
दीधितिकार- निगमनाविरहेण भूतचतुष्टयपरमाणूनां तत् असरेणूनां
मत्तव्यजनम् वाऽनन्तानां कारणत्वतद्वच्छेदकत्वकल्पनायां म-
हागौरवेण मनसोऽतिरिक्तत्वस्यैव युक्तत्वात् । अधिकमन्य-
त्सुधीधिरुद्यम् । ग्रन्थगौरवमिया नेहोच्यत इति प्राहुरि-
ति दिक् ।

(१) मनोऽपि चासमयेन भूतम् । अदृष्टविशेषोपग्रहस्य निया-
मकृत्याच्येत्यादि पदार्थतत्त्वानिरूपणे दीधितिकाराः । पु० १० पाण्डित-
संस्करणम् ।

नन्वाधिकातिरिक्ताभावे समवाये च मानाभावादिशेषण-
तायाः सन्निकर्षत्वमसिद्धमिति चेत्(१)—

न । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनामनन्ताधिकरणीव्यपकत्वक-
सम्भवमवधारयतोः रूपेण गौरवेणानिरिक्ताभावासिद्धेः । अनिरिक्ता-
स्वरूपविचारः भावानंगीकारे मोक्षस्यासाध्यतापक्षेऽपि । एवं
'नित्यः सम्बन्धसमवायः' इति समवायिकारणे तत्तदनित्यवस्तुनो
नित्यस्य तत्तदाश्रये च संपोगादिसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यासंभवे छा-
यवादेक एव समवायः कल्पने(२) स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यानुग-
तत्वात् । न च तत्तत्स्वरूपस्य वस्तुत्वेन छायावत्तत्त्वं सम्बन्ध-
त्वमुचितं, न त्ववस्तुसमवायस्येति वाच्यम् । तत्तत्स्वरूपस्य वस्तु-
त्वेऽपि तत्र सम्बन्धत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादेश्च कल्पने
गौरवात् । किं च सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वकल्पने सम-
वायेन, जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन, तत्तत्समवेतकार्यं प्रति
तत्तद्द्रव्यव्यक्तित्वेन, तत्समवेतनाशं प्रति तन्नाशत्वेन, घटत्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति कपालत्वादिना, द्रव्यसमवेतचातुष्ट्याद्यवच्छिन्नं
प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायत्वादिना, चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवा-

(१) (क) सर्वत्र स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तौ समवायो न
पदार्थान्तरमिति मद्वा घटान्तिनः सांप्रदायिकं मन्यन्ते । तथा चाहुस्ता-
दिकरक्षायां परदराजाचार्याः—

'पिण्डसमवायो ह्यैवाज्ञोचक्षुः कुमारिलाः' (का० ५४)

वेदान्तिनो यथा मध्यदर्शने—गुणादीनां गुण्यादिभिः (द्रव्या-
दिभिः) अनेदेन समवायमाधात्, आत्मनस्तदमाणां च सात्त्विक-
व्यत्येन मनोविषयतामाधात् । घर्णाग्निकशब्दस्याद्रव्यत्वेनाकारवि-
शेषगुणत्वाभावात्—न्यायकोशे—पृ० ८८२ द्वितीयं संस्करणम् ।

(ख) केंचलादधिकरणादेव नाम्नीतिव्यवहारोपपत्तायभासो न
पदार्थान्तरं विन्वधिकरणमक एवेति प्रामाकराः आहूः ।

(२) समवायो नाना अनियरचेनि प्रामाकरा नन्याश्च ।

यत्वादिना कार्यकारणभावरस्यले तत्तत्स्वरूपसम्बन्धानां निवेशे
महागौरवमसंगेन लाघवादेकस्य समवायस्य निवेशः क्रियत
इति लाघवात्समवायसिद्धिः ।

अथैवं भावाभावसाधारणं समवायः कल्प्यताम् । अभाव-
स्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धकल्पनामपेक्ष्य समवायकल्पने लाघवा-
दिति चेत्—

न । तथा सति तत्समवेतकारणं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेत-
त्वसम्बन्धेन तन्नाशस्य हेतुतयाऽभावस्यापि नाशापत्तेः । न च
सामान्यतो नाशत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यसत्त्वेन प्रतियोगिनो हेतु-
तया तादृशसामान्यसामान्यमावात्क्यमभावस्य नाशापत्ति-
रिति वाच्यम् । तत्तन्नाशत्वावच्छिन्नं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियो-
गिनो हेतुत्वस्यावश्यकत्वे तादृशसामान्यकार्यकारणभावे माना-
मावात् । न चैवं मद्गमलपकाकीननाशत्वावच्छिन्नानुत्पादे त-
त्प्रवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवमिति वाच्यम् ।
अदृष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् ।

अत्र वदन्ति—यथा भावस्थले समवायसिद्धिस्तथाऽभाव-
स्थलेऽपि सा दुर्बला । उक्तापत्तिवारणाय सामान्यत उक्तका-
र्यकारणभावागीकारात् । न चैतदेव गौरवमिति वाच्यं,
अभावस्थलेऽनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य चक्षुः-
संयुक्तविशेषणता—चक्षुःसंयुक्तसमवेतविषयता—चक्षुःसंयुक्तसम-
वेतसमवेतविशेषणतादीनामिन्द्रियभेदेन स्वात्मन्येन हेतुताकल्प-
नमपेक्ष्य च तादृशहेतुतायामेव लाघवात् । भावाभावसाधारणस-
मवायागीकारे चक्षुःसंयुक्तसमवायादिहेतुतयैवाभावस्थलेऽपि
निर्वाहेण चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादीनामहेतुत्वात् । न चैवं नि-
स्याभावे जातित्वापातिर्नित्यानेकसमवेतत्वादिति वाच्यम् ।

अभावभेदस्यापि जातिलक्षणे निवेशात् । अयाभावप्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेऽप्यभावप्रत्यक्षापत्तिः । न चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया तदभावापत्तिरिति वाच्यं, प्रतियोगिज्ञानं विनापि चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटत्वादिप्रत्यक्षोत्पादेन तदभावस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

मन्मते च चक्षुःसंयुक्तविशेषणतया प्रतियोगिज्ञानं विना यवापि फलजननेन तथा फलजनने प्रतियोगिज्ञानस्य सहकारित्वसंभवेनोक्तापस्यभावादिति चेत्—

न । त्वन्मतेऽपि विशेषणताविशेषेण वृत्तिप्रतिसाक्षात्कारं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणतया अभावसमवायोभयप्रत्यक्षसाधारण्येनैकहेतुतया तादृशविशेषणतया समवायप्रतियोगिज्ञानं विनापि समवायवानिति प्रत्यक्षोत्पादेन तथा फलजनने प्रतियोगिज्ञानविरहस्याकिञ्चित्करतयोक्तापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च सम्बन्धप्रत्यक्षे सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुतया सम्बन्धस्य सम्बन्धिन एव प्रतियोगितया तत्रापि प्रतियोगिज्ञानमस्त्येवेति वाच्यं, सम्बन्धप्रत्यक्षमात्रे सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वे निर्विकल्पके समवायमानानुपपत्त्या सांसर्गिकविषयतया सम्बन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अथ वस्तुमत्या सम्बन्धप्रत्यक्षे एव सम्बन्धिज्ञानं हेतुः । न च तर्हि निर्विकल्पके समवायमानानुपपत्तिरिति वाच्यं, इष्टत्वात् । अत एव 'वैशिष्ट्यानवगादिज्ञानं निर्विकल्पकमि'ति प्राचीनसिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छत इति चेत्—

न । तथापि इदन्त्वादिनाऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारेणाभावप्रत्यक्षमात्रे प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वेन घटाभावत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया प्रतियोगिज्ञानं विनाऽप्यभावप्र-

त्यसापत्तेस्तवापि दुर्वारत्वाद् । अथ तद्विघट्टचित्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति सद्भेदस्य हेतुतया घटो घट इत्यादौ शब्दबोधवारणायावश्यकतया प्रतियोगिभिश्चिताभावप्रत्यक्षस्याभावभिन्नेऽवश्यमुत्पत्त्या तत्र तद्विघट्टचित्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनिषामकतद्भेदस्याभावेऽस्तत्वाच्च तादृशापत्तिः । न चैवं प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमेवाभावप्रत्यक्षे न स्यादिति वाच्यं, इष्टत्वाद् । न चैवमभावप्रत्यक्षे नियमेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षा न स्यादिति वाच्यं, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतयाऽभावप्रत्यक्षस्य निषम्यतो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वेन तदपेक्षोपपत्तेरिति चेत्—

न । समवायेवं सुवचतया तादृशापत्तिविरहात् । एनेन समवायातीन्द्रियतामते (१) समवायप्रत्यक्षं नास्म्येव । तदैन्द्रियकतामतेऽपि विना समवायप्रतियोगिज्ञानं घटादौ घटत्वादि समवाये प्रत्यक्षमनुभवविरुद्धम् । एवं च चक्षुःसंयुक्तविशेषणतया प्रतियोगिज्ञानं विना समवायप्रत्यक्षाजननेन प्रतियोगिज्ञानस्य सहकारित्वसम्भवेन प्रतियोगिज्ञानशून्यकाळेनाभावप्रत्यक्षापत्तिः । समवायस्याभावव्यावृत्तत्वमते तत्साधारण्यमते तूक्तीत्या तदापत्तिर्दुवारेति न तत्साधारण्यमते सम्पत्तिरपि परास्तम् । उक्तीत्या तत्साधारण्यमतेऽप्युक्तापत्तिविरहादिति ।

(१) वैशेषिकाः समवायमतीन्द्रियं मन्यन्ते । तथा हि—

समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्रामाण्यः—तत्त्वानुपपन्नम् । रूपं नष्टमिति हि प्रत्यये न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः । प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकाः—तदप्यनुपपन्नम् । अतः समवायोऽतीन्द्रियः, आत्मन्यत्वे सत्यसमवेदमावत्त्वान्मनोवत् कालादिवद्भेति (वैशेषिकाः)—उपस्कार ७-२-२८.

ननु समवायस्यैक्यमते(१) वायूरूपवानिति प्रतीत्यापत्तिः,
समवायस्यैक्ये वायौ रूपसमवायसत्त्वात् । न च तत्र समवाय-
मापत्तिः । सत्त्वेऽपि रूपाभावाच्च तादृशप्रतीतिरिति वाच्यं,
सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिनोऽसत्त्वस्यासम्भवादिति चेत्—

अत्र केचित्-घटत्वादिधर्मसत्त्वेऽपि घटपटादिधर्मिणोऽसत्त्व-
वत्सम्बन्धे सत्त्वेऽपि सम्बन्धिनोऽसत्त्वं नासम्भवीति तत्र समवा-
यसत्त्वेऽपि रूपाभावाच्चेकप्रतीतिरित्याहुः ।

तत्र समवायसत्त्वेऽपि तस्य वाय्वनुयांगिकत्वावच्छेदेन
रूपप्रतियोगिकत्वानङ्गीकाराच्च तादृशप्रतीतिरित्यन्ये ।

वायौ रूपसमवायमत्त्वेऽपि तस्य वायौ न सम्बन्धत्वं किन्तु
पृथिव्याद्यवच्छेदेनैव सम्बन्धत्वस्याप्यवृत्तितया यत्र विशिष्टबुद्धि-
स्तत्रैवं सम्बन्धतास्वीकारादित्याहुः ।

अपरे तु वायूरूपवानिति प्रतीतिर्न समवायमात्रविषयिणी

(१)(क)न च रूपसमवायसत्त्वे तेन सम्बन्धेन तत्र कथं रूपाभावः, सम्ब-
न्धसत्त्वस्य तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिसम्बन्धस्याप्यस्यादिति वाच्यं, रूपनि-
रूपितरजविशिष्टसमवायस्यैव रूपसम्बन्धतया वायौ तदभावात् ।
न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि यायावन्तीति
वाच्यं, रूपनिरूपितरजविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूप-
सम्बन्धान्, तस्य यायावभावात् । पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले
इत्यादिप्रतीतेः समवायस्य नानात्वमिति नञ्याः—इति न्यायमुक्ता-
यलीटीकायां महादेवमहोः (पृ. ३२ म० म० विन्ययेऽथरीप्रमादसं-
स्करणम्)

(ग) सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्कारामावाद्यायोरनुपल-
ब्धिः । महतो द्रव्यस्य यायोऽस्यनेकं द्रव्यं रूपसंस्कारामावात्तु न
तस्योपलब्धिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्तापयति वायोः गन्तु रूपमस्ति
संस्कारास्तु तस्य नास्तीति चन्द्रकान्ततर्कालङ्काराः—वैशेषिकग्रन्थ-
भाष्ये (४-१-६)

किन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नातिरिक्ताधिकरणताविषयिणी । एवं च धायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणताविरहाच्च तादृशी प्रतीतिरित्याहुः ।

नवीनास्तु समवायो नैकः किन्तु नाना । एवं च बाधौ स्पर्शादिसमवायसत्त्वेऽपि रूपसमवायमात्राच्च तादृशी प्रतीतिः । न चैवमुक्तकायवासंभवेनोक्तरीत्या समवायसिद्धिर्न संभवतीति वाच्यम् । उक्तरीत्या तदसिद्धावपि कपाले घटसमवायस्तन्तौ पट-समवाय इत्यादि प्रत्यक्षेणैव तत्तिद्धेः । अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वाकरूपेणैव लाघवसम्भवाच्च । न च सम्बन्धप्रत्यक्षं यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वाद्वदत्त्वादिसमवायस्य प्रत्यक्षं न संभवतीति वाच्यं, संयोगप्रत्यक्ष एव यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वाङ्गीकारेण यावदाश्रयप्रत्यक्षं विनापि समवायसम्बन्धप्रत्यक्षे बाधकाभावादिति प्राहुरिति दिक् ।

अत्र केचित् रूपवान् घट इत्यादिसम्बन्धविषयकप्रत्यक्ष-स्वाधारतारूपसम्बन्धविषयत्वेन तादृशसम्बन्धसिद्धौ तेनैव समवायकार्थनिर्वाहे समवाये मानाभावः । न च समवाय एव तादृशप्रत्यक्षविषय इति वाच्यं, घटादिरेवाधारः रूपादिकमेवाधेयमिति नियमानुरोधेन समवायातिरिक्तस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तस्य समवायरूपत्वे तस्य द्विगुणया रूपे घट इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । विशिष्टसत्तासमवायस्य गुणे सत्त्वेन गुणो गुणान्पत्त्व-विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेश्च । घटे रूपाधिकरणतासत्त्वात् घटे रूपं नास्तीति प्रतीत्यभावब्रूये घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेरप्यभावप्रसंगाच्च । अत एव रूपवान् घट इत्यादिप्रतीतिर्नाना-स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वे गौरवादेकस्य समवायस्य सिद्धिरि-

त्यपि निरस्तम् । आधारतयैक्यैव निर्वाहे समवायानर्थवयात् । न चाधारस्वरूपाननुगताधारतयानुगतसमवायस्य कथं निराकरणमिति वाच्यं, तस्या अतिरिक्ताया अनुगतत्वात् । अन्यथा गुणादावपि गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताधारतापत्तेः ।

यत्तु तन्तुषु पटः समवेतः पटे रूपं समवेतमित्यादिप्रत्यक्षमेव समवाये यानमित्युक्तम्—

तदपि न । नित्यसम्बन्धत्वादिरूपसमवायत्वस्य प्रसक्ताविषयत्वेन तदजुरोधेन समवायसिद्ध्यसंभवात् । सम्बन्धविषयकप्रतीतेराधारत्वेनैव निर्वाहात् । समवायशब्दप्रयोगमात्रस्य 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः' (१) इति वन्मिलितार्थत्वेनोपपत्तेरित्याहुः—

अत्रोच्यते—घटो रूपवानित्यादिप्रतीतयः आधारतान्यसम्बन्धगोचराः, विशिष्टप्रतीतित्वात्, दण्डी पुरुषः कुण्डे वदरमित्यादिप्रतीतिवदित्यनुमानमेव समवाये प्रमाणम् । न चाप्रयोजकत्वम् । एवं हि मृत्पिण्डे पटो नास्तीतिवत्तन्तौ पटो नास्तीति बुद्धेर्वारणाय पटाभाववत्ताबुद्धिं प्रति आधारतासम्बन्धेन पटवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति तन्तौ संयोगेनापि पटाभावबुद्धिर्न स्यात् । अथ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटाभाववत्ताबुद्धिं प्रति संयोगेन पटवत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबुद्धौ चाधारतासम्बन्धेन पटवत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिकेति चेत्—

न । तथा सति पटवद्भूतलमित्याधारतासंसर्गकज्ञानानन्तरं तन्तुष्विव भूतले समवायेन पटो नास्तीति बुद्धिर्न स्यात् । तस्मात्संयोगेन पटाभाववत्ताज्ञाने संयोगेन पटवत्ताज्ञानं समवा-

येन पदाभाववत्ताज्ञाने समवायेन पदवत्ताज्ञानं प्रति प्रति-
बन्धकं वाच्यमिति प्रतिबन्धप्रतिबन्धरूपावानुरोधेन संयोग इव
समवायोऽप्यतिरिक्त आवश्यकः ।

न च समवायस्थानाभिपिक्त आधारताविशेष एवासिद्वति
वाच्यं, अस्माभिस्तस्युक्तसमवायधिकरणयोः पदार्थान्तररूपाया
आधारताया अप्येकत्वाभ्युपगमात् । तस्यापवान्तरवैलक्षण्यक-
ल्पने च समवायो नास्त्येव कलहपर्यवसानात् ।

वस्तुतस्तु तन्तुनाशाच्छततत्पटादिनाशानुरोधेन कालिकवि-
क्षेपणतासम्बन्धेन तन्तुनाशवत् तन्तुसमवेतनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
तन्तुनाशस्य स्वमतिथोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणता वाच्यता ।
तद्वद्वतपटाऽतिरिक्तसमवायसिद्धिरावश्यकः । अन्यथा समवा-
यस्थाने आधारार्थेयमावनिवेशे तन्तुनाशाच्छततत्पटरूपादिकर्म-
णां नाशवत्सयुक्तपटादिनाशापत्तेर्दुर्वारित्वात् । शेषं दाक्षिण्यदिशा
ऽवसेयमिति दिक् ।

अत्र अहः—अप्र घटः अयं घटः घटे नीलं नीलो घट इत्यादि-
महमे समवा- प्रतीत्या जातिगुणादीनां व्यक्तेषु भेदाभेदसिद्ध्या
यविचारः । भेदसहिष्णुभेदरूप तादात्म्यं सिद्धम् । तथा च
तेनैव समवायकार्यनिर्वाहे उक्तदोषामावे चातिरिक्तसमवाये य
माणाभाव इत्याहुः ।

अत्र नैयायिकाः—येदाभेदयोः परस्परविरहरूपतया वि-
भेदाधिक्रान्ते समवा- रूढत्वेन गुणगुण्यादेस्त्वदसम्भवेन तादात्म्या-
यविचारः । सम्भवः । न च पाकरक्ते प्राक् इषामेऽपि
पाकोत्तरमिदानीपर्यं न इषामः, प्राक् न रक्तः, हस्तो मूले न कपि-
संपोर्गा किंत्वग्रे इति प्रतीतेर्भेदाभेदयोर्न विरोध इति वाच्यम् ।
अभ्याप्यशृचीनां तेषामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् । अत एव

फालदेशाद्यवच्छेदेनैव तत्र भेदमक्षाप्रतीतिरिति तत्र घटोऽयं न इयामः, घृक्षो न कपिसंयोगमिति न प्रतीतिः, किंत्विदानीमयं न इयामः, मूले नायं कपिसंयोगित्वेवानुभवः । न ह्यत्र तथा । नीलो घटः, घटस्य नीलमित्यादिभेदप्रतीतिसमकालिकामेदप्रतीतावच्छेदकामावात् ।

किञ्च भेदामेदवादे नीलो घट इतिवन्न नीलो घट इति ।

प्रसङ्गात् भेदाभेद- पाकान्नीलनाशे घटो नष्ट इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः ।

विचार एवं घटवद्रूपस्य स्वग्राह्यताया रूपवद्वटादेस्त्व-
गग्राह्यतायादवापत्तिर्दुर्वारा । न चात्यन्तभेदे घटः पट इत्यादेर-
त्यन्ताभेदे घटो घट इत्यादेश्च सामानाधिकरणस्यादर्शनात् भेदा-
भेदस्वीकार इति वाच्यम् । घटो नीलिमा घटो नीलं रूपमि-
त्याग्रननुमवात् । घटो न रूप रूप न घट इत्याद्यनुभवाच्च ।
तस्माद्गुणगुणवादेभेद एव युक्तः । न चैवं नीलो घट इत्यस्य
कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभेदोपचारेण गुणवचनेभ्यो मतुपो
लुगिष्ट इत्यनुशासनासिद्ध्या नीलपदस्य नीलरूपवति निरुद्धल-
क्षणया बोधपत्तेः । युज्यते चैतत् । अन्यथा विशिष्टाभेदस्यल्ले
विशेषणामेदे दण्डपुरुषादीनामपि पुरुषे दण्डः दण्डी पुरुष इत्या-
दि प्रतीत्या भेदाभेदस्वीकारे दण्डी पुरुष इत्यादिवन्तीळी घट
इत्याद्यापत्तेरित्याहुः ।

अत्र भट्टानुयायिनो नव्याः-यथा भेदाभेदविरोधाद्भी-

महातुपायिनो भव्याः कारेऽपि घटपटादेर्भेदा निर्विच्छिन्ना एव

भेदाभेदविचारं विरोधिनः, संयोगिभ्यामरक्तमेदाश्च घटादौ

सावच्छिन्ना एव विरोधिन इति प्रतीतिरन्यात्कल्प्यते, तथा

नीलो घट इत्याद्यभेदप्रतीतौ सत्यामेव घटे नीलमित्यादिभेद-

प्रतीतेरयं भेदोऽभेदाविरुद्ध एवेति कल्प्यते । न चाभेदो भेदाभा-
वः । स च प्रतियोगितावच्छेदकरूप एवेति । तस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वे निरवच्छिन्नस्यैव विरोधिता । अव्याप्यवृत्तित्वे च सावच्छि-
न्ना । अत्र च नीलभेदाभावो नीलत्वं घटभेदाभावो घटत्वं तयोः
परस्परभेदाविरोधे घटो रूपं नीलिमेत्याद्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
घटे रूपनीलिमाद्यभेदप्रत्ययापादने नीलो घट इत्यादिप्रतीते-
रुदयेनेष्टापत्तेः । तादृशशब्दप्रयोगापादनस्य च तत्रापि लक्षणया
नीलो घट इत्यादिवत्तु दुर्वारित्वात् ।

वस्तुतस्तु घटो नीलिमा घटो रूपमिति शब्दप्रयोगो घटः
कलशः नीलं रूपमिति शब्दप्रयोगवत् रूपात्पन्ताभेदमेव बोध-
यतीति । तदभावाच्च पुत्रयते । घटो न रूपं नीलिमावेति प्रतीत्याभे-
दस्याप्युपगमात् । नीलो घट इति शब्दप्रयोगस्तु भेदाभेदरूपं
तादात्म्यं बोधयतीत्यत्र शब्दस्वभाव एव शरणम् । न च रूप-
स्य घटात्पन्ताभेदोऽपि स्यादेव घटात्पन्ताभिन्नघटानिन्नत्वा-
दिति वाच्यं, विलक्षणघटसामग्रीजन्यत्वस्यैव घटात्पन्ताभेदे प्र-
योजकत्वात् । अन्यथा रूपाध्ययसमवेतत्वेन घटेरुत्पत्त्यापि रू-
पत्वापत्तेः । अत एव पाकाद्रूपनाशोऽपि न घटनाशः । पाकस्य
घटनाशाहेतुत्वात् । अन्यथा वह्निर्लघुक्तसमवायाविशेषेण तत्रा-
पि पाकाद्रूपनाशं घटगतसखपापरिमाणादेर्घटस्य च नाशपत्ते-
र्दुरुद्धरत्वात् । रूपस्य घटाभिन्नत्वेन त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि रूपा-
त्वादेस्तद्ग्राह्यत्वाच्च नीलो घट इति त्वाच्प्रत्यक्षं त्वगिन्द्रिययो-
ग्यस्यैव त्वचा ग्रहणात् । न च रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रिययोग्यत्वमपि
स्यादिति वाच्यं, ब्राह्मणत्वादेः प्रतिनियतविशुद्धमात्रापितृजन्य-
त्वादिरूपव्यञ्जकव्यंग्यत्ववत्तेषामपि प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रिय-
व्यंग्यत्वोपगमात् । अन्यथा योग्यव्यक्तितृत्तिधर्मत्वेनैव योग्यत्वे

गन्धादेश्चाक्षुषत्वस्य गुरुत्वस्थितिस्यापकादेः(१) प्रत्यक्षत्वस्याप्यापत्तेः । तस्मादनुभवानुसारेण कस्य चिदिन्द्रियस्य किञ्चिद्योग्यं किञ्चिच्चायोग्यमितिकल्पनमावश्यकम् । अत एव परिमाणस्य तद्वत्तमहत्वाद्यान्तरजातीनां वा ग्रहे दूरत्वदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं तदभावस्य कारणत्वं चतुष्टयसन्निकर्षस्प(२)या हेतुत्वं न तु गुणान्तरस्य ग्रहेपीति सर्वसिद्धमुपपद्यते । एवं च गुणगुण्यादेर्भेदाभेदौ युक्तावेव । तावेव च तादात्म्यम् । तेनैवोपपत्तौ न पृथक् समवायः कल्प्यो गौरवात् मानाभावात् । तत्कार्यस्य तादात्म्येनैवोपपत्तेरिति वदन्ति ।

अथ कः पुनरयं समवाय इति चेत्—

अत्राहुः—अयुतसिद्धयोराधाराधेयभावानियामकः सम्बन्धः समवायः(३) । अयुतसिद्धत्वं च विशेषणता-
यथेष्टेऽपि कर्तते साक्षात्सम्बन्धेन स्वाश्रयाश्रयिभावव्याप्यस्वो-
भयकालकत्वम् । तन्तुपटादीनां यो यः कालस्तदा तेषामाश्रयाश्र-
यिभावनियमेन तदुभयकालस्य तद्व्याप्यत्वमस्तीति लक्षणसम्बन्धः ।

नन्वेवं तुरीयटादीनामिति न तत्रातिमसंगः । पटोत्पत्ति-
पूर्वं तन्तुमत्त्वात्तदानीमाश्रयाश्रयिभावात्तत्वेनासंभववारणायो-
भयेति, चक्रवटयोरुभयोर्यो यः कालस्तदा यत्किञ्चिदाश्रयाश्र-
यिभावसत्त्वादतिमसंगवारणाय स्वेत्युक्तम् । वायुरूपाभावादीना-
मयुतसिद्धत्ववारणाय विशेषणतान्यसम्बन्धेनेति । अत ए-

(१) अग्न्याकृतस्य पुनस्तद्वत्स्थापादकः संस्कारविशेषः ।

(२) चतुष्टयसन्निकर्षो यथा—इन्द्रियावयवैः अर्थावयविनां, इन्द्रि-
यावयविना अर्थावयवानां, इन्द्रियावयवैः अर्थावयवानां, इन्द्रियावय-
विना अर्थावयविनां सन्निकर्ष इति ।

(३) परस्परदोषसंश्लेषो मित्रानां यत्कृतो भवेत् ।

समवायः स विशेष्यः स्वान्वयप्रतिपक्षकः—इति प्राचीना कारिका ।।

वेदानां षट् इह षट् इत्यादिमतीत्यां कालदिशोर्भावत्पटादिसत्त्वंमा-
श्रयाश्रयिभावसत्त्वात्पटादेः कालदिशोर्युतसिद्धत्वापत्तिरित्यपि
निरस्तम् । तेषां कालिकरुदैशिकविशेषणताया एव सम्बन्धत्वेन
विशेषणतान्यसम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावविरहात् । घटोत्पत्तिपूर्वमा-
रभ्य तन्नाशपर्यन्तं चक्रसंयुक्तकपाले जातघटस्य यावत्सर्वं चक्रेण
स्वसंयुक्तकपालसमवेतत्वरूपपरंपरासम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावस-
त्त्वादितिप्रसंगवारणाय साक्षात्सम्बन्धेनेति । न चैवमपि चक्र
एवोत्पन्नविनष्टघटस्य चक्रेण सह भाण्ड एव नवीनोत्पन्नविनष्ट-
खण्डजलस्य भाटेन सह भूतल एवोत्पन्नविनष्टखण्डपटस्य भूत-
लेन सहयुतसिद्धत्वापत्तिः । विशेषणतान्यसाक्षात्सम्बन्धेन
संयोगेनाश्रयाश्रयिभावसत्त्वादिति वाच्यम् । घटाद्युत्पत्तिसमये
तत्संयोगाभावेन तदा तेन सम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावविरहेणादो-
षात् । माचस्तु—

तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।

अनपदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । (१)

तथा चावयवावयविनी गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जा-
तिव्यक्ती विशेषानित्यद्रूपे चेत्तेतावेवायुतसिद्धाविति फलितम् ।
तल्लक्षणं च—ययोरैकं स्वनाशपूर्वक्षणपटव्यन्तमपराश्रितमेव तिष्ठ-
ति तत्रम् । तन्तुनाशात्पटनाशस्यले नाशक्षणे पटोऽनाश्रित ए-
वावतिष्ठति इति तदा पटो न तन्वताश्रित इति तत्र लक्षणममनाय
स्वनाशपूर्वक्षणपर्यन्तमित्युक्तमित्याहुः—

तच्चिन्त्यम् । जातिव्यक्तोरुत्थाप्तेः । एवमी-
वदरतज्ज्ञानयोरुत्थाप्यतत्त्वयोरित्यद्रूपविशेषयोरुत्थाप्यतत्त्वयोः
स्वनाशावसिद्धाऽव्याप्तिः । घटस्य नाशपर्यन्तं दिकालयोः स-

(१) कारिकेयं केशवमिश्रैस्तर्कमायायामुद्धृताऽस्ति ।

स्वात्तयोरात्मसुखमागभावयोश्चातिव्याप्तिः ।

अपरे तु नित्यः सम्बन्धः समवायः । संयोगवारणाय नित्य इति । गगनादिवारणाय सम्बन्ध इति ।

नन्वाधिकरणाभावयोः स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धानभ्युपगमेन नित्यात्मकस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । न च संयोगसमवायान्यतरत्वरूपसम्बन्धत्वस्य विवक्षणाश्च दोष इति वाच्यम् । तथा सति समवायत्वघटकीभूतसम्बन्धत्वज्ञाने समवायत्वज्ञानम् । समवायत्वज्ञाने च निरुक्तान्यतरत्वरूपसम्बन्धत्वज्ञानमिति ज्ञप्तावन्योन्याश्रयापत्तेः । न च सम्बन्धिभिन्नत्वमप्यधिकं निवेशनीयमिति वाच्यं, सर्वस्यापि यत्किञ्चित्सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । न च स्वसम्बन्धिभिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यं, समवायस्यापि स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धसम्बन्धित्वेनासम्भवादिति चेत्—

न । नित्यपदस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणपर्यवृत्तिरूपतया सम्बन्धपदस्य च भावविभाजकोपाधिमतत्परतया स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणभावविभाजकोपाधिमतत्वं समवायत्वमिति पर्यवसानात् ।

समवायस्यैवमेव समवायत्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणत्वेन भावविभाजकोपाधित्वेन च नाप्रसंगः । तद्व्यक्तित्वमादायातिप्रसंगवारणाय विशेष्यम् । द्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय विशेषणमिति ग्राहुरिति दिक् ।

तस्मात्समवायाभावयोर्ग्रेहे विशेषणतासन्निकर्ष इति सिद्धम् ।

सा च विशेषणता द्विविधा—इन्द्रियविशेषणता, तत्सम्बन्ध-

विशेषणता-

विशेषणता च । तत्र श्रोत्रे शब्दभावग्रहे आद्या ।

विभागाः

अन्त्या च संयोगादिर्पञ्चान्यतमसम्बन्धमेदेन

मिश्रा । तत्र (१)भूतत्वादौ यदाद्यभावग्रहे संयुक्ताविशेषणता; (२)शुक्लादिरूपे नीलत्वाद्यभावग्रहे संयुक्तसमवेतविशेषणता; (३)नीलत्वादावभावग्रहे च संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता; (४)ककारादौ स्वत्वाद्यभावग्रहे समवेतविशेषणता; (५)स्वत्वादौ गत्वाद्यभावग्रहे समवेतसमवेतविशेषणनेति बोध्यम् । न च यदाभावादौ पटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षानुरोधेन विशेषणविशेषणताऽपि मिश्रा स्यादिति वाच्यं, अभाववाचिकरणकभावस्यातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् । अभावत्वप्रकारकप्रतीतेरधिकरणेनैवोपपत्त्या तत्र उ-
 स्याधिकरणरूपत्वादिति सिद्धान्तात् ।

वस्तुनस्तु समवाये यदाद्यमानप्रत्यक्षानुरोधेन विशेषण-
 ताया अपि भिन्नत्वभावव्यक्त्येति ध्येयम् ।

अत्र प्राप्ताकाराः—विशेषणताया अभावग्राहकत्वमसंगतम्,
 समवायातिगिष्ठविशेषणः अभावस्याधिकरणाद्यात्मकतया त-
 प्राप्ताकाराग्नौ अभावग्राहक, द्वाहकमन्त्रिकर्पसंयोगादिमिश्रेष तद्व-
 विशेषणतामन्वयविचारश्च इमंमवादिति वदन्ति । तेषां चापमा-
 शय वन्नीयते—भूतत्वादिरूपाधिकरणेनैवाभावव्यवहारोपपत्ता-
 धनिरिक्ताभावे मानाभावात् । अधिकरणातिरिक्ताभावस्वरूपस्य
 दुर्बलत्वञ्च नानिरिक्तोऽभावः । तथा हि—न तावत्कपाला-
 यधिकरणकेनिरिक्तं यदादिध्वमे प्रमाणमस्ति । कपालाद्यति-
 रिक्तयदादिध्वमस्याननुपपत्तात् । तदुक्तं—

दृष्टान्तादयं पटोऽथ च पतन् दृष्टस्तथा मृदुरो

दृष्टा त्वर्परसंहतिः परमितोऽभावो न दृष्टः पगः ॥

तेभामाव इति श्रुतिः क निहिता किं चात्र तत्कारणं

स्वाधीना कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालावन्ती ॥ इति

यत्तुक्तं 'अधिकरणातिरिक्तध्वंसानङ्गीकारे' मोक्षस्यासाध्य-
अधिकरणातिरिक्ताभावः । त्वापत्तिः तस्यात्यन्तिकदुःखध्वंसरूप-
स्वीकारे मोक्षे आपत्तिः । तथा तस्य चात्मरूपतया निरस्तत्वेना-
साध्यत्वा'दिति—

तत्तुच्छम् । नित्यसुखामिष्यक्तेरेव मोक्षत्वोपगमात् ।
भवतु वा आत्यन्तिकदुःखध्वंसस्य मोक्षत्वं तथाऽपि न सतिः ।
मोक्षस्यात्मरूपतया—नित्यत्वेऽपि मोक्षत्वावच्छिन्नाधिकरणता-
या एव साध्यत्वोपगमात् । नैयायिकमतेऽप्याधिकरणताया अ-
तिरिक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तत्त्वात्मरूपस्य मोक्षस्यात्मत्वेनासाध्यत्वेऽपि दुःख-
ध्वंसत्वेन साध्यत्वोपगमान्न दोषः । अत एव घटादिध्वंसस्य
कपालादिरूपतया मुद्गरपातादिसामग्रीसाध्यत्वानुपपत्तिः क-
पालादेः सिद्धत्वादित्यपि निरस्तम् । । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
पटादेः स्वसामग्रीसाध्वत्त्ववदधिकरणात्मकघटादिध्वंसस्यापि ता-
भ्यां घटादिध्वंसत्वेन मुद्गरपातादिसामग्रीसाध्वत्वोपगमेनादो-
षात् । तस्मादुध्वंसो नतिरिक्तः ।

एवं प्रागभावेऽप्यधिकरणातिरिक्ते प्रेमाणाभावः । उत्पत्तेः
प्रागभावविचारः पूर्वं कपालादौ घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः क-
पालाद्यधिकरणैरेवोपपत्तेः । इहेदानीं घटप्रागभाव इत्यादिप्रत्य-
यस्य च स्ववासनामात्रकल्पितत्वेन तदसाधकत्वादिहेदानीं
घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य चोत्पत्त्यते भविष्यतीत्यनयोः
समानविषयकत्वेन भविष्यत्कालानोत्पत्तिमत्वविषयकत्वात् ।
अभावत्वं विनाशिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधित्वात्, भावत्वमदि-
त्यनुमानस्य चाप्रयोजकत्वेन तदसाधकत्वात् ।

अथैकस्माद्द्विसंयोगात् रूपरसादेरुत्पत्तौ कार्यभेदार्थं प्रा-

गभावोऽङ्गीकार्यः । तत्र समवायिकारणासमवायिकारणयोरभेदेन तज्जेदस्य कार्यभेदानिर्वाहकतया प्रागभावरूपानिमित्तकारणाभेदस्यैव कार्यभेदनिर्वाहकत्वादिति चेत्—

न । तत्र बहिसंयोगानां भेदकल्पनेन तद्रूपासमवायिकारणभेदेनैव रूपरसादिर्कार्यभेदनिर्वाहात् । आवश्यकं च रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यप्रयोजकतया तज्जेदकल्पनम् । अन्यथा सलक्षणानां बहूनां घटादीनां प्रागभावभेदेऽप्यवैलक्षण्येन प्रागभावभेदस्य वैलक्षण्यप्रयोजकतया रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु रूपादिमति भाविरूपादिप्रागभावसत्त्वेन तदापत्तिवारणाय रूपादौ रूपश्चादिना प्रतिबन्धकतामुपेत्य रूपत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य रूपादिनाश्वशक्तिविशेषस्य वा कारणत्वमवश्यं वाच्यमिति । तत एव रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यस्य भेदस्य च निर्वाहेन प्रागभावसिद्धिः ।

अथ घटत्रयादिविषयकोपेक्षाबुद्ध्या द्वयोस्त्रित्वादोस्त्रितुरादिषु च द्वित्वस्य वारणाय प्रागभावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । न च द्वयोरपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं त्रयाणां तथा त्रित्वं जन्यत इत्याद्यभ्युपगमाभिर्वाह इति वाच्यम् । द्वित्वात्रित्वाद्युत्पत्तेः प्राक् द्वयोः त्रयाणामित्यस्यैवासम्भवादिति चेत्—

न । एकत्वादिसमकालमेव द्वित्वाद्युत्पत्तेरङ्गीकारेण द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिर्व्यंग्यत्वमात्रस्याङ्गीकारात् । अन्यथा सर्वत्र व्यञ्जकानां व्यंग्यजनकत्वापत्त्या व्यञ्जकत्वोच्छेदापत्तेः । प्रतिपुरुषं तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यानन्तद्वित्वादिब्यक्तीनां कल्पने महागौरवेण द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिर्व्यंग्यतायां लाघवाच्च ।

अस्तु वा द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तथापि न सतिः । द्वित्वादीनामुपलक्षणतया द्वित्वादिकारणतावच्छेदकत्वोपगमेन

द्वित्वे एकत्वद्वयस्य त्रित्वादौ एकत्वत्रयादेरसमवायिकारणत्वो-
पगमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमनिर्वाहात् । गुणेऽपि द्वित्वादेर्बुद्धि-
विशेषविषयत्वरूपस्य सर्वैरेवाङ्गीकारात् ।

यस्तु सहस्रतन्तुकपटस्य तेष्वेव तन्तुपूत्पत्तिर्नान्यत्रेति निय-
मनिर्वाहाय प्रागभावोऽवश्यमुपेयः । तन्तूनां तत्संयोगानां च
तादात्म्येन समवायेन च तत्पटानधिकरणतन्तुत्पत्तिं सत्त्वेन त-
न्तुत्वेन तन्तूनां तादात्म्येन हेतुतया विजातीयतन्तुसंयोगत्वेन
तत्संयोगानां च समवायेन हेतुतया च सादृशनियमनिर्वाहात् ।
न च समवायेन तत्पटोत्पत्तौ सहस्रतन्तूनां तत्तत्तन्तुत्वेन तादा-
त्म्येन तत्तत्संयोगव्यक्तीनां तत्तत्संयोगत्वेन समवायेन वा हे-
तुतया निर्वाह इति वाच्यं, सहस्रतन्तुकपटस्य समवायेन सहस्र-
तन्तुष्वेवोत्पत्त्या तत्र कस्यापि सहस्रान्तर्गततन्तोस्तादात्म्येन प्र-
त्येकद्विमात्रनिष्ठानां तत्संयोगानां च समवायेनासत्त्वादव्यभिचा-
रापत्तेः । तस्मात्तत्पटं प्रति तत्पटप्रागभावरूप तत्प्रागभावव-
त्त्वेन तत्तत्तन्तूनां वा पृथक्कारणत्वमावश्यकमिति प्रागभावासे-
द्धिरिति—

तदसत् । तत्पठन्ति सावत्तन्तुनिष्ठसहस्रत्संख्यायास्तादृश-
संख्याविशिष्टतन्तुत्वेन वा कारणतयैवानतिप्रसङ्गेन तदातिद्धेः ।

एतेन समवायेनान्यतरकर्मजसंयोगविभागौ प्रति कर्मणो
हेतुत्वं सर्वसिद्धम् । तत्र च कारणतावच्छेदकसम्बन्धो न सम-
वायः । कर्मशून्येऽप्युत्तरदेशादौ संयोगाद्युत्पत्तेर्व्यभिचारात् । ना-
पि कालिकसम्बन्धः । स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्ववचनं वा । तथा
सत्त्वैकद्रव्ये कर्मदशायां द्रव्यान्तरेऽपि तदापत्तेः । आद्ये गग-
नादिसंयोगे व्यभिचाराच्च । न च कर्मवद्वृत्तित्वविशिष्टसमवा-
येन संयोगादौ समवायेन कर्मणो हेतुत्वाच्च दोष इति वाच्यं,

भाष्युत्तरदेशोत्पत्तिकर्मकालनिसंयोगे व्यभिचारवारणात् । न
 च प्रतियोगितासम्बन्धेन संयोगं प्रति कर्मत्वेन हेतुतां । प्रति
 योगितात्मकविलक्षणसम्बन्धश्च कर्मवत्येव नोत्तरदेशोऽपीति न
 व्यभिचार इति वाच्यम् । उत्तरदेशव्यावृत्तादशविलक्षणसम्ब-
 न्धे मानाभावात् । यत्तु स्वाव्यवहितोत्तरसर्गोत्पत्तिकस्त्वस्वसा-
 मानाधिकरणभोमयसम्बन्धेन कर्मविशिष्टसंयोगं प्रति कर्मणो
 हेतुत्वात् दोषः । एवं च संयोगजनसंयोगे व्यभिचारस्यै
 तावत्तैश्च वारणात् कर्मजन्यतावच्छेदकतया जातिविशेषोऽपि न
 कल्प्यते इति ह्यवयवपीति । तत्रानेकानुगतपदार्पणद्विताव्य-
 वहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् । घूमल्लिङ्गकत्वादिक
 विशिष्यमिता विशेषात्मकं निवेश्यैवानुमितिपरामर्शयोः कर्मका-
 रणभावस्योपपादनसम्भवात् । तस्मात् स्वभागभावाधिकरणी-
 भूतस्वाधिकरणक्रियाविशिष्टसमवायः । कार्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धः ॥ संयोगत्वं च कार्यतावच्छेदकं स्वभागभावाधिकरणत्वम् ।
 स्वाधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन । तादृशसम्बन्धेन च संयोगो
 नोत्पद्यते । उत्तरदेश इति न व्यभिचारः । यत्र संयोगोत्पत्तिसम
 कालमेवोत्तरदेशे क्रियोत्पत्तिस्तत्र व्यभिचारवारणाय स्वभाग
 भावाधिकरणत्वम् । क्रियाविशेषणं त्रिनष्टक्रियावादाय व्य-
 भिचारवारणाय स्वाधिकरणत्वं क्रियाविशेषणम् । आश्र-
 यनाशानाशकर्मण उत्तरसंयोगमात्रनाशपतया स्वजन्यसं-
 योगकाले क्रियासत्त्वस्यावश्यकतया सर्वेषामेव संयोगानां
 कालिकाविशेषणतया स्वजनकभूतरूपणि-वृत्तेर्न कस्य चिदप्य-
 संग्रहः ॥ एवं विभागस्पष्टेऽप्युक्तम् ।

वास्तवस्तु समवायेन संयोगे प्रति स्वजन्यसंयोगप्रागभाव-
 वृत्तासम्बन्धेनैव कर्मणः कारणता वाच्या । जन्यत्वं चातिरिक्तम-

खण्डोपाधिरूपं वेति नानेकपदार्थघटितस्य सम्बन्धत्वानुपपत्ति-
रिति प्रागभावसिद्धिर्दुर्वारेत्यपि निरस्तम् । संयोगविशेषं प्रत्य-
पि द्रव्याविशेषनिष्ठद्वित्वसंख्यायास्तादृशसंख्याविशिष्टद्रव्याविशेष-
स्य वा हेतुतयैवाव्यभिचारादनतिप्रसंगाच्च । एवं च कर्मणः का-
लिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुता वाच्येति
न तत्सिद्धिः ।

केचित्तु समवायेन विजातीयसंयोगं प्रति समवायेनैव कर्मणो
हेतुत्वम् । न चोक्तव्यभिचारः । वक्ष्यमाणरीत्या तदभावात् । तथा हि
स्वव्यवहितपूर्वसणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तिक्विद्व-
व्यस्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यपत्तिवृत्तिकामावप्रतियोगितावच्छेदक-
भेदकूटवत्कारणतावच्छेदकप्रमथस्वरूपव्यापकत्वमेव कारणताघ-
टकम् । इत्थं च स्वाव्यवहितपूर्वसणावच्छेदेन तादृशवर्तिकविद्वव्य-
स्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यपत्तिषु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव-
वत्यमेव व्यभिचारः । न च तादृशव्यभिचारः प्रकृते सम्भवति ।
क्रियाधिकरणस्यापि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र संयोगाव्यव-
हितप्राक्सणावच्छेदेन क्रियाभावासत्वात् । अथैवं द्रव्यचाक्षुषा-
दिकं प्रति चक्षुःसंयोगादिहेतुतायां कार्यतावच्छेदककौशे द्रव्यवि-
पयकत्वादेः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतविषयतायां द्रव्यवृत्ति-
त्वादेर्वा निवेशो निरर्थकः । शुद्धविषयतादिप्रत्यासत्त्या शुद्धचाक्षु-
षत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि निस्त्रिकानामपि चाक्षुषव्य-
क्तीनामवश्यमेव द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादेरपि तादृशयावद-
न्तर्गततया तत्र च चक्षुःसंयोगादिनामवश्यं सत्त्वेनोपदर्शितव्य-
भिचारासम्भवादिति चेत्-इष्टमेव तदस्माकम् ।

वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्य-
कतया तत्स्यलीयकारणतायां यावदर्थव्यापकतानिवेशे गौरवा-

सापानिवेश्य कारणता निर्वचनीया । तत्र व्यभिचारवारणाय त-
न्निवेशनमावश्यकम् । अत्र चानन्यगतिकतया यावच्चनिवेश
इत्याहुः ।

अन्ये तु सापानाधिकरण्यसम्बन्धेन कर्मत्वेन कारणता ।
तादात्म्यसम्बन्धेन संयोगत्वेन कार्यता । एवं च कर्मशून्योत्तरदेशे
न व्यभिचारस्तस्य कार्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन कार्या-
सम्बन्धित्वादित्याहुः—

तदसत् । तादात्म्येन कार्यसम्बन्धिनि स्वस्मिन् स्वावप-
हितपूर्वक्षणवच्छेदेन विद्यमानामावाप्तसिद्ध्या तादात्म्यस्य का-
र्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कारणत्वस्यैवानुपपत्तेः । अवच्छेद्याधि-
करणासम्बद्धस्यावच्छेदकत्वाभावात् । न च कार्यावप-
हितपूर्वक्षणवृत्तित्वे सति कार्याधिकरणवृत्तित्वस्याभावे नि-
वेशः दोष इति वाच्यं, कार्यावपहितपूर्वक्षणे देशा-
न्तरावच्छेदेन कार्याधिकरणे कालान्तरावच्छेदेन कारणा-
भासत्वेन कारणत्वस्यैवासम्भवेन तथावक्तुमशक्यत्वात् ।

अथ तत्त्वज्ञानिनामदृष्टोत्पत्तिवारणायानन्ताना मिथ्याज्ञान-
जन्यवामनाना हेतुत्वापेक्षयाद्यतत्त्वज्ञानप्रागभावस्यैकस्य हेतुत्व-
फलपने लाघवात्प्रागभावसिद्धिरावश्यकीति चेत्—

न । तथा सति घटादावध्यनन्ताना दण्डादीनां हेतुत्वापेक्षया
लाघवेन दण्डादिसमनियतैकपदार्थान्तरकल्पनापत्त्या घटादौ द-
ण्डादेरप्यहेतुत्वापत्तेः । न च दण्डत्वादिनाऽनुगतस्वरूपाणामनन्त
दण्डादीनां हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यं, इहापि मिथ्याज्ञानजन्य-
तावच्छेदकतातिविशेषात्मकवासनात्वेनानुगतेनादृष्टहेतुत्वेनैवोप-
पत्तेः । अत एवोपदर्शितापत्तिवारणाय लाघवान्मिथ्याज्ञानज-
न्यवासनाध्वंस आद्यतत्त्वज्ञानध्वंसो वाऽदृष्टे मतिवन्धकः कल्प्यत

इति ध्वंससिद्धिर्दुर्वैरित्यपि परास्तम् । वासनात्वेन हेतुत्वे एव
लाघवात् ।

वस्तुतस्तु नैयायिकानां घटस्यैव स्वप्रागभावध्वंसत्ववत् स्व-
ध्वंसप्रागभावत्ववच्च मिथ्याज्ञानजन्यवासनानामेवाद्यतत्वज्ञान-
प्रागभावत्वकल्पनसम्भवेन तद्धेतुत्वेऽपि नातिरिक्तप्रागभाव-
सिद्धिरिति ।

यत्तु प्रामाकराणां ध्वंसप्रागभावानङ्गीकारेऽभावत्वप्रतीतिः
प्रमात्मानुरोधेन प्रतियोग्यतिरिक्तावेव ध्वंसप्रागभावयोः प्राग-
भावध्वंसाविति स्वसिद्धान्तभंगापत्तिरिति ध्वंसप्रागभावसिद्धि-
स्तेषामप्यावश्यकीति—

तत्र । भावसाधारणाभावत्वोपगमेनैव तदुत्पत्तावतिरि-
क्तध्वंसप्रागभावसिद्धयोक्तप्रतियोग्यतिरिक्तावित्यादेरेकदेशिमत्-
त्वेन स्वसिद्धान्तत्वाभावेन तद्भङ्गे इष्टापत्तेः । अथ प्रागभावानु-
पगमे सामग्रीसत्त्वेनोत्पन्नपुनरुत्पादापत्तिः । न चोत्पन्नपुनरुत्पा-
दाप्रसिद्ध्या नापत्तिरिति वाच्यम् । एतत् घटाद्युत्पत्तिद्विती-
यक्षणो यदि एतद्व्यवसायमन्यव्यवहितोत्तरः स्यात्तदा एतत्प-
टाद्युत्पादवात्स्यादित्याकारकापत्तावप्रसिद्ध्यभावादिति चेत्—

न । समवायेन द्रव्यं प्रति समवायेन द्रव्यत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन उत्पन्नद्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकतया त-
त्सत्त्वे पुनस्तदुत्पत्तेरसम्भवात् । अन्यथा भावित्खण्डपटस्या-
पि प्रागभावसत्त्वेन महापटवत्यपि तदुत्पत्त्यापत्तेस्तथापि दुर्वा-
रत्वात् । न ■ मम महापटध्वंसस्य खण्डपटहेतुत्वान्न दोष
इति वाच्यम् । तथाप्युत्पत्त्यवच्छिन्नममवायसम्बन्धेनैव चर-
मतन्तुसंयोगादेः पटादिहेतुतयैवोत्पन्नपुनरुत्पादवारणे प्राग-
भावासिद्धेः । नचैवमपि घारावाटिकबुद्धिस्यले मयमो-

त्यस्य चतुर्थस्य पुनस्तत्त्वित्वात् तदेतत्त्वमावश्य-
कम् । तत्र तत्तामन्वाः प्रथमज्ञानरूपशक्तिवन्धकाभावस्य च तत्र
सत्वादिति वाच्यम् । तत्र तावत्कालमेकस्यैव ज्ञानस्यान्योत्पत्तौ
साधतिवन्धकतायाश्च लाघवेन स्वीकारात् तस्यानतिरिक्तः प्रा-
गभावः ।

एवमत्यन्ताभावान्वाभावयोरेव्यधिकरणातिरिक्तयोर्मा-

सत्यन्ताभावान्वाभाव- नाभावः । भूतले घटो नास्ति घटो न पट
भावमधिकरणमन्वाभावेन इत्यादिप्रतीतिनामीधकरणात्मकाभाववि-
षयकत्वेनैव निर्वाहान् ।

यत्तुक्तं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिनामनन्ताधिकरणाविषय-
कत्वे गौरवाल्लाघवेनातिरिक्तयोस्तयोस्मिद्विरिति—

तन्मदम् । निरपिकरणकामावप्रतीत्यभावेन यदधिकरण
मन्तर्भाव्यपदमावप्रतीतिस्तस्यास्तदधिकरणात्मकतदभावविषय-
कत्वोपगमे गौरवामावात् । न चेह घटो नास्तीत्यादिभ्रमस्पले
प्रतीयमानघटाभावस्य घटवत्तदधिकरणानात्मकत्वेनाधिकरणा-
न्तरात्मकघटाभावविषयकत्वे विनिगमनाविरहेणानन्ताधिकरण-
विषयकत्वेन गौरवं दुर्बलमिति वाच्यम् । तत्र घटवत्तदधिकरणे
घटाभावानात्मके सर्वोत्पत्त्याधिकरणान्तरहृत्तदभावत्वस्य भ्र-
मस्वीकारात् । तस्मादभावचतुष्टयस्यापि नाधिकरणातिरिक्तत्वम् ।

न चाभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदेनापाराधेयमावानुपप-
त्तिरिति वाच्यम् । अभावाधिकरणकामावस्यानतिरिक्तत्ववादिन-
स्तवापि घटमावे घटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यादौ चा-
भेदेऽप्यपाराधेयभाववत्प्रकृतेऽपि तत्तन्मवात् । यदि चैवं घटव-
त्पि भूतले घटो नास्तीतिप्रतीत्यापत्तिः, तदधिकरणस्य घटमा-
वानात्मकत्वे यदानपनान् पूर्व घटनयनोच्चरं च तन्मतीत्यनापत्तिः,

तस्यैकत्वात् । न च तदानीं घटवत्ताज्ञानसत्त्वे तस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तापत्तिः । तादृशज्ञानासत्त्वे चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशज्ञानासत्त्वे जायमानायाः तादृशप्रतीतिर्विषयाबाधेन प्रयात्वापत्तेरिति विभाव्यते । तदापि न क्षतिः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वं परित्यज्याधिकरणाविषयकज्ञानविशेषात्मकत्वोपगमेन घटकालीनाधिकरणज्ञानस्य घटाभावानात्मकतया तदकालीनाधिकरणज्ञानस्य घटाभावात्मकत्वेन चोक्तापश्यनापर्यायेन वकाशात् । एवं चाभावाधिकरणयोराधाराधेयभावो मोक्षस्य साध्यत्वं चोपपद्यते । न च ज्ञानविशेषस्याभावत्वे निर्जने देशे बन्धविच्छेदे तद्वागादिभ्यो जलनिस्सरणं न स्यात् । एवमन्धकारे विधरन् कंटकैर्न विध्येत । तत्र कस्याप्यधिकरणज्ञानाभावेन ज्ञानविशेषात्मकज्ञानाभावबन्धविच्छेदतेजोभावात्मकान्धकाराणामसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि कीटादिजन्तूनामधिकरणज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वेनोक्तदोषाभावात् ।

वस्तुतस्तु तदधिकरणतत्कालसम्बन्धस्यैवाभावप्रतीतिव्यवहारनिवामकत्वेनौपपत्तौ नातिरिक्ताभावकल्पनम् । मानाभावात् । यथा ह्येकैव भूतलादिना प्रतियोगी विशेषणं विशेष्य उद्देश्य इत्यादिस्तत्र तत्र व्यवहारस्तथाऽधिकरणकालविशेषसम्बन्धेनैव घटो नास्ति घटो नेत्यादिव्यवहारस्याप्पुपपत्तिः । एवं चाधाराधेयभावादिकमपि सुघटमेव । कालसम्बन्धस्याधिकरणे सत्त्वात्साध्यत्वाच्च । तथा च यत्राधिकरणे कदापि न प्रतियोगी यथा इदादौ बह्यादिकं वाय्वादौ रूपादिकं च तत्र तदधिकरणं तस्य कालसम्बन्धो वा तदभावः । अन्यत्र तु तदधिकरणकालविशेषसम्बन्ध एव सः । एवं वेदेऽप्युक्तम् । एवं घटादिपूर्वकालकपालादिसम्बन्धो घटादिप्रागभावः । उत्तरकालविशेष-

कपालादिसम्बन्धश्च घटादिध्वंस इति बोध्यम् । न चाधिकर-
णादीनां निष्प्रतियोगिकत्वादभावत्ववित्तिवैधत्वाभावाच्च मप-
तियोगिकत्वादिनियतो भावोऽतिरिक्तोऽवश्यमुपेय इति वा-
च्यम् । घटादेर्घटत्वादिना सप्रतियोगिकत्वाभावत्ववित्तिवैधत्वं
योरभावेऽपि घटाभावाभावात्त्वादिना प्रतीक्षा तदुभयसम्बन्ध-
भूतत्वादेर्भूतत्वत्वादिना प्रतीक्षा तदभावेऽपि घटाद्यभावत्वेन
बुद्धौ तदङ्गीकारेणोपपत्तेः । इदंत्वादिनाऽप्यभावप्रतीत्यनुरोधेन
त्वयाप्येवं वाच्यत्वात् । न चाभावस्यातिरिक्तत्वेऽभावत्वेऽ-
प्यतिरिक्ते यानाभाव इति वाच्यम् । अतिरिक्ताभावत्वादिनाऽपि
तदनुगमाद्यर्थमभावत्वस्यातिरिक्तस्याङ्गीकारात् । घटोऽस्ति न
रेण्यादिसंशयादिकोटित्वावच्छेदकत्वेनाभावत्वस्याखण्डस्यावश्य-
मुपेयत्वाच्च । न चाभावस्यापिकरणादिरूपत्वे हृदो बह्व्यभाव
इत्यादिप्रतीत्यापत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् । अतिरिक्ताभावाङ्गीकर्तुमत्वे-
ऽपि अभावाविकरणक्रमाभावस्यापिकरणरूपत्वाङ्गीकारेण घटाभावे
घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवत्पटाभावो घटाभाव इत्यादिप्रति-
तेर्दुर्वारित्वात् । इष्टापत्त्यादिमपाधानस्य मयापि सुवचत्वा-
दिति दिक् ।

एतेनाभावस्यापिकरणरूपत्वे जलादिरूपगन्धाभावादेर्प्रा-
येन्द्रियेण प्रत्यक्षानुपपत्तिर्जलादेर्प्रायेन्द्रियायोग्यत्वात् । ज्ञान-
रूपत्वे घटाद्यभावस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिर्ज्ञानस्याचाक्षुषत्वात् ।
कालसम्बन्धरूपत्वे घटाद्यभावस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । कालस्या-
तिन्द्रियत्वादिति प्रलपितमपास्तम् । जलादेर्जलत्वादिना प्राये-
न्द्रियायोग्यत्वेऽपि गन्धामावत्त्वादिना तदुपगमेन ज्ञानस्य ज्ञान-
त्वेनाचाक्षुषत्वेऽपि घटाभावत्वादिना तदुपगमेन कालस्य काल-
त्वेनातीन्द्रियत्वेऽपि घटाभावत्वादिना ऐन्द्रियत्वस्यापगमेना

स्माकं षडिन्द्रियवेद्यत्वोपगमेन च दोषासंस्पर्शात् ।

नन्वेवं ध्वंसप्रागभावानङ्गीकारे आद्यत्वचरमत्ववर्तमानत्व-
भविष्यत्वातीतत्वपूर्वत्वोत्तरत्वानामनुगतानिर्वर्तनमशक्यम् । तथा
हि स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकाल-
त्वमाद्यत्वम् । उत्तरस्य पूर्वस्य च चारणाय क्रमेण विशेषणद्वयम् ।
विषयतया स्वाधिकरणज्ञानादेर्वारणाय कालत्वं कालिकविशेषण-
तयाऽधिकरणत्वप्रापकम् । स्वाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरण-
त्वे सति स्वाधिकरणत्वं स्ववृत्तियावदुध्वंसनिष्ठिष्टस्वसमवायत्वं
वा चरमत्वम् । उपान्त्यपर्यन्तस्य नाशोत्तरस्य च चारणाय पद-
द्वयम् । स्वध्वंसप्रागभावानधिकरणसमयसम्बन्धो-वर्तमानत्व-
म् । वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं वर्तमानक्षणध्वंसाधिकरणक्ष-
णोत्पत्तिमत्त्वं वा भविष्यत्वम् । वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम-
तीतत्वम् । तत्प्रागभावाधिकरणकालत्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंस-
प्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा पूर्वत्वम् । तदुध्वंसाधिकरणकाल-
त्वमुत्तरत्वम् । एतेषां च ध्वंसप्रागभावघटितत्वेन तदनङ्गी-
कारे कथमपि न निर्वाह इति चेत् —

न । एतेषां प्रकारस्वाविशेष्यत्वप्रतियोगित्वाभावत्वध्वं-
सत्ववदतिरिक्ताखण्डोपाधिरूपत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा ध्वं-
सप्रागभावाङ्गीकारेऽपि प्रागभावादिसमये घटादेराश्रयस्वात्-
त्वेन तत्प्रतियोगित्वस्य तत्रासम्भवेन भविष्यन् घट अती-
तो घट इत्यादिव्यवहारानिर्वाहात् । न च भविष्यत्वादेर-
तिरिक्तत्वेऽप्याश्रयामत्वात्कथं निर्वाह इति वार्ष्णे, तस्या-
विद्यमानाश्रयस्यैव चर्मिग्राहकमानेन सिद्धेः । न च दृष्टान्वा-
सिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या प्रकारत्वादीनामतिरिक्ताखण्डोपा-
धिरूपत्वस्यावश्यकत्वात् । तथा हि दण्डीतिज्ञाने दण्डः प्रकारः

पुरुषो विशेष्यः संयोगः संसर्गः । घटोऽयमित्यत्र घटत्वं प्रकारः
 घटो विशेष्यः समवायश्च संसर्गः । एवमन्यत्र । तच्च विषयता-
 एवप्रतिरिक्ताखण्डोपाधिरूपमेव । अन्यस्यासंभवात् । न च
 भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं तदनुयोगित्वं विशेष्य-
 त्वमिति वाच्यं, घटघटत्वसमवायाः प्रमेया इत्यादौ घटत्वादेः
 प्रकारत्वापत्तेः । न च संसर्गमर्यादया भासमानवैशिष्ट्यप्रतियो-
 गित्वं प्रकारत्वमिति वाच्यं, विषयताविशेष्यमन्तरेण संसर्गत्वस्य
 दुर्बलत्वात् । समवायस्योभयनिरूप्यतया घटस्यापि प्रकारताप-
 त्तेश्च । न च प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रकारत्वविशेष्यत्वरूप
 त्वाद्योक्तापत्तिरिति वाच्यं, आत्माश्रयापत्तेः ।

यत्तु विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रय-
 ज्ञानविषयत्वं प्रकारत्वम् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यतया
 लक्षणसम्भवः । ईश्वरज्ञानमादायातिमसङ्गधारणाय विशिष्ट-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नेतीति तत्र ईश्वरज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वापत्तेः ।
 एवं निर्विकल्पके विशेष्यस्यापि भानेन तस्यापि प्रकारतापत्तिः ।
 व्याप्यवत्सङ्गज्ञानजन्यानुमितौ पक्षस्य प्रकारतापत्तिश्च दुर्बला ।
 न च विशेष्यान्यत्वस्य निवेद्यान् दोष इति वाच्यं, तथाऽप्य-
 भावत्वादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारतया भानेन तज्जाव्याप्तेः । दण्डी
 सुन्दर इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन प्रकारे दण्ड्यादौ वि-
 शेष्यान्यत्वासत्त्वेनाव्याप्तेश्च । विशेष्यत्वस्यापि दुर्बलत्वाच्च ।
 एतेन विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमित्यपि
 निरस्तम् । विशेषणत्वस्य प्रकारत्वात्मकतयात्माश्रयाच्च । त-
 स्मात्प्रकारत्वं विशेष्यत्वं संसर्गत्वं चाखण्डोपाधिरूपं पदार्थान्तरं
 वा किञ्चित्ज्ञाननिरूपितपदमप्युपेयम् ।

एवं घटादौ घटाभावादिप्रतियोगिकत्वमप्यतिरिक्तमेव ।

अभावज्ञानप्रकारत्वस्याभावत्वेऽतिप्रसक्तेः । अभावत्वातिरिक्तत्वनिवेशेऽपि प्रमेयोऽभाव इत्यादौ प्रमेयत्वादावतिव्याप्तेः । न चाभावज्ञानेऽवश्यं भासमानत्वं तदिति वाच्यं, अन्धकारस्तथ इत्यत्रालोकाभानात्तत्प्रतियोगिन्यालोकेऽव्याप्तेः । न चान्धकारत्वतमस्त्ये आलोकाभावत्वरूप एवेति, तद्धाने आलोकोऽपि भासत एवेति वाच्यं, आलोकाभावत्वेन ज्ञातेऽन्धकारो भावोऽभावो वेति संशयानुपपत्तेः । न चाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं तदिति वाच्यं, प्रतियोगिव्याप्यवत्ताज्ञानविरुद्धधर्मवत्ताज्ञानस्य चाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन प्रतियोगिव्याप्यादावतिव्याप्तेः ।

एवमभावत्वमतिरिक्तमेव । न च प्रतियोगिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं तदिति वाच्यं, अभावव्याप्यादावतिव्याप्तेः । व्याप्यवत्ताज्ञानादिव्याप्यवत्प्रतिबन्धकताविशेषस्य दुर्बलतया तन्निवेशासम्भवात् । न च भावान्वयत्वं समवायैकार्यमसमवायान्पतरसम्बन्धेन सत्ताभावो वा तदिति वाच्यं, अभावत्वघटितत्वेनात्माश्रयात् ।

एवं ध्वंसत्वमपि न जन्याभास्यं, जन्मत्वस्यास्मात्तत्त्वत्पतयात्पक्षेऽप्याद्यक्षणसम्बन्धरूपतयाद्यत्वस्य च ध्वंसत्वघटिततयाऽव्योन्वाश्रयापत्तेः । तस्यात्मकारत्वादिकं यथाखण्डोपाधिरूपं पदार्थान्तरं वा तयाद्यत्वचरमत्वातीतत्वादिकमपीति न दुर्बलत्वम् । न चाखण्डोपाधित्वे तेषां सप्रतियोगिकत्वासंभवेन कुतश्चिदाद्यत्वं कुतश्चिच्चरमत्वमित्यादिव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यथा तारत्वमन्दत्वादेर्जाविविशेषस्यापि कस्य चित्कुतश्चित्त्वार इति कुतश्चिन्मन्द इति व्यवहारजनकतया सप्रतियोगिकत्वं यथा वा प्रकारत्वादेरखण्डस्यापि रक्तदण्डवानि-

स्यादौ दण्डे पुरुषापेक्षया प्रकारत्वं रक्तापेक्षया विशेष्यत्वव्यव-
हारेण समतियोगिकत्वं तथाऽपि समतियोगिकत्वेन कस्य चि-
त्कालस्य कृताश्रिदायत्वं कृताश्रिच्चरयत्वं कुताश्रिदनीतत्वमि-
त्यादिव्यवस्थामंभवात् । तस्माच्चतुर्विधाभावेऽपि मानाभावेन वि-
शेषणतासन्निकर्षो न तद्वादक इति ।

अत्र वदन्ति-भूतले घटो नास्तीत्याद्याकारकाया भूतलाद्य-
भमात्त्वाति धिकरणकामावयवतीतिरपलपितुमशक्यतया तद्वि-
रिक्तव्यवस्थया पयोऽतिरिक्तोऽभावोऽवश्यमुपेय एव । अन्यथा
भूतले घटोऽस्तोत्यादिमतीत्या घटादेरस्यातिरिक्तस्यासिद्धिमत्तं
गात् । घटत्वादेः संस्थानविशेषवृत्तित्वेन गुह्यत्वादेः रसादिदृ-
ष्टित्वेन वज्रत्वादेः स्पर्शरूपादिदृष्टित्वेन पृथिवीत्वादिगन्धवृत्तित्वेन
जलत्वादेः स्नेहादिदृष्टित्वेनोपपत्तेः ।

तथा चावयवविभागे न सिद्ध्येत् । परमाणुमहत्त्वादावपि-
अवयविनि इव(१) । अपैको घट इति प्रवृत्तिर्वा एकदेशाकर्षणं
पूर्वकं सर्वाकर्षणादिकार्याज्जलाहरणादिकार्याच्चावयवि-

(१) यौद्धास्तु परमाणुभ्युपगमे परमाणुपुञ्जं पद्यावयो, वसरे-
णुनिधाम्यभ्युपगमे तु वसरेणुपुञ्जं पर । न त्वतिरिक्त- (कश्चिदवयवी-
ति नाम), प्रमाणाभावात् । अत्रान्तरानेरुद्वयणुकाद्यतिरिक्तान्यविक-
ल्पने गौरवाच्च ।

॥ सातिरिक्तावयवभ्युपगमे परस्परसमुक्तपरमाणुपुञ्जस्यैवाव-
यवित्वमते घटो महानित्यादिमहत्त्वविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिः, परमा-
णौ महत्यामागादिति वाच्यम्, यौद्धमते महत्त्वस्य सयोगरूपतया प-
रमाणुवृत्तिसंयोगमादायैव महत्त्वप्रतीत्युपपत्तिः ।

न चैवमस्यपि घटो धस्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिः, परमाणोर्नित्य-
तया तत्पुञ्जस्य घटस्य नाशासमयादिति वाच्यम्, यौद्धमते पदार्थमा-
त्रस्य क्षणिकरतात्परमाणोः परमाणुपुञ्जस्यापि नाशाभ्युपगमेनानुपप-

स्वीकारस्तर्हि इहेदानीं यणिर्नास्तीत्यादिमतीत्या मध्यभावादितो दाहादिकार्येण दुःखनाशे हास्यादिकार्यदर्शनेन घटनाशार्थं मृद-
रपातादौ रोगनाशार्थं भेषजपानादौ प्रवृत्त्या चाभावोऽप्यतिरिक्त-
आस्ताम् । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दाहादौ मध्यभावादे-
हेतुनाया वाच्यतया सिद्ध एवातिरिक्तोऽभावः ।

एतदभिप्रायेण दीधितिकृतापि “अयैवं जातो घट-इति
घटुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्ययादुध्वंसोऽतिरिच्यता”मित्युक्तम् ।

किं चाभावस्याधिकरणाद्यात्मकत्वे यत्र कार्यं प्रतिबन्धक-
संसर्गाभावस्य हेतुता तत्रानन्ताधिकरणादीनां हेतुताकल्पने
महागौरवापर्यातिरिक्तसंसर्गाभावकल्पने लाघवम् ! एवं कपा-
लममवेतनाशादौ कपालनाशादीनां हेतुत्वेऽनन्ताधिकरणाद्यात्म-
कनाशानां कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च कल्पनापेक्ष्य लाघवे-
नातिरिक्तध्वंसकल्पनमुचितम् । एवं संस्कारादीनामतीन्द्रिवा-
णां गुणानां मानसवारणायायोग्यगुणेषु वैजात्यमुपेत्य विजाती-
यगुणात्वेन तेषां प्रतिबन्धकतया लौकिकविषयतया मानसं प्रति
विजातीयगुणभेदत्वेन कारणतावश्यकता । तत्रानन्ताधिकरणाद्या-
त्मकभेदानां कारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन भेदस्याप्यतिरि-
क्तत्वसिद्धिः । एवमननुगताधिकरणादीनामभावत्वकल्पने घटो-
नास्तीत्याद्यधिकरणविषयकशब्दादिविषयत्वस्यानन्ताद्यधिक-
रणेषु जन्वानां तेषामप्रामाणिकानन्तध्वंससंधाराकल्पने च महद्गौ-
रवेण लाघवादतिरिक्ताभावमिदिरित्यादिकं बहुतरमूहनीयं मू-

रूपभावात् । अत एव घट उत्पन्न इति प्रतीतिरपि समाहितपदार्थमात्र-
स्थेय । तन्मते उत्पन्नतयाऽनुपपत्त्यभावात् ।

अप्युक्तविधान्तिव्यमते असरेणुयुद्ध एव घट इत्यत्राप्युपदर्शिता-
नुपपत्तिः उक्तरीत्या परिहरणीयेति ।

धीमिः । ग्रंथगौरवमिया नेहोच्यते ।

एतेन ध्वंसश्चरमक्षणवर्ती कश्चन भावविकारश्चरमक्षणसम्बन्ध एव वा न त्वतिरिक्तः । उत्पत्तिव्यवहारस्याद्यक्षणसम्बन्धे-
नेव ध्वंसव्यवहारस्यापि चरमक्षणसम्बन्धेनैवोपपत्तौ प्रतिपदा-
र्यमन्तध्वंसव्यक्तिकल्पने गौरवात् प्रमाणाभावाच्च । अत एव नि-
रुक्ते ध्वंसो भावविकारेषु गणितः । जायते-अस्ति-वर्द्धते-विप-
रिणमते-अपक्षीयते-नश्यतीतिपट्ट्यावविकारोक्तेरिति निरुक्तानु-
सारिणो मतमप्यपास्तम् ।

उक्तरीत्या ध्वंसातिरिक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । एवं चरमक्षण-
सम्बन्धस्य ध्वंसत्वेऽनेन्तपरमाण्वादिकर्मात्मकक्षणसम्बन्धानां
विनिगमनाविरेहेण ध्वंसत्वे एकैकव्यक्तिध्वंसस्यैव ध्वंसानन्त्य-
कल्पमापत्तिश्चेति । एवं चाद्यत्वचरमत्वादिकं ध्वंसमागभावप-
दितपूर्वोपदर्शितसत्त्वण्डोपाधिरूपमेव । न त्वत्त्वण्डोपाधिरूपे वल्लभे-
नैवोपपत्तावत्त्वण्डोपाधिरूपत्वे मानाभावात् । न चाविद्यमानानां
घटादीनां कथमतीतत्वाद्याश्रयत्वधर्मिणामभावादिति वाच्यम् ।
अतीतघटादीनां ज्ञातो घट इत्यादिव्यवहारप्रत्ययाभ्यां ज्ञान-
विषयताश्रयत्ववदतीतदिव्यवहारप्रत्ययाभ्यामतीतत्वादियमाश्र-
यत्वस्याप्यगतः स्वीकारात् ।

अथ निरुक्तानुसारिणो नव्याः—चरमक्षणसम्बन्ध एव
निरुक्तानुमा- ध्वंसः । तथा सत्येवाद्यक्षणे उत्पद्यते । तदुत्तरमुत्प-
त्तिरिति नव्यानां श्रः । ततः मायुत्पत्त्यत इतिवच्चरमक्षणे नश्यति ।
मने व्यतिष्ठतिः तदुत्तरं नष्टः । ततः माह्नंरूपमीनिप्रयोगप्रत्ययो-
पपद्ये । अतिरिक्तध्वंसमवादिनां तु तस्यानन्तत्वेन तदुत्पत्तिमा-
रुह्य सर्वदा नश्यतीतिप्रयोगः स्यात् । नष्ट इति च न स्यात् ।
नाशस्य नाशप्रयोगित्वरूपानीतत्वाभावात् । अतीतकाल-

वृत्तित्वरूपातीतत्वस्य संभवेऽपि वर्षान्तरनष्टेऽपि घटादौ पूर्वे-
 शुर्नष्ट इत्यादिप्रतीतिप्रयोगयोरापत्तिर्दुर्वारा । एवं श्वो भा-
 विनाशके घटादौ परश्वो नक्ष्यतीति । तयोरापत्तिश्च पर-
 श्वोरूपभविष्यत्कालवृत्तिनाशप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् ।

यत्तु नश्यति नक्ष्यति नष्ट इत्यादौ लडादिप्रत्ययो नोत्पत्तिः ।
 प्रतियोगित्वं च लक्ष्यते । तस्यां च लङ्घ्यवर्त्तमानत्वस्य
 वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्य वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरण-
 कालीनत्वस्य वा लङ्घ्यभविष्यत्वस्य वर्त्तमानकालवृत्तिध्वंस-
 प्रतियोगित्वरूपस्यातीतत्वस्य चान्वयः । परश्वसादिपदोपस्था-
 प्यकालस्याख्यातार्थकालेनामेदान्वयाच्च नोक्तदोषः । नश्यती-
 तत्र वर्त्तमानोत्पत्तिकनाशप्रतियोगीति परश्वो नक्ष्यतीत्यत्र वर्त्त-
 मानप्रागभावप्रतियोगिपरश्वः कालोत्पत्तिकनाशप्रतियोगी नष्ट
 इत्यत्र वर्त्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगीति
 बोधादिति-दीधितिकारिरुक्तम्—

तन्न समंजसम् । विशेष्यतया प्रत्येकलकारार्थकाला-
 द्यतिरिक्तख्यातार्थप्रकारकबोधे इतराविशेषणतया प्रथमान्तप-
 दजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य निरुक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थे प्रति
 विशेष्यतानियमस्य च आख्यातवादे तैरेव निर्णीतत्वेनो-
 त्पत्तेर्धात्वर्थे नाशे अन्वयासंभवात् । अकर्मकधातुसमाभि-
 व्याहृताख्यातार्थकालस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नतया
 प्रत्ययार्थोत्पत्तावन्वयस्याप्यसंभवाच्च । न च नश्वरातोरे-
 वात्पत्तौ लक्षणगुपेत्प पूर्ववदेवान्वयबोधोपगमान्न दोष इति
 वाच्यं, पृथगुत्पत्तौ धातोर्लक्षणोपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् ।
 विशेष्यतया धात्वर्थप्रकारकशब्दबोधे तिरुक्कदन्यतरजन्योप-
 स्थितेहेतुत्वस्यापि तैरेवोक्तत्वेन धात्वर्थे नाशे धात्वर्थोत्पत्ते-

नन्वपासंभवाच्च । न च नीलपदस्य नीलरूपवतीव नश्यातो-
 नाशोत्पत्तौ लक्षणेति वाच्यम्, उत्पत्तेर्नाशान्वयासंभवात् । उत्प-
 त्तिविशेषणत्वेनोपस्थितस्य नाशस्योक्तप्रत्ययार्थप्रतियोगितायाम-
 न्वयासंभवाच्च । न च यजपतीत्यादौ जिघातोः प्रकृष्टजप इव
 नश्यातोत्पत्तिविशिष्टनाशे लक्षणेति वाच्यम् । एवं सति पदार्थ-
 तावच्छेदकतयैकदेशोत्पत्तौ कालान्वयासंभवात् । अन्यथा ग-
 रुडतीत्यादौ संयोगेऽपि वर्तमानत्वान्वयापत्त्या गमनक्रियानाशो-
 चारमपि तज्जन्यसंयोगस्य चिरमवस्थानाद्गच्छतीति प्रयोगापत्तेः ।
 एते नश्यावाफलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थविवेतिपक्षे फलव्यापा-
 रयोर्विशोत्पत्तिनाशयोर्धातुनोपस्थापनास्यैकदोषान्वयः । गंगाया
 योपमत्स्यौ स्त इत्यग्रेव युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न दूषणम् ।
 धात्वर्थप्रकारकबोधे कृदादिजन्योपस्थितिवद्भातुजन्योपस्थिते-
 रपि हेतुत्वस्य फलव्यापारयोरन्वयबोधार्थमावश्यकतया कृ-
 दादिजन्योपस्थितिरूपकारणभावनयुक्तो धात्वर्थे नाशे धा-
 त्वयोत्पत्तेरन्वयासम्भवरूपदोषेऽपि नेत्यपास्तम् । एवमपि
 फलतुल्यतयोत्पत्तौ कालान्वयासम्भवात् । किञ्च सामा-
 न्यतो धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमे
 फलस्य व्यापार इव व्यापारस्य फलेऽपि विशेषणतयाऽ-
 न्वयापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथा सति चैत्रेण पश्यते
 तण्डुल इत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाकजन्यकान्तशाली तण्डुल
 इत्यादिप्राग्बोधस्य धात्वर्थफलैवबोधोपपत्तौ कर्मास्पातस्य फ-
 लावचक्रनाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्धात्वर्थफलप्रकारकबोधे
 धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं वाच्यमिति फलानात्मकोत्पत्तेर्नाशेऽन्व-
 यानुपपत्तिरनदवस्थैव । न चोत्पत्तेः फलत्वोपमयाश्च दोष इति
 वाच्यम् । तथा सति नश्यातोः सकर्मकत्वापत्तेः । एतत्पक्षे फल-

व्यापारोभयबोधकत्वस्यैव सकर्मकत्वादिति वदन्ति—

तदसत् । नश्र्वातोर्नाशोत्पत्तौ लक्षणाद्युपेत्य तस्याः स्वाश्रयप्र-
तियोगित्वसम्बन्धेन घटादावन्वयोपगमेन नीलपदस्य नीलरूप-
वतीव लहादेर्वर्तमानत्वातीतत्वमविष्यत्वादिविशिष्टोत्पत्तौ लक्ष-
णोपगमेनोत्पत्तेः । कालांशपातेन उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपतया
तादृशसम्बन्धस्य च क्षणात्मककालरूपतया च चात्वर्ये नाशोऽ-
न्वयसम्भवेन चोपदर्शितप्रयोगोपपत्त्यातिप्रसङ्गवारणासम्भवात् ।
अथ ध्वंसस्याविनाशित्वासिद्धाद्युपदर्शितातिप्रसङ्गवारणायोक्तरी-
सोत्पत्तौ धातोर्लक्षणयाऽतिप्रसङ्गवारणे च ध्वंसस्य विनाशित्व-
मित्यन्योन्याश्रयो दुर्वारः । न च ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य
प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य विनाशित्वे घटाद्युन्मज्ज-
नममङ्ग इति । स एव ध्वंसस्याविनाशित्वसाधक इति नान्यो-
न्याश्रय इति वाच्यं, घटादिध्वंसध्वंसस्यापि घटादिध्वंससत्वांगी-
कारेण घटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गवारणे तस्य ध्वंसाविनाशित्वसाध-
कत्वाभावादिति चेत्—

न । उत्पत्तिज्ञप्त्वोरेवान्योन्याश्रयस्य दोषतयैतादृशा-
न्योन्याश्रयस्यादोषत्वात् । अप्रामाणिकानन्तध्वंसधारा-
कल्पनगौरवप्रसङ्गस्यैव ध्वंसाविनाशित्वसाधकतयाऽन्योन्याश्र-
यस्यैवासम्भवाच्च । तस्मादुपदर्शितरीत्याऽभावस्यातिरिक्तत्वं नि-
ष्प्रसूहमिति दिक् ।

नन्वतिरिक्ताभावांगीकर्तृसिद्धान्तिमते यत्र पूर्वोत्तरकालयो-
रतिरिक्ताभावाङ्गी- र्मण्यादिशून्ये देशे मध्ये मण्यादिरानीतस्तत्र
कारे जायति । मण्याद्यानयनोत्तरमपि दाहादिकार्यापत्तिः ।
तत्र मण्याद्यानयनात्पूर्वं परतश्च सतो मण्याद्यन्ताभावस्य नित्य-
तया तदानीमपि सत्त्वात् । एवं तत्र मण्याद्यानयनकाले मणिर्ना-

स्तीत्यादिप्रतीत्यापचिश्च । तत्र मण्वाद्यत्यन्ताभावरूपविषयस्य
नित्यतया सत्त्वादिते चेत्—

अत्र ग्राह्यः—उक्तस्थले न मण्वाद्यत्यन्ताभावसत्त्वं, त्रैका-
लिकसंसर्गाभावस्यैवात्यन्ताभावरूपतया यत्र कदापि न प्रति-
योगिसत्त्वं तत्रैव नित्यस्यात्यन्ताभावस्य सत्त्वम् । यथा वाग्वादी
रूपाद्यभावादेः । अत एव दाहादिकार्य्यकादाचित्कत्वमयोजकः
प्रतियोगिसमानाधिकरण उत्पत्तिविनाशशक्ती संसर्गाभावविशे-
पक्षिविधसंसर्गाभावातिरेकस्तामयिकाभावव्यपदेश्यः स्वीक्रि-
यते । सामयिकत्वं च समयविशेषे उत्पत्तिविनाशशालित्वमेव ।
एवं चोक्तस्थले मण्वाद्यानयनात्पूर्वं परतश्च सतोऽपि तस्य म-
ण्वाद्यानयनोत्तरं नाशेन न दाहाद्यापचिर्न वा तत्प्रतीत्यापचिः ।
भुगलादौ घटाग्रभावोऽपि स एव, न त्वत्यन्ताभावः । न चैवं
तस्य नित्येऽत्यन्ताभावेऽग्नये प्रागभावेऽविनाशेति ध्वंसे
चान्तर्भावसम्भवात् संसर्गाभावत्रैविध्यानुरपाचिरिति वाच्यं,
संसर्गाभावचातुर्विध्यस्यैवोपगमेन तत्त्रैविध्याभावे इष्टापत्तेः ।
जन्याभावश्च ध्वंसत्वं, विनाश्यभावश्च प्रागभावत्वमिति परि-
भाषामाश्रित्य ध्वंसप्रागभावान्यतरस्मिन्नेव तद्वचान्तर्भावसम्भवे
त्रैविध्यस्योपपत्तिसम्भवाच्चेत्पाहुः ।

कौलावतीकारा(?)नुपायिनस्तु—उक्तसामयिकसंसर्गाभावा-
न्तरे मानाभावः, उक्तापत्तेः प्रकारान्तरेणैव वारणात् । तथा
हि—मण्वादिसंयोगत्वेनैव दाहादिप्रतिबन्धकतया तदवच्छिन्ना-
भावस्तद्देतुः । स च यत्राधिकरणे कदापि न यणिसंयोगस्त-
वात्यन्ताभाव एव हेतुः । अन्यत्र ध्वंसप्रागभावश्चैव तथाविधौ
हेतू । तयोरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रविशयोगिताकत्वोपगमात् ।

(१) न्यायकौलावतीकारा पल्लभाचार्याः ।

अतो मणिसंयोगदशायां मणिसंयोगेत्वावच्छिन्नध्वंसप्रागभाव-
योरेतत्त्वान्न दाहः । मणिसंयोगाभाव एवं च संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावसम्बन्धोपीत्यतः मणिसंयोगदशा-
यां न तत्र मण्यभावप्रतीतिः ।

अस्तु वा मण्यभावस्य स एव कारणतावच्छेदकसम्बन्धो-
पीति मणेः प्रतिबन्धकत्वमपि भवतु मणिसंयोगसमये कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धविरहात् तदा दाहः ।

अस्तु वा वस्तुगत्या यो यः प्रतियोगिविरहकालस्त एवा-
भावाधिकरणयोः संसर्गः कारणतावच्छेदकः प्रतीतिनियामकश्च ।
नात उक्तानुपपत्तिः । सामयिकत्वं च समयविशेष एव सत्त्व-
रूपमिति ध्वंसप्रागभावयोरेव सामयिकतया ताभ्यामेव सामयि-
काभावव्यपदेशोपीत्याहुः—

तदसत् । मणिसंयोगाद्यन्तरध्वंसोत्तरं क्रियत्काल इव पुन-
स्तत्संयोगाद्यन्तरोत्पत्तावपि दाहाद्यापत्तेः । पूर्वकाले दाहाद्य-
तुरोपेनापश्यमृपेयस्य मणिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसस्याविनाशि-
नो पूर्वकाल इवाद्येऽपि सत्त्वात् । ध्वंसप्रागभावयोरेकैकप्रति-
योगिकत्वे सामान्यधर्मस्यातिप्रसक्ततया प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्भवः । सकलप्रतियोगिकत्वे ध्वंसे प्रतियोगिना हेतुतया
युगपत्सकलप्रतियोगिनामसत्त्वेन तदसम्भव इत्युभयथापि ध्वंस-
प्रागभावयोः सामान्यधर्मत्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यासम्भवाच्च ।

मणिकारानुपायिनस्तु—मण्यादिगूण्ये भूतकादौ मण्याद्यान-
मणिकारानुपपत्ति- नयनोत्तरमपि मण्याद्यत्यन्ताभावोऽस्त्येव । अ-
र्थां स्ते विचारः । न्यथा तस्य त्रैकालिकसंसर्गाभावत्वानुपपत्त्याऽ-
स्पन्ताभावत्वरूपैवानुपपत्तेः । परन्तु तत्तत्कालविशेषावच्छिन्नत-
त्तद्भूतकादिस्वरूपस्य दाहादिकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वं मणि-

नोस्तीत्यादिप्रतीतिनिवामकसम्बन्धत्वं चोपेयत इति नोक्तदो-
षापत्तिः । सामयिकत्वं च समयविशेषे संबद्धत्वमित्यत्यन्ता-
भावविशेष एव सामयिकाभाव इति व्यपदिश्यत इति वदन्ति ।

दीपिनिकृतस्तु लाघवादाहादिकारणतावच्छेदकमभावस्य वै-
दीयविकारप्रत्यक्षं शिष्टं सम्बन्धान्तरमेवोपेयत इति नोक्तदो-
षापत्तिः । न च तस्य नित्यत्वे उक्तदोषानिवृत्तिरनित्यत्वे तदुत्प-
त्तिर्विनाशकरूपेण गौरवमिति वाच्यं, फलमुखगौरवस्यादोष-
त्वादिति माहुः ।

यत्तु प्रतिपोगिदेशान्पदेशत्वमेवाभावाधिकरणयोः सम्बन्धो-
ऽनुगत उपेयते तेनैव सम्बन्धेनाभावः प्रतीयते कारणं चेति
नोक्तदोष इति—

तत्र । अण्वोन्वामावस्य व्याप्यवृत्तित्वे षण्वाद्यानयनात्प्रादा-
हाद्यनुरोधेन तदाधिकरणे प्रतिपोगिदेशान्पदेशत्वसत्त्वेन षण्वा-
द्यानयनेऽपि दाहाद्यापत्तेः । वृत्तादावव्याप्यवृत्तिसंयोगाद्य-
त्यन्ताभावप्रतीत्यनापत्तेः । तस्याव्याप्यवृत्तित्वे च शिरस्स-
म्बन्धद्वारावद्वैपथात्सर्वागच्छेदनानापत्तेः । शिरोभिन्नभागा-
वच्छेदेन प्रतिपोगिदेशान्पदेशत्वस्य तत्र सत्त्वात् । पञ्चद्वये-
ऽप्यण्वोन्वामावस्यापि नित्यनिष्क्रियत्वेन प्रतियन्धकसमवया-
नात्पूर्वं सतस्तत्समवयानेऽप्यनवाये न दाहादिकार्याभावप्रतीत्यो-
द्भूतारत्वाच्चेति कृतमनिश्चयस्मरेण ।

अत्र महानुयायिनः—एवमपि विशेषणतामत्वासत्त्वेर्नाभाव-
महानुयायित्वं मन्व्य ग्राहकत्वं, अभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणा-
न्तरगम्यत्वात् । तथा हि—योग्यानुपलब्धेरभावग्रहकारणत्वेन
सर्वसिद्धायाः स्वरूपमस्या एव विनापि प्रत्यामत्तिमभावगरे क-
रणत्वं कल्प्यते । व्यापारमात्रेऽपि फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्व-

रूपकरणत्वस्य संपत्तात् । इन्द्रियस्य करणत्वे चासन्निकृष्टस्य तस्य प्रमाजनकत्वासंभवेन विशेषणताप्रत्यासत्तत्कारणत्वान्तरस्य च कल्पने गौरवापत्तेः । न चैवमन्वस्यापि घटाद्यनुपलब्धिसत्त्वादूघटाद्यभावप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं; अभावग्रहेऽधिकरणप्रतियोगिज्ञानबोद्धेतुतया तदर्थं चक्षुराद्यपेक्षणात् । जनकसंपादकत्वेनान्यथामिद्व्यतिरेकस्येन्द्रियस्याभावग्रहे हेतुत्वासंभवाच्च । न च भूतले घटाभावं पश्यामीत्याद्यनुभवानुरोधेनेन्द्रियस्याभावज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं, घटो नास्तीति जानामीत्याद्याकारकानुभवेन तादृशानुभवस्यासिद्धेरिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते—अनुपलब्धेरालोकवदिन्द्रियसहकारित्वेनैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरकल्पने गौरवम् । प्रमानिष्ठवैजात्यकल्पनमन्तरेण प्रमाणान्तरत्वकल्पनाया असंभवात् । सहकारित्वं चाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने संभवत्येव । अन्वकारान्यचाक्षुषत्वावच्छिन्न इवालोकस्य न च प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति वाच्यम्; समवायग्रहार्थं तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् । अभावग्रहे तस्याः कारणत्वान्तरकल्पनेऽपि विजातीयप्रमाखण्डमधिकल्पनाविरेहेण ततोऽपि लाघवात् । अन्यथा शब्दग्रहार्थमपि प्रमाणान्तरकल्पनापत्तेः ।

वस्तुतो भूतले घटो नास्तीति मया दृष्टमित्यनुभवादिन्द्रियव्यतिरेकस्य तस्यानन्वयासिद्धान्वयव्यतिरेकवशाच्चेन्द्रियजन्यं प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षमेवाभावस्य युक्तम् । दृशेदचाक्षुषज्ञानवाच्यमावस्य कतया अनुमित्यादाविबानुपलब्धेऽप्यसंभवात् । न चेन्द्रियस्याधिकरणादिग्रह एवोपयोग इत्युक्तमिति वाच्यं, अधिकरणादिज्ञानस्यानुमितिस्मरणाद्यात्मकस्यान्वयतादृशायामपि सत्त्वेनाभावग्रहापत्तेः । न चानुपलब्ध्याभावज्ञाने प्रतियोगिः

ग्राहकेन्द्रियजन्यमधिकरणादिज्ञानहेतुरिति वाच्यं, वायाबुद्भुत
रूपाभावरूप परमाणौ महात्वाभावस्याग्रहापत्तेः । स्वप्ने पिशा-
चत्वं नास्तीत्यादृशभावग्रहे प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियमतिदेशे ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या योग्यानुपलब्धेरभावग्रहे हेतु-
त्वस्यैवाभावेन न तस्याः प्रमाणातरत्वशङ्कापीति दिक् ।

अयं कोऽयमभावो नाम ? न च द्रव्यादिषूकान्योन्याभाव-
लभाव-वानभाव इति वाच्यं, अन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भ-
लक्षणं तथाऽन्योन्याश्रयादिति चेत्—

अत्राहुः—सादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यादिषूकनिष्ठप्रतिपो-
गितानिरूपितानुयोगिताविशेष एवाभावत्वमखण्डोपाधिविशेष
एव वेति । अधिकमग्रे वक्ष्याम इति संक्षेपः ।

ननु विशेषणतासन्निकर्षस्याभावग्राहकत्वे अलपरमाणा-
विशेषणतासन्निकर्षस्या दौ पृथिवीत्वाद्यभावग्रहापत्तिः । तत्रापि च
भावमहत्त्वं जायते । ह्युक्तविशेषणतायाः सत्त्वादिति चेत्—

न । योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षहेतुतयोक्तस्येते तद-
भावेनाग्रहोपपत्तेः ।

अथ केयं योग्यानुपलब्धिर्घट्टमावाञ्छलपरमाणादौ पृथिवी
योग्यानुपलब्धिः का ? त्वाद्यभावप्रत्यक्षमिति चेत्—

अत्र मणिकृतः—यत्र यस्य सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र
तत्र मणिः—तस्याभावो योग्यानुपलब्ध्यर्थः । अस्यार्थः—
सत्त्वम् यस्य प्रतियोगिनः सत्त्वमाश्रयत्वं य-
त्राधिकरणे अनुपलब्धिविरोधि प्रतियोगिसत्त्वोपलब्धेरेव
पयत्वाभावप्रतियोगिनः प्रतियोग्युपलब्ध्याविषयत्वस्य प्रस-
क्तमित्यर्थः । प्रसक्तिरापत्तिः । यत्रेति सत्त्वमर्थविषयत्वस्य विरो-
धिपदार्थघटकपञ्चावन्त्यः । तत्रेत्यनन्तरं “प्रतियोगिनोऽनुपल-

व्येति"। अभा च इत्यनन्तरं च 'गृह्यत इती'ति पूरणीयम् । योग्या-
 नुपलब्धपर्थः योग्यानुपलब्ध्या(व्ये?)भावो गृह्यत इत्यस्यार्थः ।
 तथा च योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धियोग्याधिकरणे प्रतियो-
 गिनोऽनुपलब्धिवर्वा न योग्यानुपलब्धपर्थः । जलपरमाण्वादौ पृ-
 थिवीत्वाद्यभावग्रहापत्तेः । भूतलादौ पिशाचाद्यभावग्रहापत्तेश्च ।
 किन्तु योग्या अनुपलब्धिरेव । अनुपलब्धयौ योग्यता च प्रति-
 योगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा पारिभाषिका । अनुपल-
 म्भप्रतियोगिनः प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितत्वं च प्रतियोगिस-
 त्वापादकतदधिकरणपक्षपात्तिर्योग्यत्वम् । योग्यता च तदधि-
 करणे आरोपितप्रतियोगिनिरूपितव्यापकत्वम् । अतो व्याप्ति-
 भ्रमाज्जलपरमाणुर्यदि पृथिवीत्ववान् स्यात्तदा पृथिवीत्वव-
 स्वेनोपलभ्येतेत्यापत्तिर्न भवेऽपि न सतिः । अत्र प्रतियोगिन इत-
 रविशेषिताविशेषितसाधारणस्यापादकता विश्वसिता । तेनालोक-
 समवधानशून्ये इन्द्रियासन्निकृष्टे अयोग्ये चाधिकरणे घटादिरू-
 पप्रतियोगिनस्तदुपलम्भविषयताया व्यभिचारेणापस्यसंभवेऽपि
 आलोकसमवधानादिमति भूतलादौ घटाद्यभावमत्त्वसोपपत्तिः ।
 इतरविशेषितघटादेस्तदुपलम्भव्यभिचारेऽपि इदं भूतलमा-
 लोकसंयोगावच्छेदकावाच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्त्वे सति उद्भूतरू-
 पवत्त्वे सति घटवत्स्यात् । घटवत्त्वेनोपलभ्येतेत्यापत्तिर्न भवात् ।
 न चैवं महत्त्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वोदरपि पृथिवीत्वादि-
 मत्त्वेनोपलम्भविषयत्वापादकत्वसंभवेन स्यूजजलादाविव जलप-
 रमाण्वादाँ पृथिवीत्वाद्यभावमत्त्वसापत्तिर्दुर्वीरिति वाच्यम् । प-
 सादृष्टिविशेषणसामानाधिकरण्यानवच्छिन्नत्वस्यापादकतायां नि-
 वेशादिसाहुः ।

आचार्यपानुयायिनस्तु मणिकुक्तयोग्यानुपलब्धेरभाव-
 २१ न्या० को०

ग्राहकत्वे पिशाचादौ स्तम्भत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिः । पिशाचो
यदि चक्षुरादिसंनिकृष्टत्वे समि र्तभः स्यात् तत्त्वेनोपलभ्यते-
स्यादिरित्या तत्राप्यापादनमम्भवादिति प्रतिपोगितद्वयप्येतस्या-
वत्तदुपलम्भकसहितानुपलब्धियोग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका । न
तपरमाणादौ पिशाचादौ च प्रतियोग्युपलम्भकमहत्त्वादुभूत-
रूपाद्यभावात् प्रतियोग्युपलम्भकमकल्हेतुसमवधानमिति न
तत्र पृथ्वीत्वाभावस्तम्भत्वाभावादिग्राहकौऽनुपलम्भ्यौ योग्यः ।
परमाणादौ महत्त्वादिरूपस्य महत्त्वाद्युपलम्भकस्याभावात्तत्र
महत्त्वाद्यनुपलम्भस्य महत्त्वाभावादिग्राहकयोग्यता न स्यादिति
प्रतिपोगीतरस्वमुपलम्भकविशेषणम् । अभावप्रतियोगिग्राहकस्य
प्रतिपोगिमग्निकर्पादेर्वारणाय प्रातिपोगीतिव्याप्येतरिति । अयं
घटवस्तुःसंयोगस्य घटव्यधिकरणस्य घटाव्याप्यतया कर्षं
व्याप्येतरत्वाविशेषणेन व्यावृत्तिः । इन्द्रियेऽपि वर्धमानं घटोद्भि-
यमग्निकर्षं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनापि घटस्याव्यापकत्वात् ।
कालिकव्याप्तिनिषेधे च जात्यादिरूपप्रतियोगिनो व्याप्येतरा-
प्रसिद्धिः । गगनादेः कालिकमन्वन्धेनावृत्तित्वपत्ते तत्र व्याप्ये-
तरत्वमिदंवापि तस्याप्येतरतदुपलम्भकप्रसिद्धिर्दुर्धारैव । काला-
देस्तथास्वेऽपि महत्त्वादेस्तादृशव्याप्तिवत्तया पृथिवीत्वाद्यभावग्रहे
आधिकरणमहत्त्वाद्यपेक्षाया दुर्घटत्वापत्ति चेत्—

मैवम् । व्याप्यवदममाचारणप्रतियोग्युपलम्भकपरम् ।
तत्त्वं चाधिकरणप्रत्यामग्नतया प्रतिपोग्युपलम्भकत्वम् । तदुपा-
दानादधिकरणप्रत्यामग्नया प्रतिपोग्युपलम्भकत्वात्तदाहितला-
भः । तत्त्वं च प्रतियोगिप्रकारनानिरूपिताधिकरणविषयता-
प्रयोजकतामिति नोक्तदोषः । न चैवमपि पिशाचत्वादेरतीन्द्रिय-
तया तदुपलम्भप्रसिद्ध्या स्तम्भादौ तदभावग्रहानुपपत्तिरुक्त-

त्वाभावे तादृशयोग्यसाम्बन्धस्यापि सत्त्वेनोपनीतजलपरमाण्वा-
दिविशेषणकस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्य-
क्षस्यापत्तिवारणाय तद्वेतुताया आवश्यकत्वादिति वदन्ति ।

अत्रातिनवीनाः—अभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलब्धेहेतुत्वे
अस्तिनवीनां मानाभावः । जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाद्यभाव-
कभावप्रत्यक्ष- ग्रहस्याप्रसिद्ध्यापादनासंभवात् । न च प्रसिद्धस्य
विषये यत्तत् पृथिवीत्वाद्यभावग्रहस्याभावविषयतानिरूपितावि-
षयतासम्बन्धेन जलपरमाण्वादावापत्तिः संभवतीति वाच्यं,
आपादकाभावात् । न च विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपोगि-
ताकप्रतियोग्युपलंभाभावस्य बाधाभावमुद्रया तेन सम्बन्धेना-
भावप्रत्यक्षे हेतुतया तस्यैव जलपरमाण्वादौ तेन सम्बन्धेनाभा-
वप्रसङ्गापादकत्वमिति वाच्यं, प्रतिपोग्युपलंभस्यात्मनिष्ठप्रत्यास-
त्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्यैव तदभावस्य हेतु-
तया विषयानिष्ठप्रत्यासत्या तदभावप्रसङ्गापादकत्वविरहात् ।
न चात्मनिष्ठप्रत्यासत्या प्रतिबन्धकत्वोपगमे अधिकरणविशेषान्त-
र्भाव आवश्यकः । अन्यथाऽधिकरणान्तरविशेष्यकप्रतिपोग्युप-
लंभस्याप्यधिकरणान्तरावगाह्यभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धक-
त्वापत्तेः । तथा चानन्ताधिकरणाभेदेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यपापत्ति-
रिति तदपेक्षयाऽधिकरणानिष्ठप्रत्यासत्या प्रतिबन्धकतायां ला-
घवमिति वाच्यम् । समानविशेष्यकयोरपि विभिन्नधर्मितावच्छे-
दककाभावप्रत्यक्षप्रतियोग्युपलंभयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभा-
वविरहेण समानविशेष्यताप्रत्यासत्तिकल्पेऽपि धर्मितावच्छेदक-
विशेषनिवेशस्यावश्यकतया धर्मितावच्छेदकधर्माभिनेश्याधिकर-
णान्यनिवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन भिन्नवि-
शेष्यकयोरपि समानधर्मितावच्छेदकज्ञानयोः प्रतिबन्धप्रति-

बन्धकभावोपगमे सतिविरहात् । अथ धर्मितावच्छेदकभेदे-
न प्रतिबन्धकताकल्पनमपेक्ष्य समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यास-
त्यैव तत्कल्पनमुचितम् । एवं च प्रतियोग्युपलंभाभावस्य धर्मिता-
वच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुतया जलपरमाणुत्वादौ तादृशका-
रणबलात्पृथिवीत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिवारणाय योग्यताविशिष्ट-
धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धात्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतिषेधोपपल-
म्भाभावस्य हेतुत्वमावश्यकम् । योग्यतावैशेष्यं च प्रतियोगित-
व्याप्येतरप्रतियोग्युपलंभककारणस्तोमसमानाधिकरणवृत्तित्वम् ।
जलपरमाणुत्वादौ च तद्विशिष्टानुपलंभामावाप्तातिप्रसंग इति चेत्-
न । धर्मितावच्छेदकघटितनिश्चयत्वानाहार्यत्वादिनिवेशानु-
रोधेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ धर्मितावच्छेदकनिवेशस्यावश्य-
कतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव प्रतियोग्युपलंभस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात् ।

वस्तुतस्तु तुल्ययुक्त्वाऽनुमितिपरामर्शयोर्हेतुत्वमपि समा-
नधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव वाच्यम् । तथा च घटो घट-
भेदव्याप्यवानित्याद्याकारकपरामर्शद्विदो घटापेक्ष इत्याद्यनुमिति-
वारणाय तद्वर्मान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तद्वर्गभेद-
स्यावश्यं कारणता कल्पनीया । एवं च तत्र घटभेदाद्यनुमिते-
र्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तौ घटत्वादिभेदस्यापेक्षणीयतया
नोक्तापत्तिः । तथा च परमाणुत्वादिभेदस्यापि तद्व्यवृत्तिवि-
षयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति हेतुतया पृथिवीत्वानुपलंभाभावस्य
तादृशभेदकूटसहकृतस्यैव धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन पृथि-
वीत्वाद्यभावप्रत्यक्षादप्रयोजकतया धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्या-
सत्त्या प्रतियोग्युपलंभाभावेहेतुत्वेऽपि नोक्ताभावप्रत्यक्षापत्तिः ।
अथैवमपि अभावप्रत्यक्षे धर्मिभावे निषामकाभावेन जलत्वादि-

रकचाक्षुपकाले द्रव्यविप्रकारकचाक्षुपवारणाय तत्र घटत्व-
प्रकारकत्वादिनिवेशः । न च त्रिनिगमनाविरहेणैव यावद्धटमानो-
पपत्तौ कार्यतावच्छेदके यावत्स्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । न चैवमुपनोतमाने व्यभिचार इति वाच्यं विशेष्य-
तायां मुख्यस्वनिवेशात् । एवं लौकिकान्यत्वमपि निवेश्यम् । ते-
न निर्विकल्पकोत्तरोत्पन्नघटमुख्याविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न
व्यभिचारः । न चैवमपि कारणतावच्छेदके ज्ञानप्रकारीभूतेत्येव
सम्यक् किं चाक्षुपत्वादिनिवेशेनेति वाच्यम् । घटत्वप्रकारकचाक्षु-
पसामग्रीसमवधानकालीनघटत्वप्रकारकस्पर्शानसत्त्वे घटत्वप्र-
कारकयावद्धटचाक्षुपवारणाय तन्निवेशात् । एतेन लाघवाच्चाक्षुप-
प्रकारीभूतचाक्षुपसामग्रीविशिष्टवृत्तिघटत्वादेरेव घटत्वप्रकारक-
यावद्धटचाक्षुपादिहेतुत्वमास्तामित्यपि निरस्तम् । तथा सति
घटत्वप्रकारकचाक्षुपसामग्रीसमवधानकालीनपदविशेष्यकघटत्वप्र-
कारकचाक्षुपाद्धटत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुपानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे घटत्वत्वादेः कारणता-
वच्छेदकत्वे गौरवेण लाघवात्सामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । सा-
मान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इति व्युत्पत्त्या सामान्यज्ञान-
स्यापि सामान्यलक्षणाशब्दार्थित्वसंभवात् । तथा च घटत्वादि
प्रकारकघटादिनिष्ठलौकिकान्यमुख्याविशेष्यताशालेचाक्षुपत्वाद्य-
वच्छिन्नं प्रति चाक्षुपसामग्रीविशिष्टविशेष्यकघटत्वादिप्रकारक
चाक्षुपत्वादिना हेतुत्वं समवायघटितसामानाधिकरण्यं च प्र-
त्यासत्तिः ।

यत्तु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे पुरुषभेदेन विषयभेदेन
च कारणताबाहुल्यं, सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे च विषयभे-
देनैवेति लाघवमिति सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति—

ना स्थूलजलादेरिव जलपरमाण्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यभावधर्मि-
तया भानं किं न स्यादिति चेत्-

न । पृथिवीत्वाद्यभावप्रत्यक्षस्य धर्म्यशे लौकिकत्वनियमेन
वत्तत्तलौकिकप्रत्यक्षहेतुमहत्त्वादियदितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एव
तन्निर्णायकतया जलपरमाण्वादेः पृथिवीत्वाद्यभावधर्मितयाऽभा-
वादिनि प्राहुरित्यलं विस्तरेण ।

अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविधः-सामान्यलक्षणा-ज्ञानक्षल-
भलौकिकसन्निकर्ष- भा-योगजन्यभेदात् । तत्र सामान्यं लक्षणं
विभागो लक्षणं स्वरूपं यस्या इति व्युत्पत्त्या चक्षुःसं-
युक्तादिविशेष्यकचाक्षुषादिप्रकारीभूतघटत्वादिकेष्वेव सामान्यल-
क्षणाः । तथा च घटत्वादिप्रकारकयावद्वटविशेष्यकचाक्षुषावाद्य-
च्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेष्यकचाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वा-
दिना कारणत्वं पर्यवस्यति । अत्र कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो
विशेष्यत्वं कारणतावच्छेदकसम्बन्धः समवायादिः । एवं द्वा-
र्शनादिस्थलेऽपि । न चैवं चक्षुःसंयुक्तघटविशेष्यकघटस्वप्रका-
रकचाक्षुषसत्त्वे घटस्वचाक्षुषप्रतिबन्धकीभूतदोषसत्त्वे घटस्वप्रका-
रकघटविशेष्यकचाक्षुषापाप्तिः । एवं घटस्वप्रकारकचाक्षुष-
सत्त्वे घटस्वप्रकारकचाक्षुषसामग्रीविशिष्टमदशायापपीति वाच्य-
म् । चक्षुःसंयुक्तपदस्य चाक्षुषसामग्रीविशिष्टपरातया घ-
टस्वप्रकारकयावद्वटविशेष्यकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटस्व-
प्रकारकचाक्षुषसामग्रीविशिष्टविशेष्यकचाक्षुषप्रकारीभूतघटस्वत्वा-
दिना हेतुत्वेऽनुपपत्त्यभावात् । अत्र घटत्वादिचाक्षुषा-
सत्त्वे घटत्वादिबलाद्यावद्वटविशेष्यकचाक्षुषाद्यापत्तिवारणाय चा-
क्षुषप्रकारीभूतेति घटत्वादिविशेषणम् । सामान्यलक्षणानुपपत्ति-
यावद्वटमानाय कार्यतावच्छेदके यावत्त्वनिवेशः । घटस्वप्रका-

संयोगादिसम्बन्धेन घटादिप्रकारकभूतलादिविशेष्यकचाक्षुषादौ स्वाश्रयीभूतघटवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन घटत्वादिभावे प्रमाणाभावात् । तथाविधसम्बन्धेन घटत्वादेरभावग्रहदशायां, संयोगादिसम्बन्धेन घटादिप्रकारकज्ञानोदयेन तत्सामान्यास्तत्सामान्यनियतत्वात् । न च सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तत्रागतिरेव । अवच्छेद्याधिकरणासम्बद्धस्यानवच्छेदकतया प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वक्षणासम्बद्धातीतघटादौ तदवच्छेदेन प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादेरसत्त्वादिति वाच्यम् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुतायामदोषात् । प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वेऽपि प्रकृते कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिकारणसत्त्वस्यैव कार्योपधाने तन्त्रत्वाभ्युपगमेनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिचाक्षुषादेस्तेन सम्बन्धेन तत्राक्षततयाऽनुपपन्नभावात् । न चैवमपि तत्राव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणसत्त्वाव्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणभावसत्त्वस्यैव व्यभिचारतया तत्र तदवच्छेदेन कारणस्यैव कारणभावस्याप्यसत्त्वेन व्यभिचारासम्भवात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे च कारणस्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वाभावेनोक्तरीत्याऽनिर्वाहादिति संप्रदायः ।

दीधितिकारानुयायिनस्तु निर्विकल्पकस्मरणादिसाधारणं दीधितिकारानुपायिनां सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः । तथा च घटमते प्रत्यासत्तिविचारः त्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्वविषयकज्ञानादिनैव हेतुत्वम् । न चैवं घटत्वप्रकारकचाक्षुषसामग्र्यसत्त्वेऽपि घटत्वज्ञानाद्वटत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तत्सामान्यलक्षणया तत्तादिन्द्रियजन्यतत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षे जननीये तत्तादिन्द्रियजन्यतत्तत्सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्यंतरस्यापि महकारित्वाभ्युपगमात् । न चैवं गौरवमिति वाच्यं, द्रव्यलौकिक-

तदसत् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि स्वप्रकारकचाक्षुषस-
 . पवायिवादि सम्बन्धेन तस्य हेतुतया पुरुषभेदेन कारणताभेदाभा-
 वात् । अथ सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे विषयभेदेन न कारणताभा-
 वत्त्वं लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषादिक
 मति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धे-
 न तत्पुरुषीयचाक्षुषविशिष्टस्य समवायसम्बन्धेन हेतुत्वात् । सा-
 मान्यज्ञानस्य हेतुत्वे चोक्तरीत्या विषयभेदेन हेतुत्वे गौरवम् । पुरु-
 षस्यापि विषयतया पुरुषापेक्षया विषयाणामाधिक्यादिति सामा-
 न्यस्य प्रत्यासत्तित्व एव लाघवमिति चेत्—

न । सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि लौकिकान्यमुख्यविशे-
 ष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुष मति चाक्षुषसामग्री
 विशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषस्य हेतु-
 तया विषयनिवेशाभावात् । न च भवन्मते घटत्वप्रकारकचा-
 क्षुषदशाया घटत्वप्रकारकधावत्पटादिविशेष्यकचाक्षुषापात्ति-
 धारणाय विशिष्य घटादिविशेष्यनिवेश आवश्यक इति वा-
 च्यम् । तर्हि सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि प्रकारभाननिय-
 मार्थं विशिष्य प्रकारनिवेशस्यावश्यकतया साम्यात् । न चैवं
 विनिगमनाविरहः, चाक्षुषादेः कारणतावच्छेदकत्वकल्पनापे-
 क्षया चाक्षुषत्वादिजाते कारणतावच्छेदकत्वे लाघवस्यैव विनि-
 गमकत्वात् । एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीतघटादिसामा-
 न्यप्रत्यासत्त्या यत्र तद्वता प्रत्यक्ष तत्र कार्यान्वयाहेतुपूर्वस्य
 सामान्याभावादगातिरिति सामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । न च
 तत्रागतया स्वाश्रयीभूतघटत्वत्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रताश्रयघटत्वस्यैव स्वाश्रयघटत्वसम्बन्धेन तत्र हेतुता कल्प्यते ।
 घटवत्त्वं चोपलक्षणतया सम्बन्धघटकमतो न दोष इति वाच्यम् ।

पयतासम्बन्धयदित्यमानाधिकरणसम्बन्धेन घटज्ञानादिविशिष्ट-
चक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन भिन्नविषयकानुमितिसाम-
ग्न्यमात्रयदित्यसामग्रीव्याप्तौ निरोधिसामग्न्यभावे निवेशात् । न
चैवमपि घटत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्वदज्ञानेन जायमानं घटत्वप्रकार-
कयावद्वद्विषयकं मानसमनुपपन्नम् । तत्र मनोजन्मघटत्वप्रकार-
कज्ञानोत्पादकसामग्न्यन्तरविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि तथावि-
धज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्मककारणघटतिसामग्न्यन्तरस्य सम्भ-
वादित्याहुः ।

अथ वदन्ति-उक्तरीत्या सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासात्तत्वे
लौकिकान्यताद्विषयताशालिप्रत्यक्षं भवति तद्विषयकज्ञानत्वेन ज्ञा-
नलक्षणाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः । न च ज्ञानलक्षणाप्रत्यास-
त्तेरहेतुत्वे सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादिमानानुपपत्तिः ।
तदा सौरभत्वादिनिष्ठसौरभत्वत्वादेरनुपस्थित्या सामान्यलक्ष-
णया तद्ज्ञानासम्भवादिति वाच्यम् । सौरभत्वत्वादेरनुपस्थितावपि
तत्र सौरभत्वादिज्ञानरूपसौरभत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामा-
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिवशादेव सौरभत्वादिमाननिर्वाहात् । अथ
सौरभत्वादिरूपेण सौरभादिविषयकसुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्य-
क्षे उक्तरीत्या सौरभत्वादिमानसम्भवेऽपि सौरभत्वादिप्रकार-
कचन्दनादिविशेष्यकभ्रमात्मके प्रत्यक्षे सौरभत्वादिभानार्थं ज्ञान-
लक्षणायाः प्रत्यासात्तत्वावश्यकम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य सौरभ-
त्वादिप्रकारकसौरभत्वाद्याश्रयविषयकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यताव-
च्छेदकतया तस्मात्सौरभत्वाद्याश्रयचन्दनादिविशेष्यकसौरभ-
त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षासम्भवादिति चेत्--

न । सौरभत्वादिज्ञानकार्यतावच्छेदके सौरभत्वाद्याश्रयवि-
षयकत्वनिवेशे . मयोजनाभावेन तद्वशादेव तादृशभ्रमात्मक-

चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं मतिं बलमहेतुताकस्य चक्षुःसंयोगादेः
सामान्यज्ञानादिघटितसामग्रीव्याप्तौ निवेशनानिरिक्तकारणत्वा-
नङ्गीकारात् । अयंकारणविशिष्टापरकारणस्यैव सामग्रीव्या-
प्तौ निवेशनं चक्षुःसंयोगादेश्च सामान्यज्ञाने वैशिष्ट्यनिवेशासं-
भवेन कथं सामग्रीव्याप्तौ निवेशः ? तथा हि-समवायादिघटितसा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादिवैशिष्ट्यं सामान्यज्ञाने
निवेशयितुमशक्यम् । समवायसम्बन्धेन विषयनिष्ठस्य चक्षुः-
संयोगादेरेकद्वयमित्यमानाधिकरण्यसम्बन्धेनास्मानिष्टसामान्यज्ञा-
नेऽसत्त्वात् । नाप्येककालीनत्वसम्बन्धेन तथा । पटं चक्षुःसंयोगा-
दिदशायां घटित्वाद्विज्ञानबलाद्वदत्त्वादिप्रकारकयावद्वदचाक्षुषा-
द्यापत्तेः । न च घटत्वज्ञानादिघाटेन सामग्रीव्याप्तौ घटवृत्तिचक्षुः
संयोगादेर्निवेशाद्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेन रूपेण चक्षुःसंयो-
गादेरहेतुतया सामग्रीव्याप्तौ तथानिवेशासम्भवात् । कारणता-
वच्छेदकावच्छिन्नस्यैव सामग्रीव्याप्तौ निवेशनियमादिति चेत्-

न । विषयतासमवायोभयघाटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
घटज्ञानादिविशिष्टचक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं
घटत्वाद्विज्ञाने निवेशयैव घटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीव्याप्तेरुपपत्तेन
पटं चक्षुःसंयोगादिदशायां सति च घटत्वाद्विज्ञाने घटज्ञानादि-
विशिष्टचक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन घटत्वज्ञानेऽसत्त्वे
नोक्तापत्त्यभावात् । न चेदं घटज्ञानादौ विषयतासम्बन्धेन
घटज्ञानादेर्हेतुत्वं एव सम्भवति तत्रैव च मानाभाव इति वाच्यम् ।
पटादौ चक्षुःसंयोगादिकां भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यधारा-
रूपकारणबलादात्मनि घटादिविषयकचाक्षुषाद्यापत्तिवारणाप-
घटादिदृष्टिर्विषयतासम्बन्धेन घटाद्विज्ञानहेतुतायां आवश्यक-
त्वात् । न चेत्तादृशहेतुतया कथमुक्तापत्तिवारणानिविवाच्यं, वि-

पयतासम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटज्ञानादिविशिष्ट-
चक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन भिन्नविषयकानुमितिसाम-
ग्यमावघटितसामग्रीव्याप्तौ निरोधिसामग्यभावे निवेशात् । न
चैवमपि घटत्वप्रकारकयात्किञ्चिद्वदज्ञानेन जायमानं घटत्वप्रकार-
कयाश्चद्वद्विषयकं मानसमनुपपन्नम् । तत्र मनोजन्मघटत्वप्रकार-
कज्ञानोत्पादकसामग्यन्तरविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि तथावि-
धज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्मककारणघटतिसामग्यन्तरस्य सम्भ-
वादिसाहुः ।

अथ वदन्ति-उक्तरीत्या सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासात्तत्वे
लौकिकान्यताद्विषयताशालिमत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन ज्ञा-
नलक्षणाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः । न च ज्ञानलक्षणाप्रत्यास-
त्तेरहेतुत्वे सूरभि चन्दनमित्यादी सौरभत्वादिमानानुपपत्तिः ।
तदा सौरभत्वादिनिष्ठसौरभत्वत्वादेरनुपस्थित्या सामान्यलक्ष-
णया तद्मानासम्भवादिति वाच्यम् । सौरभत्वत्वादेरनुपस्थितावपि
तत्र सौरभत्वादिज्ञानरूपसौरभत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामा-
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिवशादेव सौरभत्वादिमाननिर्वाहात् । अथ
सौरभत्वादिरूपेण सौरभादिविषयकसूरभि चन्दनमित्यादिप्रत्य-
क्षे उक्तरीत्या सौरभत्वादिमानसम्भवेऽपि सौरभत्वादिप्रकार-
कचन्दनादिविशेष्यकभ्रमात्मके प्रत्यक्षे सौरभत्वादिमानार्थं ज्ञान-
लक्षणायाः प्रत्यासात्तत्त्वमावश्यकम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य सौरभ-
त्वादिप्रकारकसौरभत्वायाथवविषयकवत्यस्तत्त्वस्यैव कार्यता-
च्छेदकतया तस्मात्सौरभत्वायाथवचन्दनादिविशेष्यकसौरभ-
त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षासम्भवादिति चेन्--

न । सौरभत्वादिज्ञानकार्यत्वावच्छेदके सौरभत्वायाथववि-
षयकत्वनिवेशे . प्रयोजनाभावेन तद्वशादेव तादृशभ्रमात्मक-

मन्यसम्भवात् । एतेन रजतत्वादिना युक्त्याद्युपनीतमानानुरोधेन ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । तत्र युक्त्यादेष्टविषयज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणयाऽनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् । रजतत्वादिसामान्यज्ञानकार्यतावच्छेदके रजतत्वाद्याध्यावैषयकत्वानिवेष्टे प्रयोजनाभावेन रजतत्वादिसामान्यलक्षणयैव रजतत्वादिप्रकारकयुक्त्यादिप्रत्यक्षसम्भवात् । न चैवमित्यं च धर्मवैषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिः । इतरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः । अत एव सूरभि चन्दनमिरादाँ मौरभस्त्रादेरपि मानमिति दीपितिग्रन्थविरोध इति वाच्यं, तर्कनिर्णयेऽप्ये ग्रन्थविरोधस्य तार्किकैरनादरात् ।

अथ ज्ञानलक्षणाया अवसामात्तत्वे घटो नास्तीत्याद्यमावश्यकत्वेऽभावादि घटादिधर्मासम्भवः । न च घटत्वादिज्ञानरूपसामान्यलक्षणयैव तत्संभव इति वाच्यम् । तथा प्रत्यक्षे जननीये सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामान्यन्तररूपपेक्षणेत प्रकृते तदभावादिति चेत्—

न । यत्र घटसामान्यलक्षणा घटवतां मानं तत्र घटत्वप्रकारकघटादिप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकघटादिविषयकज्ञानावेनापि हेतुत्वस्य सामान्यलक्षणाविषया वृत्तत्वेन प्रकृते तादृशज्ञानादिघटितवदत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामान्यन्तरस्य सम्भवात् । न च सामान्यलक्षणाविषया वृत्तकारणताकोत्पत्त्या सामान्यन्तरत्वासम्भव इति वाच्यं, प्रकृतसामान्यप्रत्यक्षवतिरिक्तसामान्या एव सामान्यन्तरपदेन विवक्षिततया तादृशघटादिज्ञानस्यापि घटत्वादिसामान्यलक्षणानिरिक्ततया सामान्यन्तरसम्भवात् । एतेन घटत्वप्रकारकपरिचिद्वदज्ञानेन यत्र घटत्वप्रकारकयावद्व्यवैषयकं मानसं तत्र तादृशसामान्यन्त-

रासम्भवः । ज्ञानलक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे तत्रापि तथाविध-
घटज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्मककारणघटितसामान्यन्तरं सम्भ-
वतीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिसपि निरस्तम् । तत्राधुक्तरासा-
सामान्यलक्षणाविधया वस्तुकारणताकघटत्वादिप्रकारकघटादि-
विषयकज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षोत्पादकसामान्या एव तादृशसामान्यन्त-
रत्वसम्भवात् ।

यत्तु ज्ञानलक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे जातित्वादिरूपेण घट-
त्वादिमुख्यविशेष्यकज्ञानकाले घटज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि घटत्वा-
दिना घटादिमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतमानावाप्तिरिति—

तदसत्, आपादकमावात् । न च घटत्वादिज्ञानरूपसामान्य-
लक्षणैवापादिकेति वाच्यं, तथा फलजनने किञ्चिदंशे घटत्वादिप्र-
कारकसामान्यन्तरस्य सहकारितया तदभावादिति ।

अत्रेदमवधेयम्—सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्व एवोक्त-
रीत्या ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वखण्डनं सम्भवति तदेव न ।
सामान्यलक्षणाया एव प्रत्यासत्तित्वे मानाभावात् । अप सामान्य-
लक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे महानसीपधूमादौ व्याप्तिग्रहदर्शायां
पर्वतीयधूमस्यासन्निकृष्टत्वेन तत्र व्याप्तिग्रहासम्भवेन परामर्शा-
सम्भवादनुमित्यनुपपत्तिः । तत्त्वे च धूमत्वबहिर्व्यवसायसामान्यलक्ष-
णाप्रत्यासत्त्या पर्वतीयधूमेऽपि पर्वतीयबहिर्व्याप्तिग्रहसम्भवेन न-
दुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति चेत्—

न । धूमव्यापकबहिर्मानाधिकरणस्य रासभादिसाधारणेन
धूमव्यापकबहिर्मानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्यैव व्याप्तिरपि तस्य
वक्ष्येन महानसीपधूमादौ तद्ग्रहदर्शायामेव विनापि सामान्यल-
क्षणां पर्वतीयधूमेऽपि तद्ग्रहसम्भवात् । लाघवेन सकलधूमसा-
धारणबहिर्भाववदवृत्तित्वादेरेव व्याप्तिरिति ।

यत्तु धूपो वह्निन्याप्यो न वेति संशयानुरोधेन सांगीकार्या
अन्यथा प्रसिद्धधूपे व्याप्तिनिश्चयेनाप्रसिद्धं च धर्मिज्ञानाभावेन
स न स्यात् । तदंगीकारे तु धूपत्वेन सकलधूपोपस्थितौ प्रसिद्धं
विशयाप्रसिद्धं वा वपपन्न इति—

तदसत् । प्रसिद्धधूप एव तद्दधूपत्वादिना व्याप्तिनिश्चये
ऽपि धूपत्वेन तत्संशयसंभवात् । न च व्याप्तिनिश्चयस्य प्रति-
बन्धकस्य सत्त्वात्कथमेवमिति वाच्यं, समानधर्मितावच्छेदक-
निर्णयस्यैव विरोधितयात्र धर्मितावच्छेदकमंदेन तदुत्पत्तौ वा-
पकामावात् । धूपत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रसिद्धधूपे व्या-
प्तिनिश्चयसत्त्वे च तादृशसंशयोऽभिद्ध एव । यदपि सामान्यल-
क्षणयाः मत्स्यासत्तिरत्वाभावे पर्वतो वह्निमानिरयाद्यनुमितेरनु-
पपत्तिः, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया तदनुमितिपूर्वं
पर्वतीयवह्निरूपविशेषणज्ञानाभावात् । तदंगीकारे तु वह्नि-
सामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्न्यादेरापि ज्ञानसत्त्वाददोष इति—

तदपि न । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वस्यैवासिद्धेः ।
विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादित एव प्रत्यक्षात्मकस्य लिङ्गप-
रामर्शादनुमिषत्तात्मकस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितेश्च शब्दघोषा-
त्यकस्य विशिष्टज्ञानस्य संभवत् । न च तादृशहेतुत्वाभावे विष-
यतासामान्यस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतया निर्धर्मितावच्छेद-
कज्ञानीपप्रकारताकस्य कार्यतावच्छेदिकेति वाच्यम्, तस्यास्तप्र-
कारकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामान्याद्यभावस्यैव कार्य-
तावच्छेदकत्वात् ।

अथ विशिष्टबुद्धिमकारताया विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छे-
दकत्वे भूतलं घटवदित्पादिविशिष्टबुद्धौ घटादिरिव प्रकारो न तु
भूतलादिरित्यत्र किं नियामकम् । न च धर्मैव तत्र नियामि-

केति वाच्यं, धर्मिणोपि कदाचिदापेयतया धर्मोऽपि प्रकारतया तस्यानियामकत्वासंभवादिति चेत्—

न । गुणपदुभयसाम्यकर्मकाले द्वयोर्ज्ञानेऽप्येकतरमात्रप्रकार-
कज्ञानोदयेन विशेषणज्ञानस्यापि तन्नियामकत्वासंभवात् ।

के चित्तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने उप-
नीतमाने ज्ञानलक्षणासांश्चकर्मस्य स्वातंत्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यते ।
उपनीतस्य विशेषणतानियमेन तज्ज्ञानासत्त्वे विशेषणज्ञानरूप-
कारणभावादेवोपनीतमानात्पस्यसंभवात् । न च मानसे सुरभि-
चन्दनमिरयाद्युपनीतचन्दनादिमुख्यविशेष्यकज्ञाने तथानियमा-
भावेन तदनुराधेन ज्ञानलक्षणायाः स्वातंत्र्येण हेतुत्वमावश्यक-
मिति वाच्यं, तत्रापि विपर्ययतया उपनायकज्ञानोऽपि तादात्म्येन
स्वांश एव वा विशेषणतयाऽपि तद्वानुपगमात् । प्रकारतान्य-
विशेष्यतारूपाया मुख्यविशेष्यतायास्तत्प्रकारकज्ञानेऽपि सत्त्वे-
नाधिरोधेन तादृशज्ञानस्य चन्दनादिमुख्यविशेष्यकत्वोपपत्तेः ।

अस्तु वा चन्दनादिमानसे तद्विषयकज्ञानसांश्चकर्मस्य हेतु-
त्वान्तरं तथापि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनो बहिरि-
न्द्रियजन्योपनीतमाने तद्धेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवमस्त्येव । न
च मानसस्थले चन्दनादिविषयकालौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यता-
वच्छेदकत्वोपगमेन बहिरिन्द्रियस्थले हेतुत्वान्तरं न केनापि क-
ल्प्यत इति वाच्यं, आलौकिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वस्य च जन्यताव-
च्छेदकत्वे तादृशधर्मयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनियमनाविरहेण
कारणताद्वयस्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकगौरवस्याधिक्यात् । मा-
नसत्वस्य तथात्वे बह्विविषयकालौकिकमानसाप्राप्तिद्वया तद्विषय-
कज्ञानजन्यतावच्छेदकेऽलौकिकत्वानिवेशादिति वदन्ति—

तदसत् । अनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेऽसत्त्वात् तत्र-

कारकमानसेच्छायां तद्विशेष्यकमानसेच्छावच्छाद्यदमकारकस्यापि
मानसस्योत्पत्तेः । विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवोपनीतमानज्ञानलक्षणा-
सन्निकर्षयोर्लोचनेन हेतुहेतुपद्मावकल्पनेन सुखादिलौकिकमान-
सव्यावर्तनायालौकिकत्वनिवेशस्यावश्यकतया मानसत्वं परि-
त्यज्य प्रत्यक्षत्वस्यैव मानसस्य लीयकार्यतायामवच्छेदकत्वम-
वशाच्च ।

वस्तुतस्तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यनुमित्या-
दौ परामर्शादेरेव नियामकतया प्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
पदस्त्वेनाज्ञातस्यानुमितौ प्रकारतया भाने न कोऽपि दोष
इति विनैव सामान्यलक्षणामुपपत्तिः । न च लाघवाच्चतमकारक-
त्वमात्रमेव तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकम् । अस्तु च स्मरणे व्यभि-
चारवारणाय तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्मरणकल्पनम् । तथा च सामा-
न्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम् । लाघववच्छिन्नाया अ-
नुमित्यादिसाधारणविशेषणज्ञानजन्यताया निर्वाहाय परामर्शा-
दीनां यावद्दृष्ट्यादिविषयकत्वस्य तन्नि्यामकमामश्रया निर्विक-
ल्पकस्मरणादंश्च कल्पनया गौरवस्य फलमुख्यत्वेनाज्ञापत्वादि-
ति वाच्यम्, इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञाननाशेऽपि तत्प्रकारकफ-
लविषयकप्रवृत्तुत्वादेन तत्र व्यभिचारापत्तेः, प्रकारताविषय-
मयोः कार्यकारणभावघटकप्रत्यासत्तिर्तोषणमात्रप्रकारतायाः का-
र्यतावच्छेदकत्वस्यानावश्यकत्वेन प्रत्यक्षत्वस्यैव तयात्तत्त्व । अ-
धिकपत्रे वक्ष्यामः ।

एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकवि-
शेषणधियो हेतुत्वाद्विदित्वादिना पूर्वतोपबद्ध्यादिज्ञानं विनाऽनु-
मितौ बहिःत्वादिविशिष्टतत्त्वद्वयादिवैशिष्ट्यप्रमाणं नोपपद्यते । न
च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां विशेषणविषयकता-

निवेशात् दोष इति वाच्यम् । तथापि स दण्डसंयोगवानित्यनु-
 पितावपूर्वदण्डादिरूपाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमानार्थ-
 सामान्यलक्षणार्गीकार आवश्यक इत्यपि परास्तम् । तत्कार्यता-
 वच्छेदकेऽपि प्रत्यक्षत्वस्यैव निवेशात् । अनुमित्यादौ परामर्शा-
 देरेव नियामकत्वात् । न चैवमभावसाध्यकेऽप्यप्रसिद्धसाध्यवि-
 शेष्यकानुमित्युच्छेदप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्-
 त्वेपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्यानुमितौ भानसंभवादिति वाच्यं, इष्ट-
 त्वात् । वस्तुतो विशेषणान्तरदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणताव-
 च्छेदकताकवोधे दण्डत्वादिना किञ्चिद्व्यक्तिप्रकारकज्ञानमेव का-
 रणम् । न तु तदण्डादिरूपाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टानां विशिष्य-
 तत्र निवेशः प्रमाणाभावात् । तथा चानुमितिसाधारणधर्मस्य
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न सा-
 मान्यलक्षणप्रत्यासत्तिमिद्धिरिति ।

अभावावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया घटादिसामान्या-
 भावभानार्थ सामान्यलक्षणासिद्धिः । यावता घटादीनामेव त-
 त्प्रतियोगितया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति चेत् —

न । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेनैवाभावप्रत्य-
 क्षहेतुतया घटत्वादिप्रकारकवर्तिकचिद्वटादिज्ञानादेव सामान्या-
 भावभानसंभवात् । न च तथापि सामान्याभावभानाभावे प्र-
 तियोगितया यावत्प्रतियोगिमानेन तदर्थं सांगीकार्येति वाच्यं,
 तत्रोपस्थितप्रतियोगिन एव प्रतियोगितया भानेन यावत्प्रतियो-
 गिमानानर्गीकारात् ।

द्विधितिल्लुदनुयायिनस्तु अभावावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य
 हेतुत्वमेवासिद्धम् । न चैवं प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेनेत्याकारकप्र-
 त्यक्षापत्तिरिति वाच्यं, अभावप्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविपयता-

शालिःवनियमेन तादृशविषयताशालिवोधे विशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकज्ञानमुद्रया घटत्वादिकारकज्ञानस्य हेतुतायाः कृ-
तत्वेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फलजनने तस्य सहकारितयो-
क्तापश्यभावात् । न चैवं घटत्वादिप्रकारकज्ञानदशार्था
घटाभावादिनिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयाऽभावप्रत्यक्षापत्तिः । घट-
त्वादिप्रकारकज्ञानं विनापीन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानसहकारेण घटाद्यभावप्रत्यक्षजननेन घटत्वादिप्र-
कारकज्ञानविहस्यार्किञ्चित्करत्वादिति चाप्यं, प्रतियोगिताव-
च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेन पृथकारणत्वेऽप्युक्तापत्तेर्दु-
रत्तात् । न चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावादिभेदेन
हेतुतामंदेन घटाभावादिनिष्ठेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावा-
दिप्रत्यक्षजनने घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वात्तु पृथक्का-
रणतामते उक्तदोष इति वाच्यम्, यथाप्येवं सुवचत्वादिसाहुः—

तच्चिन्तयम् । अभावतात्तल्लौकिकविषयतया प्रत्यक्षं स्व-
प्रकारिभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभ्यन्त्येन ज्ञानत्वेनैव
प्रतियोगिज्ञानस्य पृथक् हेतुतयेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फल-
जनने तेन मभ्यन्त्येन ज्ञानत्वावाच्छिन्नस्य सहकारित्वोपगमे नो-
क्तापश्यभावात् । न चोक्तरीत्या प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे घट-
त्वादिप्रकारकज्ञानमत्वे दापण घटाभावादौ प्रतियोगितया घटा-
द्यवगाहपत्त्यसं व्यभिचार इति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदके स्वा-
व्यवहितोत्तरत्वेऽपदर्शितकार्यताकारणतावच्छेदकसम्बन्धेन
मायानाधिकार्यपोषयमभ्यन्त्येन ज्ञानत्वावच्छिन्नरूपकारणवैशि-
ष्ट्यानिवेष्टेनारोपान् । न चैवमिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फ-
लजनने ज्ञानत्वावाच्छिन्नस्य सहकारित्वासम्भवः । उक्तमप्य-
प्येवं तं विनापि फलजननादिति वाच्यम् । तथा फलजनने घटत्व-

ज्ञायामपि अभावत्वाविशिष्टे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टवदत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य ससर्गं तथा भाने बाधकाभाव इति वाच्यं, तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावग्रहप्रतिबन्धतावच्छेदकक्रोटौ शुद्धतत्ससर्गाग्राहित्वानिवेशे सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिश्चयदक्षाया धर्मितावच्छेदनादिद्वयापकत्वादिविशिष्टसयोगादिसम्बन्धेन विशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्विशेषणधर्म्युपपत्तिविषयतानिरूपिततत्तत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयताया एव तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावग्रहप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोपगमात् । न तु शुद्धतत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयतायाः परपरासम्बन्धस्थले च विशेषणधर्म्युपपत्तिविषयतानिरूपितसासर्गिकविषयतयोर्भेदोक्तानुपपत्तिविरहादिति चेत्—

वैषम् । अभावाग्ने घटादिरूपप्रतियोगिभानप्रतिबन्धकस्याभावःप्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभाववानिसादिनिश्चयस्पोक्तरीत्याऽसम्भवेऽपि अभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवता भिन्न इत्याद्याकारकत्वात्प्रतिबन्धकनिश्चयः सम्भवत्येव । तस्याभावत्वाविशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाद्यप्रकारकत्वात् । एवं चोपदर्शितापत्तिवारणाय प्रतियोगिज्ञानहतुतावादिनापि प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतान्यविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षप्रत्यभाषभेदस्य हेतुत्वमवश्यमुपपेयम् । तथा च तेनैव प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेऽपि प्रतियोग्यमिश्रितनेत्याकारकप्रत्यक्षवारणसम्भवे प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वप्रामाणिकमेव । न च तत्तद्व्यक्तित्वमपेयत्वादिनाऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारेणोक्तकारणताया असम्भव इति वाच्यम्, तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतान्यत्वस्यापि सम्बन्धघटकविषयताया निवेशात् । गौरवस्यानापत्त्या प्रामाणिकत्वेनादौपत्यादिति माहुः ।

अन्ये तु प्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षे इष्टापात्तिः । अत एव शून्यमिति प्रत्ययोपि सद्गच्छते । एवं च प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुरिति दिक् ।

अथ कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितप्रागभावविषयकं सर्वसिद्धम् । न च प्राचीनास्तत्प्रातियोगिनः किं त्वनागता इति सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षमम्ब इति सामान्यलक्षणासिद्धिः । प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि प्रतियोग्यं सन्निकर्षान्तरभावेन तज्ज्ञानस्यैव संनिकर्षत्वेनापेक्षणादिति चेत्—

मैवम् । उत्पत्त्यस्य भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वेन घटो भविष्यतीत्यस्य वर्तमानकालांतरकालोत्पत्तिको घट इत्यर्थः । तथा च तत्र प्रागभावास्पर्शनेनोक्तज्ञानस्य प्रागभावप्रत्यक्षत्वमिति सामान्यलक्षणामिद्वयनवकाशात् । अपैवं जातो घट इत्यादिप्रत्ययवदुत्पन्नो घट ध्वंस इत्यादिप्रत्ययबलादतिरिक्तध्वंससिद्धावपि प्रागभावे मानाभावः । न च घटाद्युत्पादकाले घटो नास्तीत्यादिवुद्धेः प्रागभावाविषयकत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं, तस्या अत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेः । न च प्रागभावघटितपूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारानुरोधेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं, तस्यातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयकत्वात् । न चोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय जन्यमात्रे प्रागभावस्य हेतुतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । सामान्याः कार्यव्याप्यत्वोपगमेनोत्पत्तेश्चाद्यलक्षणं सामग्रीभयोज्यत्वोपगमेनोत्पन्नपुनरुत्पादाप्यवसंभवात् । अत एव कार्यदेः कालदेशनियमानुरोधेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम् । बलुप्तयोः कालदेशयोर्विशिष्य हेतुतयैव तन्निर्वाहात् ।

यत्तु तद्व्यतिरेकस्याद्यक्षणसम्बन्धः । आद्यत्वं च तदधि-
 वाद्यलक्षणम् । करणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वम् । तत्पदं चोत्प-
 त्तिमत्त्वेनाभिमतघटादिपरम् । अस्ति च घटादेराद्यक्षणे घटाद्य-
 धिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वम् । आद्यक्षणात्पत्तिक-
 ल्यादिसम्बन्धवारणाय क्षणेति । न चेदं चरमध्वंसात्मकमहाप्र-
 लयोत्पत्तावस्थां, महाप्रलययाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रसिद्धे-
 रिति वाच्यं, महाप्रलयानङ्गीकारात् ।

यद्वा तदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमाद्यत्वम् ।
 अस्ति च महाप्रलययाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वं-
 समाश्रे तत्सम्बन्धो महाप्रलयस्योत्पत्तिः । अथैवं घटादिद्विती-
 यक्षणोत्पत्तिकध्वंसमादाय तत्सम्बन्धरूपे द्वितीयादिसंज्ञकसम्ब-
 धेऽतिव्याप्तिः । ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्यैव प्रतियो-
 गिप्रागभावरूपत्वस्यापि सर्वसमनत्वेन तादृशध्वंसस्यापि घटाद्य-
 धिकरणक्षणवृत्तिस्वप्रतियोगिप्रागभावात्मकस्वप्रागभावप्रतियो-
 गित्वादिति चेत्—

न । ध्वंसप्रागभावस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेण तादृशध्वं-
 समागभावस्य घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तिस्वाभावात् । तस्या-
 नतिरिक्तत्वे च तदधिकरणक्षणवृत्तिस्वप्रतियोगिकप्रागभाव-
 सामान्यप्रतियोगित्वरूपस्याद्यत्वस्य विवक्षणेन तादृशध्वंसस्य
 प्रतियोगिरूपस्य प्रागभावस्य घटाद्यधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावोपा-
 एवं चोत्पत्तेः प्रागभावघटिततया प्रागभावनिष्ठिरिति—

तदसत् । महाप्रलयानङ्गीकारे तदधिकरणमप्यध्वंसा-
 धिकरणत्वस्य तदङ्गीकारे च तदधिकरणसमयावृत्तिस्ववृत्तिध्वं-
 समाधिपोगित्वसामान्यकत्वस्याद्यत्वरूपतया तद्वत्समयसम्बन्ध-
 स्यैवात्पत्तिमत्त्वात् । भवति हि तदीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियो-

गित्वं तदधिकरणसमयावृत्ति न तु तद्द्वितीयादिसणष्टतिर्ध्वंसप्र-
तियोगित्वम् । तस्याद्यक्षणादिष्टतित्वात् । अत एवाद्वयसणोत्प-
क्षयलक्षणम् चिकलवादेव्युदासः । यदपि महाप्रलयानङ्गीकारे
विभागमागभावानञ्छिन्नं कर्मत्वं सणत्वं तदङ्गीकारे तु स्ववृत्ति-
प्रतियोगिकमागभावानधिकरणसमयत्वं स्वावृत्तिप्रागभावसामा-
न्यकत्वस्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा सणत्वम् । एवं च
मागभावासिद्धिरर्थायातेवेति—

तदप्यसत् । स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणसमयत्वस्यैव
प्रागभावघाटितस्य सणत्वस्य सुवचत्वात् । एवं सणिकत्वेनाभि-
मतमन्त्यशब्दादि ।

नन्वन्त्यशब्दस्याप्युपान्त्यशब्दनाशेनैव नाशे सणिकत्वान-
ङ्गीकारेण मागभावाघाटितं सणत्वमुक्तमसंभवीति चेत्—

अत्र केचित्—सणिकपदार्थानङ्गीकारे स्ववृत्तियावत्ध्वंसवि-
शिष्टममयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वं वा सणत्वम् ।
स्वं क्रियादि । तद्वृत्तयो यावन्तो ध्वंसास्तद्देशिष्टत्वं क्रियादेर्वि-
नाश्यता क्षणेऽस्ति । प्रतिक्षणं कस्य चिन्नाशेन क्रमिकध्वंसचतु-
ष्टयादिवैशिष्ट्यस्य तत्रैव संभवात् ।

यद्वा स्वपूर्ववर्तिस्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं तत्त्वम् ।
स्वपूर्ववर्ती सन् स्ववृत्तिर्भावान् पदार्थस्नाद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः ।
इदमुत्पद्यमानक्रियादावस्ति । महाप्रलयानिरेक्तक्षणाव्याप्तिवार-
णाय स्वपूर्ववर्तीति । स्वपूर्ववर्तिय्यावत्पदार्थवैशिष्ट्यस्यासंभवा-
त्स्ववृत्तीति । अत एव घटोत्पत्तिक्षणे घटसामग्रीसणो नश्यति
घटसामग्रीनाशक्षणे घटोत्पत्तिक्षणे जायते इत्यादिव्यवहारोप-
पत्तिः । विनश्यदवस्थोत्पद्यमानक्रिययोः सणत्वान् । न चैवं घटो-
त्पत्तिक्षणे घटसामग्री, घटसामग्रीक्षणे घट इत्यादिकं स्यात् ।

विनश्यदवस्थकर्मादेः प्रागुत्पद्यमानस्य चाग्ने सत्त्वादिति वाच्यम् ।
स्ववृत्तिभावदध्वंसवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वपूर्ववृत्तिभावत्पदार्थवैशि-
ष्ट्यावच्छेदेन तच्चदृष्टित्वस्यैव तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपत्वात् ।

अथ चरमलक्षणे स्वपूर्वत्वं स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वमिति क्षणस्वप्नुत्पत्तिघटितप्रवृत्तिश्च क्षणत्वघटितेत्यन्यो-
न्याययो दुर्वार इति चेत्—

न । स्वाधिकरणभावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य स्वपूर्व-
त्वरूपत्वात् । न च विनश्यदवस्थोत्पद्यमानक्रिययोरभावे क्षण-
व्यवहारो न स्यात् । प्रतिक्षण कर्मोत्पद्यते विनश्यतीति नियमे
मानामावादिति वाच्यं, अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेनादोषात् ।
प्रतिक्षण किञ्चिदुत्पद्यते किञ्चिद्विनश्यतीति नियमांगीकारात् ।
इत्थं च महाप्रलयतदव्यवाहितपूर्वक्षणयोरपि नानुपपत्तिः । चर-
मध्वंसोपान्तध्वंसयोरेव तदधिकरणक्षणत्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु स्ववृत्तिचरमध्वंसवैशिष्ट्यमेव विनश्यदवस्थक्षण-
वृत्तित्वेऽवच्छेदकत्वोत्पत्तिकाले विनश्यदवस्थपदार्थवैशिष्ट्यमेवो-
त्पद्यमानक्षणवृत्तित्वेऽवच्छेदकं विशेषणविशेष्योभयवृत्तित्वम् ।
विशिष्टवृत्तित्वं चेत्तथापि यावत्प्रवेशे गौरवम् । यावदभावे-
त्यत्र यावत्पदार्थस्य च नित्यस्यापि प्रवेशात् तद्वैशिष्ट्यसंभव-
इति प्रागुक्तलक्षणमप्युक्तम् । तस्मात् स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगवृ-
त्तिपदार्थवैशिष्ट्यमप्यत्वं विनश्यदवस्थे । स्वाधिकरणसमध्वं-
सावृत्तिपदार्थविशिष्टमप्यत्वं चोत्पद्यमाने क्षणत्वं तत्तत्पदार्थवैशि-
ष्ट्यस्य तत्कालस्य चावच्छेदकत्वात्, तत्तत्पदार्थस्य विशेषणत्व-
संभवाच्च । इत्थं च घटसापग्रीक्षणवृत्तित्वं न घटे इत्यादि वा-
क्यमापाण्यं सुषटम् । क्षणद्रवादिवृत्तित्वव्यवहारश्च क्रमिकक्षणद्र-
वादिहचित्वनिवन्धन इति प्राहुरिति चेत्—

मैवम् । प्रागभाषानङ्गीकारे सतिविरहेण प्रागभाषासिद्धा
विष्ठापत्तिरिति दीधितिकारानुयायिनः ।

नवीनास्तु केवलनीलाद्यवयवारब्धे चित्ररूपापत्तिवारणाय
नवीनमते प्राग- चित्रत्वावच्छिन्नं प्रति षडभावेहेतुत्वापेक्षया चि-
त्तावसिद्धिः । अत्र प्रागभावस्यैकहेतुता कल्पने लाघवादिति प्राग-
भाषासिद्धिः । एव प्रागभावानङ्गीकारेऽनुमितिसामान्यादीनां
सिद्ध्यभाववाधाभावादिविशिष्टपरामर्शात्वादिना प्रतिबन्धकता
वाच्या । तत्र च तादृशस्तोमस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगम-
नाविरहेण प्रतिबन्धकताबाहुल्यमिति गौरवम् । तदङ्गीकारे च
सिद्ध्यभाववाधाभावपरामर्शादिकमानिवेश्य स्वष्टातिप्रतियोगिकत्व-
सम्बन्धेन कृतिविशिष्टानुमितिप्रागभावत्वादिनैव प्रतिबन्धकता-
कल्प्यत इति लाघवम् । तादृशसम्बन्धेन कृतिविशिष्टः सन् प्रा-
गभावः प्रतियोग्यव्यवहितपूर्वस्य एव वर्तत इति नानुपपत्ति-
रिति प्रागभावसिद्धिरावश्यकीति प्राहुः । अधिकमन्यत्र मस्कृतौ
दृष्टव्यम् ।

अथ तथापि सामान्यलक्षणावश्यकी । अन्यथा भाविनि
पाकप्लुतादाविच्छा न स्यात्, सिद्धे इच्छाविरहात् । असिद्धस्य
च तस्याज्ञानादिति चेत्—

न । ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावो
लाघवाच्च तु समानविशेष्यकत्वेनापि गौरवादिति पाकत्वादिना
सिद्धपाकादिज्ञानादेवासिद्धपाकादाविच्छासम्भवात् । अयं का-
लः पाकादिकालीनध्वंसप्रतियोगी कालत्वादतीतकालवदित्यनु-
मानेन भाविपाकादिज्ञानस्य सुकरत्वाच्चेति दिक् ।

तस्मात् सामान्यलक्षणाया एवासिद्ध्या सामान्यलक्षणयैव
२४ न्या० कौ०

निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानामात्र इति रिक्तं वच
इति ध्येयम् ।

यत्तु सामान्यलक्षणेन ज्ञानलक्षणापि न प्रत्यासत्तिः । भ्र-
ष्टाकारस्ते मामा- मादिस्थले संनिकर्षान्तररहितानां विशेष्याष्ट-
व्यष्टस्तेन ज्ञानलक्षणा- चिरजतत्वादीनां प्रत्यक्षे भानानङ्गीकाराद्-
ऽपि न प्रत्यासत्तिः संमर्गाग्रहमाहिताद्ब्रह्मणस्मरणात्मकज्ञानद्वयादे-
रुत्पत्तायम् । न प्रवृत्त्यापत्तिरिति प्राभाकरमतम्—

तत्तु अन्यथाख्यातिप्रघट्टक एव । विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्त्या-
देकार्पोपपादकत्वव्यवस्थापनेन दूषितम् ।

के चित्तु ज्ञानलक्षणानङ्गीकारे व्याप्त्यंशे सन्निकर्षान्तरा-
भावेन बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टशामशीलम्भवे-
नानुमित्यनुपपात्तिरिति तस्मिद्धिः ।

यत्तु प्राभाकरैरुक्तं-मम्मवतीद् विशिष्टपरामर्शस्यानुमिति-
हेतुत्वोपगमे तदेव न व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन
चानुमितिहेतुतया धूमो बहिर्व्याप्यो धूमवान् पर्वत इतिज्ञानद्वया-
देवानुमित्युपपत्तेः । न चैवमालोको बहिर्व्याप्यो धूमवान् पर्वत
इतिज्ञानद्वयादप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं, समानप्रकारकज्ञानद्व-
यस्यानुमितिहेतुत्वोपगमेनाशेषात् । अथैवं द्रव्यत्वादिमामानावि-
करण्येन बह्व्यादिव्याप्तिज्ञानकाले हृदादीं द्रव्यत्वादिना भलादि-
मत्ताज्ञानाद्घदादीं बह्व्याद्यनुमितेर्दुर्वागत्या भवतां कारणभावे-
नान्यथाख्यातिनिराकरणानुपपत्तिः । न च पक्षमेदेन कार्यकार-
णमात्रमेदादुधटादिरूपपक्षमन्तर्भाव्य बह्व्याद्यनुमिनौ पक्षधर्मता
ज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनाद्योक्तदोष इति वाच्यं, लाघवेन पक्षविशेष-
मनन्तर्भाव्यैव ममानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वकल्पनादिति चेत्-
न । यद्रूपावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्रूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्यानु-

मिति हेतुत्वोपगमेनातिप्रसक्तद्रव्यत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकतयाऽ-
न्यथाह्यतिमनङ्गीकुर्वतां तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहासम्भवेन तेन
रूपेण द्विदादौ जलादिषु चाज्ञानादनुमित्यापत्त्ययोगात् । न चैव-
मालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां
धूमालोकान्यतरत्वादिना पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यनुपपत्तिः ।
धूमालोकान्यतरत्वस्य गौरवेण व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादिति
वाच्यं, अत्रावच्छेदकत्वस्य लघुगुरुसाधारणानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपत्वात् ।

अथ व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि शब्दा-
दिमन्यसाध्यवद्व्याप्यवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टवचाज्ञानादनुमि-
त्पदमेन व्याप्तिविशिष्टवचाज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वाच्येति सर्वत्र
विशिष्टपरापक्षादनुमितिरिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमावश्य-
कम् । न च स्वाश्रयावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितानवच्छेदकत्वविषयताभिरु-
पितविषयताश्रयधर्मावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानीयप्र-
कारताविशिष्टहेतुप्रकारतात्वेनानुगमेऽप्यव्याप्यत्वधूमत्वाद्यवच्छि-
न्नप्रकारतानां जनकतावच्छेदकत्वा(१)श्लोकदोष इति वाच्यं, महा-
रगौवाद् । एवं पक्षतत्त्वाननुगमेन विशिष्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्या-
प्तिज्ञानतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानानां धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितौ
हेतुत्वोपगमेन हेतुतावच्छेदकमेदेन हेतुतानन्त्यमिति लाघवाद्वा-
प्तिविशिष्टवत्ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वमुचितमिति चेत्—

न । प्रथमतेऽपि व्यापकतायदितिव्याप्तिसाध्यवद्व्याप्यवृत्तित्वा-
दीनां तत्प्रकारतानां चानतिप्रसक्तानुमत्युपाभावेन साध्यवद्व्या-
प्यत्वज्ञानस्य पृथगेव हेतुता वाच्यता । एवं च मयापि तत्र व्याप्ति-
विशिष्टवचाज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपगम्योक्तशाब्दपरापक्षादनुमितेरूप-

गमात् । एवं भवन्मते हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकताघटितव्याप्ते-
रनुगमासम्भवेन हेतुतावच्छेदकभेदेन तज्ज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यक-
तया ययापि तत्र हेतुतावच्छेदकभेदेन ज्ञानद्वयस्य हेतुताया वा-
च्यत्वेन । एवं यत्नतस्वेत्यादिद्वितीयदोषस्यानवकाशात् । न च
कारणताद्वयकल्पनापेक्षया साधवेनैककारणताकल्पनमेवोचित-
मिति वाच्यं, तत्तद्धर्मवच्छिन्नव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्ति-
तत्तद्धर्मरूपव्याप्तिज्ञानत्वं तत्तद्धर्मकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वं क्वास्म-
न्मतसिद्धकारणतावच्छेदकयोर्भवदीयकारणतावच्छेदकतादृशवि-
शिष्टवृत्ताज्ञानत्वं व्यापकतया तादृशधर्मद्वयावच्छेदेन नियतपूर्वध-
र्चिताया उभयवादिसिद्धतया तादृशधर्मद्वयावच्छेदेनानन्वयासि-
द्धत्वमात्रं कल्पनीयम् ।

भवञ्चिस्तु विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनानन्वयासिद्धत्वं नि-
यतपूर्वधर्चित्वं च द्वयं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवात् । वि-
शिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते व्याप्येष्टीयामाप्ताप्यग्रहाभावप-
क्षधर्मतादीयामाप्ताप्यग्रहाभावबोदेकत्र निवेशनीयतया मिथो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यस्य
दुर्बलत्वाच्च । अपामाप्ताप्यग्रहाभावस्य स्वतन्त्रहेतुत्वेऽपि व्या-
प्तिविषयकत्वपक्षधर्मताविषयकत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहस्य दुर्बलत्वाच्च ।

किञ्चास्मन्मते व्यापकताज्ञानत्वेनैव व्याप्तिज्ञानस्य हेतुता-
सामानाधिकरण्याज्ञानवगाहिनोऽपि ज्ञानादनुमित्युपगमात् । वि-
शिष्टपरामर्शहेतुतामते च सामानाधिकरण्यविषयतानिवेशस्यापि-
व्याप्तेरवयवम् । न च व्यापकताघटितव्याप्तिविषयकविशिष्टपराम-
र्शस्य धूमत्वालोक्तत्वादेनानाधर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारतानां स्वा-
वच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वोभय-

सम्बन्धेन धर्माविशिष्टप्रकारतात्वेनानुगमान्न तस्य हेतुतावच्छेदक-
भेदेन हेतुताभेद इति वाच्यम् ।

अन्तर्गतेऽपि स्वाविषयव्यापकत्वनिरूपकत्व(१)निरूपकता-
वच्छेदकायच्छिन्नहेतुप्रकारकताकत्वसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानवि-
शिष्टज्ञानत्वेनानुगतहेतुतायास्सुचत्वात् । सम्बन्धमध्ये सामा-
नाधिकरण्यस्यापि निवेशनीयतया न पुरुषान्तरीयव्यापकता-
ग्रहमादायातिमसंगः । तावतापि च सामानाधिकरण्यविषय-
तानिवेशापेक्षया लाघवमभ्युपगमेव । भवता सामानाधिकरण्यघ-
टकतत्त्वदर्शविषयताकूटस्यैव निवेशनीयत्वादिति—

तदसत् । लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा केवलान्वय-
नुमानानुरोधेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वरूपा वा व्या-
प्तिरेवानुमितिमयोजिका । तद्विषयकश्च विशिष्टपरामर्शो व्या-
प्यतावच्छेदकानवगाही शब्दादिजन्य सम्यग्मतेऽपि पृथगेव हेतु-
दिति सर्वत्र तादृशविशिष्टपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न तु ज्ञानद्वयं
कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवात् । एवं चानुमितिरूपका-
र्थलिंगककारणानुमानेनोपनीतव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिमत्त्व-
स्य सिद्धौ, तन्निर्वाहाय ज्ञानलक्षणायाः मत्पासत्तित्वकल्पन-
मावश्यकम् । विशिष्टपरामर्शादिकल्पनागौरवस्य ■ फलमुख-
तया न दोषत्वम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वे निषादस्यपत्य-
धिकरण(२)सिद्धान्तविरोधादिति प्राहुरित्यलं पक्षत्वेन ।

तत्र ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेदकं लौकिकान्यघटादि-
विषयताशालि मत्त्वसत्त्वम् । कारणतावच्छेदकं च किञ्चिद्विषयता-

(१) निरूपकत्वेत्यस्य पाठो नास्ति 'ल' पुस्तके ।

(२) १-१-५२-५२ जैमिनीयसूत्रभाष्ये शास्त्रदीपिकायाश्चाधि-
करणमिदं द्रष्टव्यमिति ।

वञ्छिन्नवटादिविषयताशालि ज्ञानत्वम् । एकविषयकज्ञानादप्य-
विषयकोपनीतभानवारणाय कार्यकारणतयोरवच्छेदके घटादि-
निवेशः । कार्यतावच्छेदके लौकिकान्पत्वनिवेशाल्लौकिकमन्निक-
पञ्चन्यनिर्विकल्पके तज्जन्याग्निनिष्ठमत्पक्षे वा न व्यभिचारः ।
निर्विकल्पाकादप्युपनीतभानवारणाय कारणतावच्छेदके घटादि-
विषयतायां किञ्चिद्विषयतावञ्छिन्नत्वनिवेशः । सामान्यलक्षणाया
उत्तरीत्या असिद्ध्या न तज्जन्याज्ञातवटादिमत्पक्षे व्यभिचा-
शङ्काऽपि । तेन तदुद्धाराय घहूना क्लेशो वृथैवेति ध्येयम् ।

नवीनास्तु निर्विकल्पाकस्पोपत्तापकत्वे क्षतिविरहेण तद्वि-

कारणतावच्छेदक्रमेण नवी	पथकज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेद-
नानां मने तत्रापक्षिन्न	कमिति प्राहुः ।

अर्थनन्मते निर्विकल्पकमत्पक्षापत्तिर्दुर्धरा । समकारकज्ञा-
नस्य मत्प्राप्तित्वमने तु विषयभासकज्ञानमत्प्राप्तचिविरहेण न
तत्प्रत्यक्षापत्तिः (१) ।

भयन्मते तु निर्विकल्पकस्यैव विषयभासकज्ञानमत्प्राप्तचि-
त्त्वसंभवेन तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्धरा ।

यस्त्वयोग्यत्वादेव न निर्विकल्पकमस्यसमिति —

तदसत् । प्रत्यक्षसामग्रीसत्ये योग्यत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
न हि प्रयोगजन्यतिभिषा माग्रीकार्यं नार्जयतीति चेत् —

त । अभावमत्पक्षवदज्ञानप्रसङ्गस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्ययो-
पमर्यादानतिक्रमेण विषयाशे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्व-
नियमेन विशेषणतावच्छेदकीयून्यतत्त्वादिकारकज्ञानाविरहेणैव
घटत्वादिनिर्विकल्पकस्य घटीयत्वादिना प्रत्यक्षापत्त्यभावात् ।
न च नादृशनिषमस्यासिद्ध्या घटत्वादिसकारकज्ञानामरवे-

अपि केवलविशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या घटमहं जानामी-
त्याद्याकारकानिर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तिर्भवन्मते दुर्वारैति वाच्यं-
म् । तर्हि विषयामिश्रितज्ञानप्रत्यक्षं नास्तीतिनियमस्याप्य-
सिद्ध्या समकारकज्ञानस्योपनायकतामतेऽपि विषयामिश्रितज्ञा-
नग्रहं प्रत्येव समकारकविषयग्रहस्योपनायकज्ञानविषया हेतुत्वेन
विषयामिश्रितज्ञानप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तादृशज्ञानप्रत्य-
क्षस्याप्यसिद्ध्यनानापत्तिरिति वाच्यम् । यमापि विशेष्ये विशेषण
मितिरीत्या ज्ञानप्रत्यक्षस्याप्यसिद्ध्या वापत्तिर्विरटस्य सुवचत्वात् ।

वस्तुनस्तु निर्विकल्पकाद्वितीयक्षणे विशिष्टबुद्ध्या सत्यां तृती-
यक्षणे निर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय समकारकज्ञानहेतुता-
वादिनापि विषयतासंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतासम्बन्धेन मानसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च तादृशहेतुतयैव
निर्विकल्पकस्योपनायकतामते निर्विकल्पकाद्वितीयक्षणेऽपि तत्प्रत्य-
क्षवारणं संभवतीति किञ्चिद्विषयतावच्छिन्नघटादेविषयताशालि-
त्वरूपगुरुत्वेणोपनायकज्ञानहेतुत्वे मानाभावः ।

यत्तु विषयस्य कार्यसदभावानेव प्रत्यक्षं^(१) हेतुतया समकार-
कज्ञानहेतुतामते निर्विकल्पकाद्वितीयक्षणे तत्प्रत्यक्षापत्त्यभावेन
नोक्तपुक्तिरुक्तहेतुत्वसाधिका, किन्तु यत्रोपेक्षाबुद्ध्यात्मकघट-
त्वादिविषयकानिर्विकल्पकं तदनन्तरं च घट इत्याकारकविशिष्ट-
बुद्धिस्तदुत्तरं घटीयत्वादिना निर्विकल्पकप्रत्यक्षमसंगवारणायै-
वोक्तहेतुताकल्पनामिति नव्यतरैरुक्तम्—

तदसत् । ज्ञानाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे ज्ञानत्वादिनिर्विकल्प-
कोत्पत्तौ तृतीयक्षणे एव ज्ञानत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकजानामी-

रथाकारकानुव्यवसायस्योत्पत्तिसंभवेन विषयस्य कार्यसहमा-
वेन प्रत्यक्षहेतुताया असंभवदुक्तिकत्वात् । अपेक्षापुद्धेः स्रग्त्र-
यावस्थापित्ता मन्यमानैस्तदव्यवहितोत्तरस्रग्णे तदधिकरणीभू-
तात्मनि घटत्वादिविषयकविशेषगुणोत्पादस्यानभ्युपगमाच्च ।
ज्ञानलक्षणोपनीतभानयोद्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणमा-
यः । स च समवाय एव । तेनैकपुरुषीयज्ञानाभ्यान्वस्योपनीत-
भानावृत्तिः । सन्निकर्षस्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वमिति नि-
यमे तु विषयनिष्ठविषयताप्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषीयत्वं निवेष्ट्यैव
हेतुत्वमिति दिक् । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

योगजन्मसन्निकर्षश्च योगाभ्यासजन्यादृष्टविशेषः ।
योगजन्मसन्निकर्ष- तेनैव सन्निकर्षेण योगिनः सर्वविषयकसाक्षा-
त्विचारः त्कारः । तथा च गीता(१).—

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विमकुटं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन इति ॥

न च योगजन्मसंसारलौकिकसन्निकर्षत्वेन पश्यन्तीत्यनुप-
पन्नं, दृष्टलौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षार्थकत्वादिति वाच्यम्,
'सोऽपश्यत्मानिधानेने'त्यादौ ध्यानजन्यमानसेऽपि तत्प्रयोग-
दर्शनात् । अत्र योगिनश्चाक्षुषादौ चक्षुरादियोग्यमेव विषयो
मानसे त्वयोग्यमापि । 'हृदैव योगी प्रतिवेत्ति सर्वम्', 'द्वे प्रक्षणी
वेदितव्ये' इत्याद्यागमबलादयोग्येऽपि तत्सामर्थ्यकल्पनात् ।
तथा ■ भट्टाः(२).—

(१) पद्यमिदं श्रीमद्भगवद्गीतायां नोपलभ्यते मुद्रितपुस्तकेषु ।
प्रतिप्लवं वा स्रष्टव्यं वा ।

(२) बुभारिकभट्टाः, श्रीकृष्णार्त्तिके चोदनासूत्रे ११४ कारिका ।

महानां मते योगज- यत्राप्यतिशयो दृष्टस्त्वायार्थानतिलंघनार्त् ।

धर्मसन्निकर्षविचारः दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥

इतीतिसंप्रदायः ।

नञ्यास्तु योगजधर्मस्यैकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन विषय-
नञ्यानां निष्ठतया समवायेनात्पनिष्ठतया वा स्वाविशिष्टसाक्षा-
तमत्त्वात् स्कारमात्रे हेतुत्वं न तु चाक्षुषगानसादिभेदेनेति पर-
माण्यादेश्चाक्षुषादिविषयता दुर्घारैवेत्याहुः ।

अपरे तु-‘हृदैव सर्वं प्रतिवेत्ति योमी’, ‘सोऽपश्यत्प्रणिधा-
नेन’, ‘क्षणमात्रमपि स्तस्या’ वित्यादि स्वारस्येन ब्रह्मवेदनार्थत्वेन च
योगजधर्मज्ञानं मानसमेव । ‘यत्राप्यतिशयो दृष्ट’ इत्यादिकं
‘स्वार्थानतिलंघनादि’त्यस्य स्वविषयानतिलंघनादिसर्थकतया
सर्वविषयकस्य मनस एवातिशय इत्यर्थकम् । अत एव ‘न रूपे
श्रोत्रवृत्तिते’ति धारिन्द्रियाणां नातिशय इत्यर्थकमित्याहुः ।

प्राञ्चस्तु-अलौकिकप्रत्यासत्तिरपि विशेषणतान्तर्गतैव । तथा
हि योगजधर्मो मनस्सयुक्तात्मसमवेतस्तत्र विशेषणताल्लयः स्वरु-
पसम्बन्धो विश्लेषणाम् । एवं मनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञाने विशेषणता
तद्विषयाणामेव मनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयीभूतसामान्ये वि-
शेषणताल्लयः स्वरूपसम्बन्धो व्यक्तीनाम् । तथा चेयं सर्वा प्रत्या-
सत्तिर्मनस एव, न तु बहिरिन्द्रियाणाम् । एवं न सुरभि चन्द-
नमित्यादिज्ञानं सौरभप्रत्यासत्तेन मनसा चन्दनप्रत्यासत्तेन
चक्षुषा जल्पते । न चैवमस्य विषयप्रत्यासन्नमनोजन्यत्वेन मान-
सत्त्वापत्तौ सांकर्यापत्तिरिति वाच्यं, प्रमाणान्तरासङ्कृतमनोज-
न्यत्वस्य मानसत्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽऽत्मानुपितेराग्ररूप-
विषयप्रत्यासन्नमनोजन्यत्वेन मानसत्वं दुष्प्रवादं स्यात् । प्रमा-
णान्तरासङ्कृतत्वं च मानसं विजातीयज्ञानकरणासङ्कृतत्वम् ।

तेन स्मृतिकरणानुभवसङ्कृतमनोजन्यायां स्मृतौ न मानसत्वा-
पत्तिः । न च बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमेवासां कथं नोच्यत इति
वाच्यं, तथा सति श्रोत्रेण ज्ञानादेरुपनीतस्य ग्रहे श्रोत्रात्मनो-
रसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तमनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञानादौ विशेष-
णतायाः प्रत्यासत्तित्वे गौरवात् । मनःप्रत्यासत्तित्वे च मनः-
संयुक्तात्मसमवेतज्ञानादौ विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वे कदावात् ।

किं च मानसज्ञानस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वस्यावश्यकत्वे तेनैव
सर्वश्रोत्रपक्षौ अन्येन्द्रियप्रत्यासत्तित्वे मानाभावः । तस्मादलौ-
किकप्रामाण्यमतिर्मेतत् एव । अथास्या विशेषणतात्वे एतज्ज्ञानस्य
लौकिकप्रामाण्यसत्त्वापत्तिरिति चेत्—

मैवम् । लौकिकत्वं हि न पदन्वयप्रत्यासत्तिजन्यत्वं,
किन्तु योगजधर्मादिप्रमाणजन्यत्वम् । तच्चास्या विशेषणता
न्तर्भावेऽपि न योगजधर्मादिजन्ये संभवतीत्याहुरिति दिक् ।

तच्च प्रत्यक्षं द्वित्रिचम्—निर्विकल्पकं सविकल्पकं च ।

प्रत्यक्ष- तत्र निर्विकल्पकत्वं सविकल्पकत्वं च न जातिर-
विभागः । यम् । चाक्षुषत्वादिना सांकर्यादांशिकत्वाच्च किन्तु
पाक्षिकम् । तत्र वैशिष्ट्यानवगादिज्ञाने निर्विकल्पकम् । तदवगा-
दिज्ञानं सविकल्पकम् ।

अथ निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगादित्वमसिद्धम्, ता-
निर्विकल्पके तिष्ठ्यवत्प्रातिव समवायरूपवैशिष्ट्यस्यापि पटत्वा-
प्रत्याः दिनिर्विकल्पके मानसंभवात् । न च विशेषणज्ञाना-
यं जातिमानम् । तद्वानं च न व्यक्तिमानं विनेति नदापि समवाय-
माने तु न किमपि ध्येयजनयति न तद्वानमिति याच्यम् । यथो-
क्तमावेऽपि सामग्रीमत्वे कार्यावश्यंभावादिति चेत्—

न । सप्तम्बन्धिकपदार्थमयसो सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुताया

ज्ञानादिसम्वन्धिकपदार्थमत्पक्षस्यले क्लृप्ततया घटत्वादिसम्वन्धिकज्ञानाभावेन निर्विकल्पके सम्बन्धाभावात् । निर्विकल्पकात्मकसम्वन्धिकज्ञाने सति सविकल्पके तद्ज्ञानाच्च । अत एव निर्विकल्पके व्यक्तिमाने मानाभावः । व्यक्तिमानं विना न जातिमानपिठिनियमे मानाभावात् । घटादिनिर्विकल्पके घटादिव्यक्तिमानानुरोधेन जातिमाने स्वाश्रयभाननिपमस्य वाच्यतया रजतत्वादिभ्रमे व्यभिचारेण तादृशनियमस्यासंभवाच्चैषपि निरस्तम् । सम्वन्धिभानहेतुत्वानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् । जातेरिव व्यक्तेरपि समवायसम्वन्धित्वादिति संप्रदायः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादिसम्वन्धिकपदार्थमकारकप्रत्यक्ष एव सम्वन्धिकज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन निर्विकल्पकेऽपि समवायभानमस्त्येव । अत एव निर्विकल्पकस्याप्युपनायकतया तस्मात्समवायोपनीतभाननिर्वाहः । एतेन व्यक्तिमाने मानाभाव इत्यपि निरस्तम् । निर्विकल्पकाद्यवस्तुपनीतभानानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् ।

केचित्तु तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानस्येव तद्विशेषकबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानस्यापि हेतुतया घटादिनिर्विकल्पके घटत्वादेरिव घटादेरपि भानमावश्यकम् । न च घटत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यातीतानामतघटादिविशेष्यकज्ञानेऽतीतघटादेः प्रागज्ञानेन व्यभिचाराशोकरूपेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वासंभव इति वाच्यं, सामान्यलक्षणायाः स्वाश्रयनिर्विकल्पकजनकत्वांगीकारेण तादृशनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वादिसामान्यलक्षणया घटत्वादिमकारकघटादिविशेष्यकज्ञानजननेनोक्तव्यभिचाराभावात् । अथ सामान्यलक्षणायाः स्वाश्रयनिर्विकल्पकजनकत्वे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या जगत एव निर्विकल्पकजननात्सा-

वेज्ञापत्तिरिति चेत् —

मैवम् । सार्वज्ञं यदि सर्वविषयकप्रत्यक्षत्वं तदा सामान्यप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षेऽपि तद्दुर्वारम् । प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या प्रमेयत्वादिप्रकारेण जगत एव प्रत्यक्षस्य सर्वसम्भवात् । यदि च घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारकपटत्वादिनिखिलतत्तद्धर्मप्रकारकनिखिलतत्तद्धर्मिविशेष्यकप्रत्यक्षत्वं तदा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वाद्भुवगपेऽपि न सार्वज्ञ्यमस्ति । सामान्यलक्षणजन्यनिर्विकल्पके तद्धर्मप्रकारकत्वतद्धर्मिविशेष्यकत्वयोरभावात् । सविकल्पके च घटत्वाद्यंशप्रमेयत्वादेः प्रकारतया घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारकत्वाभावात् । न च प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रयानां निर्विकल्पकजनने तदुत्तरं स्वप्रकारकत्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षजननसमये घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रये विशेषणीभूयमानसम्भवः विशेषणज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् । अलौकिकघटत्वपटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं मतिः सप्रकारकघटत्वपटत्वादिज्ञानात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेर्हेतुताया निर्विकल्पकात्तदसम्भवात् । न च तथापि निर्विकल्पकोत्पत्तिद्वितीयक्षणे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तादृशज्ञानसंभवः । द्वितीयक्षणोत्पत्त्यप्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यविशिष्टज्ञानस्यैव ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तित्वात् । निर्विकल्पकस्यापि कारणाभूतप्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्यांशे प्रमेयत्वादिप्रकारकत्वेनांशः सप्रकारकत्वात् । द्वितीयक्षणेऽपि तादृशज्ञानसंभवश्चेति वाच्यम् । तथा सति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षेऽपि प्रमेयत्वादि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षोत्तरं तस्य दुर्वारत्वात् ।

न च सामान्यलक्षणमत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वपक्षे प्रमेय-
त्वादिसामान्यलक्षणमत्यासत्तिजन्यप्रमेयत्वादिकारकघटत्वपट-
त्वादिनिखिलवस्तुविशेष्यकमत्पक्षोत्पत्तिद्वितीयक्षणे प्रमेयत्वादि-
रूपेण घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रयेऽपि विशेषणीभूयमा-
नसंभवेऽपि घटत्वपटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकघटत्वपटत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्यासंभव इति वाच्यम् । तर्हि सामान्यलक्षणमत्यासत्ते-
र्निर्विकल्पकमत्पक्षजनकत्वपक्षेऽपि न तादृशज्ञानसंभवः । प्रमे-
यत्वादिभासकसामग्रीसत्त्वेन प्रमेयत्वादर्थदत्त्वादौ विशेषणीभूय-
मानस्यावश्यकतादित्याहुः—

तदसत् । सामान्यलक्षणमत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वप-
क्षे घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकघटत्वादिज्ञानस्य निर्विकल्पकस्यैव
सत्त्वेन घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वादिविशिष्टबुद्धेस्सामग्रीसत्त्वे-
न निर्विकल्पकोत्तरं तादृशविशिष्टबुद्धेरपि दुर्वारत्वात् ।
प्रमेयत्वादेरपि भासकसामग्रीसत्त्वेन जातिमान् घट इत्या-
दिज्ञानबहुभयाविषयताशालिज्ञाने बाधकाभावात् । सामा-
न्यलक्षणमत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वपक्षे तु घटत्वाद्यं-
शेऽन्याप्रकारकघटत्वादिज्ञानविरहेण तादृशविशिष्टज्ञानासम्-
वात् । न च तादृशसर्वज्ञे इष्टावतिरिति वाच्यम् । तथासति प्रमे-
यत्वादिसामान्यलक्षणमत्यासत्तिजन्यज्ञानोत्तरं घटः पृथिवी
न वा घटो द्रव्यं न वेत्यादिसंशयानुपपत्तेः । न च प्रमे-
यत्वादिसामान्यलक्षणमत्यासत्तिजन्यद्रव्यं पृथिवीत्यादिज्ञानस्य
द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यंशे निर्धारितावच्छेदकतया न तस्य संशयप्र-
तिबन्धकत्वं सम्भरतीति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिप्रकारकज्ञान
सत्त्वेन प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणमत्यासत्तिजन्यविशिष्टमत्प-
क्षोत्तरं घटत्वपटत्वादेरपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यंशे धर्मितावच्छे-

दकतया मानसंभवात् । किं च रजतत्वादिसमरणोत्तरं
दोषवशात् जायमाने इदं रजतामित्यादि शुक्त्यादिविशेषक-
रजतत्वादिसकारकज्ञाने व्यभिचारेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वमसंभवदु-
क्तिकमेव । न च तत्रान्तरा शुक्त्यादिनिर्विकल्पकाभ्युपगमाज्ज
व्यभिचार इति वाच्यम् । पूर्वोपदिशित(१)रजतत्वादीनां तत्र मका-
रतया माने वाचकाभावेन तत्र शुक्त्यादिनिर्विकल्पकोपगमासंभ-
वात् । न च तत्र विशेष्यज्ञानाभाव एव वाचक इति वाच्यम् ।
तथा सति विशेष्यज्ञाने हेतुवासिद्धौ शुक्त्यादिनिर्विकल्पक
सिद्धिस्तस्मिन्निदौ च व्यभिचाराभावे तादृशहेतुतामिद्विरित्यन्यो-
न्याश्रयात् ।

अपि च समानप्रकारकत्वेनैवानुमितिपरामर्शयोः
कार्यकारणभावांगीकर्तृनवीनमते पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशे-
षकवहण्यादिविधेयकानुमितौ पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकवहण्या-
दिद्विषयाप्यधूमादिप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतया एकपर्वतविशेष-
कपरामर्शात्पर्वतान्तरविशेषकानुमितिर्जायते । तत्र व्यभिचा-
रेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वमसंभावितम् । न च पर्वतत्वादिकं निवे-
द्यात्मनिष्ठमस्यासत्त्वाऽनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावोपगमे
पर्वतत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति वहण्यादिविधेय-
तानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति बहिष्कृत्याप्यधूमादि-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन परामर्शस्य हेतुतया एक-
पर्वतविशेषकपरामर्शात्पर्वतान्तरविशेषकानुमितिर्न सम्भवतीति
वाच्यम् , बहिष्कृत्याप्यधूमवद्व्यपित्यादिद्व्यपत्ताद्यवच्छिन्नपर्वता-
दिविशेष्यकपरामर्शात्पर्वतो बहिष्कृत्यादियपर्वतत्वाद्यवच्छिन्न-
विशेष्यकानुमित्युत्पादवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तयोः का-

र्यकारणभावोपगमेऽपि पर्वतत्वादिनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न
चैवं लाघवाद्ब्रह्मपादिविधेयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्ब-
न्धेनानुमितिं प्रति बह्विध्याप्यधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
वच्छेदकतासम्बन्धेनैव परामर्शस्य हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम्, इ-
ष्टापत्तेः । तथापि पर्वतादिविशेष्यानन्तर्भावेन व्यभिचारवारण-
स्याशक्यत्वात् । अनुमानपरिच्छेदवक्ष्यमाणरीत्यात्मनिष्ठप्रसास-
नैवानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु तद्विशेष्यकबुद्धौ तद्विशेष्यज्ञानहेतुत्वे प्रमाणाभा-
वेन तादृशहेतुत्वमसिद्धमेव । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वस्तुत्व-
मिति वाच्यम् । विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेरेव तद्वस्तुत्वसम्भवेन तेन
विशेष्यज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वात् । तादृशान्वयव्य-
तिरेकयोरप्यासिद्धेऽपि । न चैवं तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानस्यापि
हेतुत्वं न स्यात् । विशेषणोन्द्रियसन्निकर्षादिना तदीयान्वय-
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वं तयोरिवासिद्धत्वं चेत्यस्य तत्रापि सु-
वचनवादिति वाच्यम् । अग्रे वक्ष्यमाणयुक्तेरेव तत्सिद्धेः । तादृ-
शयुक्तेश्च विशेष्यज्ञानहेतुतायामसम्भवादिति न किञ्चिदेतत् ।
तस्माद्ब्रह्मादिनिर्विकल्पकस्य घटादिविशेष्यव्यक्तिविषयत्वे पूर्वो-
पदिशितमदुक्तपुक्तिरेवादरणीयेति दिक् ।

इत्थं च प्रकारताशून्यं विशेष्यताशून्यं सांसर्गिकविषयता-
निर्विकल्पकसन्निकर्ष- शून्यं वा ज्ञानं निर्विकल्पकम् । प्रकारताख्य-
व्यकलक्षणनिष्कर्षः विषयताशालि विशेष्यताशालि सांसर्गिकवि-
षयताशालि वा ज्ञानं सविकल्पकमिति सिद्धम् ।

ननु निर्विकल्पके मानाभावः । तस्मातीन्द्रियत्वेन मयज्ञा-
निर्विकल्पके सम्भवात् । न च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हे-
मानाभावः तुतया घटत्वादिज्ञानं विना घटत्वादिविशिष्टबुद्ध्या-

सम्भवाच्चित्सिद्धिरिति वाच्यं, तर्षेव मनोभावात् । विशेषणवि-
शेष्येन्द्रियसाधकपादित एव तदुपपत्तेरिति चेत्—

अत्रोच्यते—जातिमानित्याद्याकारकघटत्वादिप्रकारकज्ञानी
यजातिस्वाद्यवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताभ्यो घट इत्याद्याकारक
ज्ञानीनिरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारतासु तावद्वैलक्षण्यमनुभवसिद्ध-
तया दुरपलब्धेव । तादृशप्रकारताश्च यदि तत्प्रकारकज्ञानसाम-
ग्रीमाप्रतिषेध्यास्तदा जातिमानित्याद्याकारकघटत्वादिप्रकारक-
प्रत्यक्षविलोपमसङ्गः । तस्यापि तादृशप्रकारताशालिखिते बाधका-
भावात् । यदि च ताः घटत्वाद्यंते किञ्चिदप्रकारकज्ञानसामान्य-
समवहिततादृशसामग्रीनियम्यास्तदा जातिमान् घट इत्याद्याका-
रकद्विविधघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानविलोपममङ्गस्तस्माज्जाति-
त्वाद्यवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिबुद्धौ जातिस्वादिना घट-
त्वादिद्विविधकज्ञानस्य निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिबुद्धौ
निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयकज्ञानस्य च हेतुतां स्वीकृत्य यदा
जातिस्वादिनैव घटत्वादिद्विविधक ज्ञानं तदा जातिमानित्याद्या-
कारकं ज्ञानम् । यदा च निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयकमेव तदा
घट इत्याद्याकारकम् । यदा च जातिस्वादिना घटत्वादि-
ज्ञानं निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयकं ज्ञानं च तदा जाति-
मान् घट इत्याद्याकारकद्विविधघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानमिति
व्यवस्थोपेयम् । एव च प्राथमिकघटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन
निर्विकल्पकसिद्धिरावश्यकी ।

ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुता न सम्भवति, विशिष्ट-
स्मरणे व्यभिचारात् । न च विशेषणज्ञानस्य ज्ञानत्वमनिवेश्य
तद्विषयकत्वेनैव हेतुनया विशिष्टस्मरणपूर्वं तादृशसंस्कारसत्त्वात्
व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सत्यनुदबुद्धताद्विषयकसंस्कारादपि

तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तेः । न चोद्बोधकस्य विशेषसामग्रीत्वाभ्युपग-
माद्बोक्तापत्तिरिति वाच्यं, उद्बोधकं विनापि तादृशकारणताव-
च्छेदकावच्छिन्नज्ञानाद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नानुभवजननेन तद्व-
र्मावच्छिन्नोत्पत्तौ उद्बोधकस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवात् । अथा-
नुभवत्वं विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकमिति विशिष्टस्मरणस्य कार्य-
तावच्छेदकानाक्रान्ततया न तत्र व्यभिचारः । न चानुभवत्वस्य
स्मृत्यन्यज्ञानत्वद्वयतया गौरवमिति वाच्यं, तस्य जातिरूपत्वात् ।
न च तत्र मानाभावः । विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव तत्ति-
देरिति चेत्—

न । बाधाभावाद्विजन्यतावच्छेदकतया सिद्धेर्न परो-
क्षत्वादिना सांकेयिणानुभवत्वस्य जातित्वासंभवादिति चेत्—

अत्र केचित्—निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य विशिष्टस्मर-
णमाक्षाते स्वीकारादेव न तत्र व्यभिचारः । अथ रजतत्वादिना
रंगं रङ्गत्वादिना रजतमवगाहयानात्संस्काराद्विपरीतक्रमेण तदव-
गाहिन्याः स्मृतेर्वारणाय तत्प्रकारकताद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्र-
कारकताद्विशेष्यकसंस्कारत्वेन हेतुत्वस्योपेयतया निर्विकल्पकात्म-
कस्मरणस्य संस्कारजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया संस्कारान्निर्वि-
कल्पकस्मरणस्य सम्भवः । न च तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारस्य
तद्विशेष्यत्वानिरूपितप्रकारतान्धतदीयाविषयत्वं न जन्यतावच्छे-
दिका । तथा च निर्विकल्पकीयविषयतायामपि तादृशविशिष्टमेद-
सत्त्वान्निर्विकल्पकस्मृतेस्संस्कारजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं संभव-
मेवेति वाच्यम् । तथा सति रंगादिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकार-
कसंस्कारजन्यरजतत्वादिनिर्विकल्पकस्मरणस्यापि रजतादिष्वि-
शेष्यकरजतत्वादिप्रकारकसंस्कारजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया व्य-
भिचारममद्वादिति चेत्—

न । निर्विकल्पकस्मरणानुरोधेन तद्विषयकस्मृतित्वावच्छिन्नं प्र-
ति तद्विषयकसंस्कारत्वेन कारणत्वान्तरस्य कल्पनेन निर्विकल्प-
कस्मरणसम्भवात् ।

यदि चैतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवं, एवं
गगनादिपद्मादाकाशादिगोचरनिर्विकल्पकस्मरणानुपपादनं च
न हि गगनगोचरो निर्विकल्पकसाक्षात्कारो विद्यते येन तथा-
विधः संस्कारो जायेत, अनादिस्मरणसंस्कारधाराकल्पने तु
प्रमाणामात्रोऽपूर्वस्यासीन्द्रियस्य वस्तुनः पारिभाषिकद्विधादि-
पदादस्मरणप्रसङ्गश्चेति विभाष्यते तथापि न सतिः । प्रकार-
ान्तरेण निर्विकल्पकस्मरणोपपादनसम्भवात् । तथा हि-पर्वतो
बह्मिपानिद्यादिस्मृतौ तादृशसंस्कारस्य हेतुत्वं सर्वसिद्धम् ।
तत्केन रूपेण न तावद्बह्मिपानिद्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वा-
द्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंस्का-
रत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वम् ।
तथा सति पर्वतत्वादिना महानसादौ बह्मिपानिद्यादिना गैरि-
काद्यवगादिना संस्काराद्बह्मिपानिद्यादिना बह्मिपानिद्यावगादिना
पर्वतत्वादिना पर्वतावगादिना स्मरणस्यापत्तेः । नापि
बह्मिपानिद्यावच्छिन्नबह्मिपानिद्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छि-
न्नपर्वतादिनिष्ठविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसं-
स्कारत्वेन हेतुत्वम् । तथा सति पर्वतत्वादिना पर्वताद्यन्तरे
बह्मिपानिद्यादिना बह्मिपानिद्यावगादिना संस्कारात्पर्वतत्वादि-
नैतत्पर्वतादौ बह्मिपानिद्यादिनैतद्बह्मिपानिद्यावगादिना स्मरणस्य प्र-
सङ्गात् । न च बह्मिपानिद्यावच्छिन्नतत्त्वव्यक्तिप्रकारतानिरूपितप-
र्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्त्वव्यक्तिवृत्तिविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं
प्रति तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा

सति बहिःत्वादिना तत्तत्स्मृतिव्यक्तिं पर्वतत्वादिना तत्तत्सं-
स्कारव्यक्तिं चावगाहमानस्य स्मरणस्यानुरोधेन तत्तत्स्मरणव्य-
क्तिं तत्तत्संस्कारव्यक्तिं च निवेश्य तादृशस्मरणं प्रति तादृशसं-
स्कारस्य हेतुत्वे स्मरणव्यक्तिसंस्कारव्यक्तिभेदेन हेतुताभेद-
स्यावश्यकत्वे बह्व्यादिविषयमनिवेश्य तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव स्मृति-
संस्कारयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य कल्पयितुमुचितत्वेनान्तहेतुतापत्तेः ।
किन्तु विषयिविषयतयोस्संमर्गस्य विषय्युत्पादकसामग्रीनिव-
स्यतया ज्ञानविषयतयोस्संमर्गस्य ज्ञानोत्पादकसामग्रीसापेक्ष-
त्वेन विषयतानिष्ठनिरूपकतासम्बन्धेन तदात्मसमवेतस्मृतिस्त्वाव-
च्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन तदात्मसमवेतसंस्कारत्वेन हेतुतोषे-
या । अस्ति च बह्व्यादिप्रकारतानिष्ठापितपर्वतादिविशेष्यतायां
निरूपकतासम्बन्धेन संस्कार इति तत्र निरूपकतासम्बन्धेन पर्व-
तो बहिमानित्याद्याकारकं स्मरणमुत्पद्यते । ज्ञानसंस्कारयोर्विषय-
ताभेदे मानाभावात् । एवं च निर्विकल्पकीयविषयताव्यक्तावपि
संस्कारस्य निरूपकतासम्बन्धेन सत्त्वाच्च तेन सम्बन्धेन स्मर-
णमुपपद्यत इति न निर्विकल्पकस्मरणानुपपत्तिरित्याहुः—

तदस्तु । निर्विकल्पकविषयतायास्संस्कारानिरूपितत्वे मा-
नाभावात् । गगनादिपदादाकाशादिगोचरनिर्विकल्पकस्मरणानु-
पपत्तितादवस्थाच्च । शब्दबुद्धेर्निर्विकल्पकत्वाभावेन लौकिकप्र-
त्यक्षस्य च तत्रासम्बन्धेन गगनादिबुद्धिर्निर्विकल्पकविषयतायाः
केन विदुर्भवेनानिरूप्यतया संस्कारस्य निरूपकतासम्बन्धेन
तत्रासत्वात् ।

वस्तुतस्तन्ननुपदमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्विकल्पकस्मरणोप-
गममन्तरेणैव विशिष्टस्मरणे विशेषणज्ञानहेतुतायां व्यभिचारवा-
रणसम्बन्धेन निर्विकल्पकस्मरणकल्पनमप्रायाशिकमेवेति चेत्—

अध्याहृतः—तत्प्रकारकज्ञानत्ववपेक्ष्यागुरोस्तत्प्रकारकप्रत्यक्ष-
त्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपेक्षामेन विशिष्टस्मरणे
रूपविचाराभावः । न च प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे तज्ज्ञानाभावदशा-
यां तत्प्रकारकानुमित्याद्याप्यिरनुमित्यादेर्विशेषणज्ञानजन्यता-
वच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । तज्ज्ञानाभावदशायां त-
त्प्रकारकानुमितिशब्दबोधोपादिजनकपरामर्शविशेषपदजन्यपदार्थो
पस्थितिविशेषाद्यात्मककारणमात्रेण तत्प्रकारकानुमित्याद्याप्ये
रभावात् ।

अध्यानुमितौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वे जलादिव्यापकीभू-
तायावमतिर्योगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याद्याकारकामतिदृसा
ध्यकपरामर्शपृथिवीव्यामितरभेद इत्याद्याकारकसाध्यविशेष्य
कानुमित्युत्पत्तिसमये पृथिवी जलादिभिरेत्याद्याकारकसाध्य-
विशेषणकानुमितिर्द्विवर्तः । न चेष्टायाचिः पृथिव्यामितर
भेदः पृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकाद्विविधविषयताशालिन्या
अनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । न च तादृशानुमितावन्यव्या-
प्यवगाहिपरामर्शस्य हेतुतया तदभावादेव नापत्तिरिति वा-
च्यम् । व्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरामर्शादपि स्वातन्त्र्येणतरभे-
दोपस्थितिकाले माध्यमकारकानुमित्युत्पादेन तादृशपरामर्श-
घटितसामान्यास्तथविधानुमित्युत्पादकत्वस्यावश्यं स्वीकरणी-
यतयाऽन्वयव्याप्यवगाहिपरामर्शरूपकारणविरहस्याकिञ्चित्कर-
त्वादिति चेत्—

न । पृथिवी जलभेदवतीत्याद्याकारिकाया जलभेदत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रकारिकाया अनुमितेर्जलभेदत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहितया तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया जल-
भेदत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तादृशकारणविरहादेव सा-

ध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिकाले साध्यप्रकारकानुमित्यापादनासम्भवात् । केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या तथाविधानुमितेश्चाप्यसिद्धसाध्यकपरामर्शात्त्वचिदस्वनभ्युपगमेनादोषात् । न च यत्र जलभेदत्वादिना जलभेदाद्यतिरिक्तपदार्थज्ञानमस्ति तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसत्वात्पृथिवी जलभिन्नेत्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तादृशानुमितेरिष्टत्वात् । न च तत्र वास्तवसाध्यज्ञानरूपमतिबन्धकासत्वेन साध्यस्य विशेष्यतया भानसम्भवादेकविधपरामर्शादिविधविषयताशालिन्या अनुमितेरापत्तिः । इष्टापत्तौ चानुभवविरोध इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्विषयकज्ञानस्यैव साध्यविशेष्यकानुमितिविशोधितया साध्यस्य विशेष्यतया भानासम्भवात् । अत एव भेदत्वादिप्रकारेण घटाद्यवगाहिसिद्धेरपि विरोधित्वम् ।

यत्तु तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान्तरकल्पनया नोक्तापत्तिः ज्ञानत्वस्य तत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वे तस्य नित्यसाधारणतया जन्यत्वविशेषितस्यैव तथात्वं स्वीकर्णीयम् । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति जन्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण कारणतादृष्टिरवच्छेदकगौरवं चेति तदपेक्षानुमितौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाया एवौचित्यादिति—

तदसत् । उक्तरीत्येवोपपत्तौ तादृशहेतुत्वान्तरकल्पने भानामाधात् । नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे सति विरहाच्चेति ।

अत्र प्रत्यवातिष्ठन्ते बहवः—तत्प्रकारकप्रत्यसत्त्वस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वे तत्प्रकारकत्वप्रत्यसत्त्वयोर्विशेष्य-

विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभानद्वयप्रसङ्गोऽव-
च्छेदकगौरवं चेति तदपेक्षया तत्प्रकारकत्वस्यैव विशेषणज्ञान-
जन्यतावच्छेदकत्वमुपेयते लाघवात् । एवं च विशिष्टस्मरणप्रा-
काले निर्विकल्पकात्मकस्मरणोपगम आवश्यकः । अन्यथा
व्यभिचारमसङ्गात् । अयैवमपि यत्र फलमाप्नताज्ञानफलेच्छो-
पायेच्छाकृतीनां क्रयणोत्पादस्तत्र तत्प्रकारककृत्यव्यवहितमा-
कृत्ये तज्ज्ञानाभावेन व्यभिचारात्तत्प्रकारकत्वस्य जन्यताव-
च्छेदकत्वाम्भवः । न च घटादिगोचरकृतिं प्रति घटादिजन-
कत्वेन कपालादिरूपोपादानमसत्त्वस्य जनकत्वाच्चादृशज्ञानोत्पा-
दकस्यान्तराश्रयं स्वीकरणीयतया न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
उद्देश्यतया सुखत्वादिविशिष्टफलस्यापि कृतिविषयतया सुख-
त्वादिज्ञानस्य कृतिपूर्वं नियमनोत्पत्तेन व्यभिचारवारणासम्भ-
वात् । न च कृतिपूर्वं सुखत्वादिरूपफलतावच्छेदकप्रकारकस्मृ-
तेर्नियमतः कल्पनात्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति ता-
दृशस्मरणोपादनमसत्त्वफलेच्छानां युगपदवस्थानामम्भवेन कृत्य-
त्पादासम्भवादिति चेत्—

न । गुणमानसजनकतावच्छेदकतया सिद्धस्य संस्कारव्या-
वृत्तज्ञानेच्छादिमाधारणवैजात्यस्यैव कारणतावच्छेदकत्वेनो-
क्तस्थले फलेच्छाया एव फलतावच्छेदकसुखत्वादिविषयिण्याः
सत्त्वेन कृतौ व्यभिचाराभावात् । अथ तत्प्रकारकत्वस्य जन्य-
तावच्छेदकत्वे तस्येश्वरज्ञानसाधारण्येन जन्यत्वनिवेशस्याश-
ङ्कतया गौरवम् । न च मत्तन्मतेऽपि प्रत्यक्षत्वस्येश्वरज्ञानसा-
धारण्येन जन्यत्वनिवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अस्मन्मते
ईश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्तजन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिप्रत्यक्षत्वावान्तरजातेरेव
जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन नित्यमाधारण्यविरहादिति चेत्—

न । नित्यसाधारणधर्मभ्यापि जन्यतावच्छेदकत्वे सति वि-
रहेण तत्प्रकारकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि जन्यत्वानि-
वेशादिति ।

अत्र वदन्ति-घटत्वादिविषयविशेषं निवेश्य घटत्वप्रकार-
कमत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्वादिज्ञानत्वेनात्मनिष्ठप्रत्यास-
र्या हेतुत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गेन गौरवमिति प्रकारतासम्बन्धेन प्र-
त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव विषयविशे-
षमनिवेश्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्या हेतुत्वं कल्प्यते लाघवात् ।
एवं च तत्प्रकारकत्वप्रत्यक्षत्वयोरैक्यानिवेशेन विशेष्यविशेषण
भावे विनिगमनाविरहासम्भवाद्बच्छेदकगौरवाभावाच्च । स्मरण-
साधारणतत्प्रकारकत्वस्यावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य विशिष्टस्मरणमा-
काङ्क्षे निर्विकल्पकात्मकस्मरणकल्पनस्यन्तमनुचितमेवेति दिक् ।

अथ सविकल्पकवादः ।

सविकल्पकं च प्रत्यक्षसिद्धमेव । तस्य घट इत्याद्याकार-
सविकल्पकविचारः कस्य घटमह जानामीत्याद्याकारकानुष्यव-
सायग्राह्यत्वात् ।

भट्टास्तु-मविकल्पकं न प्रत्यक्षसिद्धं । निर्विकल्पकस्य प्रत्य-
भेदानां मर्त क्षारणाय प्रत्यक्षे निर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे
मविकल्पकविषये गौरवेण ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया ज्ञानमात्रस्या-
तीन्द्रियत्वात्, किन्तु ज्ञाततालिङ्गकानुमानग्राह्यम् । ज्ञातता चा-
तिरिक्ता । ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धेत्याहुः-

तत्र । ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य ज्ञानविषयतावगाहितयो-
शाक्तान्तरमप्यप्यप्यतिरिक्तज्ञाततायां मानाभावात् । न च
घटं जानामीत्यादीं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वो-

पपचये ज्ञानजन्या घटादिनिष्ठा साऽवश्यमुपेयेति वाच्यम् । एवं
प्रप्यतीक्ष्णानामतद्यटादिरस्यले तस्यैवामत्वाज्ज्ञाततोत्पत्त्यसम्भवेन
निरुक्तकर्मत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न चातीक्ष्णानामतद्यटादेरपि
मूढपरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मूढपरूपेण सत्त्वस्य
सत्कार्यत्वाद्(१)पर्यवसन्नतया तस्याग्रे निरसनीयत्वात् । न च
तत्र विपर्ययवृत्तयौ कार्यत्वेन निर्वाह इति वाच्यम् । विद्यमान-
घटस्यलेऽपि तेनैव निर्वाहादितिरिक्तज्ञाततोपगमे इष्टे घटः कृतो
घट इत्यादिप्रत्यक्षेणेत्यादेरप्यतिरिक्तस्यापेयतापत्तेरिति दिक् ।

अत्र त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनो(२) गुरुवः(३)-ज्ञानं नानुपपन्न-
प्रमाकामने सापञ्चाहं किन्तु स्वप्रकाशम् । तत्त्वं च स्वा-
लोकान्वरूपविचारः प्रत्यक्षप्रतिपत्त्यम् । एवं च घट इत्याद्याकारक-
व्यवसाय एव घटमहं जानामीत्याद्याकारकः । अत एव मि-
तिमातृमेयानामेकदैव भावात् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादः । त-
स्य च मितिमात्रं सर्वत्र प्रत्यक्षरूपतैव । मेयोमे च कश्चित्प्रत्य-
क्षरूपता । यथा प्रत्यक्षे कश्चिन्नानुमित्यादिरूपता यथानुमित्यादौ ।
न चैवमांशिकगता प्रत्यक्षत्वादीनां जातित्वं न स्यादिति वा-
च्यम् । अस्माभिर्गुणगतजात्यनङ्गीकारेणेत्यापत्तेः । न च तर्हि

(१) सांख्यानां नये कार्यकारणे कारणस्यापारतपूर्वमध्यनमि-
त्युक्तदशायां वर्त्तत एव । तथा चाहुः-

असद्वक्त्रेणादुपादानप्रवृत्त्यात्सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

(२) सर्वस्य ज्ञानस्य मितिमातृमेयविषयकत्वात् त्रिपुटीप्रत्य-
क्षतोति प्रमाकराः । न ज्ञानमात्रे मितिमातृमेयानां प्रमाणां वर्त्तमान-
त्वात् त्रिपुटीत्युक्तम् ।

(३) गुरुवः-प्रमाकरस्य 'गुरुः' इत्युपाधिः ।

किं प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् । साक्षात्कारित्वव्यञ्जकतयाभिमतस्य विषयताविशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । स च बहुधाद्यनुमितौ न बहुधा-
द्यंशेऽपि तु मितिमात्रंशे एव । मितिमात्रनुमितौ च तदंशेऽपी-
ति न कोऽपि दोषः । न चैवं प्रत्यक्षविषयतायाः स्वज-
नकसंनिकर्षाश्रयस्वव्याप्यतानियममद्वापत्तिः । शुरुमते (१) ज्ञा-
ननिष्ठसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षाननकतया प्रत्यक्षविषयज्ञानस्य स्वज-
नकसन्निकर्षानाश्रयत्वादिति वाच्यं, तादृशनियमस्याप्रयोजक-
त्वात् । न च ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ।
स्वविषयकज्ञानान्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवादेव तत्सिद्धेः । न चै-
वमिच्छादीनामपि स्वप्रकाशता स्यात्तत्राप्युक्तरीत्या लाघवस-
म्भवादिति वाच्यम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यगोचरज्ञानस्य हे-
तुतपेक्षादीनां ज्ञानाभावे तेषां व्यवहारानुपपत्त्याऽनुपपद-
सायस्वीकारस्थावश्यकतया स्वप्रकाशतायां मानाभावात् । अ-
न्यथा सर्वत्र ज्ञानस्यैव विषयसाधकतपेक्षादीनामेवास्तिज्ञा-
पत्तेः । स्मरणस्य समानाकारज्ञानसाध्यतपेक्षादिस्मरणानुरो-
धेन तदनुपपत्तिसायस्वीकारस्थावश्यकत्वाच्च ।

अपेक्षादिप्रत्यक्षस्थले क्लृप्तायामात्मसमवेतप्रत्यक्षे मनः-
संयुक्तसमवायहेतुतायां शुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षे व्यभिचारः । विषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षाधिकरणे स्वस्मिन् स्वाव्यवहितपूर्वज्ञा-
वच्छेदेन मनस्संयुक्तसमवायस्याभावादिति चेत्—

न । स्वाव्यवहितपूर्वज्ञावच्छेदेन ज्ञाने मनस्संयुक्तसमवाय-
स्यैव तदभावस्याप्यसत्त्वात् । न च तादृशज्ञानवच्छेदेन तादृ-
शसमवायरूपप्रतिपोग्यसत्त्वे तदभावनत्वे बाधकामात्र इति
वाच्यम् । स्नान्यवहितपूर्वज्ञानस्यावच्छेदाधिकरणीभूतस्वासम्ब-

द्धतया स्वनिष्ठमनस्तंयुक्तसमवायस्येव स्वनिष्ठतदभावस्याप्यवच्छे-
दकत्वासंभवात् । अत एवेच्छाविषयीभूतानागतपाकादौ तदव्यव-
हितपूर्वज्ञणावच्छेदेन विशेष्यतया ज्ञानासत्वेऽपि ज्ञानेच्छयोः समा-
नविषयतया हेतुहेतुमद्भावः संगच्छते । अथैवमपीच्छात्वादि-
प्रत्यक्षस्थले आत्मसमवेतमवेतमानसं प्रति मनःसंयुक्तसमवेत-
समवायस्य हेतुतायाः बलुप्ततया तत्र ज्ञानत्वादिप्रत्यक्षे व्यभि-
चारो दुर्वारः । तदव्यवहितपूर्वज्ञने मनस्तंयुक्तसमवेतज्ञाना-
भावेन विषयतया कार्याधिकरणे ज्ञानत्वादौ तदव्यवहितपूर्व-
ज्ञणावच्छेदेन तादृशसमवायामावसत्वात् । तादृशज्ञानस्यावच्छे-
द्याधिकरणज्ञानत्वसम्बद्धतयाऽवच्छेदकत्वसंभवादिति चेत्--

न । तादृशसन्निकर्षमन्यतावच्छेदकघटकमानसत्वरस्य घटमई
जानामीत्याद्याकारकनाशपटादिगोचरव्यवसाये ज्ञानत्वाद्यवगा-
हिन्यपि ज्ञानत्वाद्यर्थोऽनुपगमेन व्यभिचाराभावात् । न चैवमप्यई
सुखीत्यादिमानसस्यापि स्वप्रकाशतया तत्र ज्ञानत्वाद्यर्थोऽपि
मानसत्वाद्व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् । क्रियादीनां संपो-
गादौ हेतुत्वानुरोधेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नपत्तिकविद्वेषके
र्षादधिकरणे कारणाभावसत्त्वस्यैव व्यभिचारतया तादृशमा-
नसाधिकरणे सुखत्वादौ तदव्यवहितमावृत्तये तादृशकारणस-
त्त्वेन तादृशगीयूतज्ञानत्वादौ तदसत्वेऽपि व्यभिचाराभावात् ।

अथ कामिनीजिज्ञासाकालीनकामिनीज्ञानस्य स्वप्रकाशात्त्वम-
नुपपन्नं, कामिनीजिज्ञासाकाले तटादिज्ञानवार्णाय कामिन्यन्य-
ज्ञाने तस्याः प्रतिबन्धकत्वादिति चेत्--

न । रूपविशिष्टकामिनीजिज्ञासादिकाकालीनरूपविशिष्टकामि-
नीज्ञाने व्यभिचारवार्णाय प्रतिबन्धतावच्छेदककामिन्यन्य-
विषयतया साक्षात्परस्परया कामिनीविषयत्वानिर्दिष्टत्वस्य

निवेदयतया कामिनीविषयतानिरूपितज्ञानादिविषयताकस्वप्रका-
शकामिनीज्ञानेऽनुपपत्त्यभावादिति वदन्ति—

तदसत् । स्वपूर्वकाले स्वज्ञानरूपविशेषणज्ञानाभावे-
नात्मांशे विशेषणतया स्वज्ञानासंभवेन स्वप्रकाशवादासं-
भवात् । न च तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात्
दोष इति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य कादा-
चित्कत्वनिर्वाहस्य स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्त-
ज्ज्ञानस्य हेतुतायाः पूर्वे व्यवस्थापनात् । न च घटत्वादिज्ञानस्य
तद्विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वेऽपि गुरुमते ज्ञानत्वादिविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वा-
दिज्ञानस्य न हेतुत्वम् । ज्ञानमात्रस्यैव तन्मते ज्ञानत्वप्रकारकत्वा-
दिति वाच्यम् । सामान्यतः प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति वि-
षयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया ज्ञानत्वादिविशिष्टबु-
द्धावपि तज्ज्ञानस्यावश्यमपेक्षणात् ।

किं च घटादिप्रत्यक्षादावनुमित्यादिविशिष्टायाः पर्वतो
बहिर्मानित्वाद्यनुमित्यादिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वस्य विषय-
भेदभिन्नत्वे गौरवायस्या बहिर्प्रत्यक्षादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षा-
दौ तादृशसामान्या एकमेव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते लाघ-
वात् । एवं च तादृशसामग्रीकालीनेच्छाधीनपर्वतो बहि-
र्मानितिलौकिकप्रत्यक्षादौ मितिमात्रादिभानासंभवेन स्वप्रका-
शवादासम्भवः । न च बहिर्प्रत्यक्षादिभिन्नविषयकत्व-
बहिर्प्रत्यक्षादिविषयताशून्यत्वपोस्तमशरीरतया बहिर्प्रत्यक्षा-
दिविषयताशून्यप्रत्यक्षत्वादेरेव तादृशसामग्रीप्रतिबन्धतावच्छे-
दकतया तादृशसामग्रीकालीनबहिर्प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षादेस्तदना-
क्रान्ततया तत्र ज्ञानादिमाने बाधकाभाव इति वाच्यम् । तेषां
सित तादृशसामान्यावकाले बहिर्प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षादौ जाय-

माने तादृशमाप्तन्यथावरूपकारणवलात्तादृशविषयताशून्यमत्य-
सादापत्तेः । अथ पर्वतो बहिमानितिलोक्तिकप्रत्यक्षादेरपि व-
द्विपर्वतादिभिन्नवद्व्यादिविषयताशास्त्रित्वेन प्रतिबध्यत्वापत्त्या
बहिस्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताका-
न्यनिरूपितविषयताकत्वमेव न्यायविद्भिरपि प्रतिबध्यतावच्छे-
दकं वाच्यम् । एवं च तत्र ज्ञानादिमाने बाधकाभाव इति चेद्-
न । एवमपि ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन गुरुमते ता-
दृशप्रत्यक्षस्योपदर्शितावेष्टेय्यताकान्यवशादिज्ञाननिरूपितज्ञानादि-
विषयताकत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र ज्ञानादिभा-
नासम्भवस्य ब्रह्मणो दुर्लभत्वात् ।

नवीनास्तु-गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव मितिमात्रादिविषयकत्वे
यत्र कारणतावच्छेदककोटौ कार्यतावच्छेदककोटौ वा समवा-
येन ज्ञानत्वस्य निवेशस्तत्रैव लौकिकविषयतासम्बन्धेन ज्ञान-
त्वस्यात्मत्वस्य च निवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रयुक्तम् । त-
न्मते कार्यकारणभावबाहुल्यम् ।

एवं नैयायिकमते धूमवत्पर्वतज्ञानवानहमित्यादिशब्द-
बोधं प्रति धूमादिलङ्घकपर्वतादिपक्षकानुमितिसाम्याः प्रसिद्ध-
त्वकत्वे बाधाभावादियदिततयाविधानुमितिकारणकलापस्य न
निवेशः अपि तु धूमविशिष्टपर्वतादिविषयकज्ञानमात्रस्यैव । ता-
दृशज्ञानकाले तथाविधानुमितेर्बाधाभावादिरूपेतरकारणासत्वेऽपि
समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेन तत्काले तथाविष-
याब्दबोधानुदयात् ।

प्राभाकरमते तु धूमविशिष्टपर्वतादिज्ञानदशायां तादृशानु-
मितिजनकबाधाभावाद्यसत्वे तथाविषयाब्दबोधोऽवश्यमुत्पद्यते ।
धूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव धूमवत्पर्वतग्रहं जानामीत्या-

कारकमत्यसतया तदुत्तरकाले तथाविधमत्यसामुदयेन तदानीं
शाब्दबोधसमानविषयकमत्यससामग्रीविरहादतस्तदुपपत्तये वा-
चाभावादिरूपेतरकारणान्यपि तादृशशाब्दबोधस्य लीयतथावि-
धानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयमिति मह-
द्गौरवम् । न च घटादिविषयकशाब्दस्य लीयप्रतिबन्धकतायां
तादृशकारणकलापनिवेशस्योपपत्तिसिद्धतया तत्रैव शाब्दत्वस्य
प्रतिबोधयतावच्छेदकत्वाभ्योपदर्शितशाब्दबोधस्य क्लेशतिरिक्तप्रति-
बन्धकत्वमिति क गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वानु-
रोधेनातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वादित्याहुः—

तदसत् । विषयभेदेनैव विषयताया भेदेन ज्ञानसंस्काराद्यो-
र्विषयताभेदस्याप्रामाणिकतया लौकिकविषयतासम्बन्धेन ज्ञान-
त्वस्यात्मत्वस्य च संस्कारादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्ततया तस्याव-
च्छेदकत्वासंभवस्यैव विनिगमकतयोक्तविनिगमनाविरहप्रयुक्त-
कारणताबाहुल्यासंभवात् ।

एवमित्यादिनोक्तं द्वितीयदूषणमपि मन्दम् । घटादिशाब्द-
सामग्रीस्थलीयोक्तानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धयतायां तादृशसामग्री-
विशिष्टान्यस्वानिवेशेनैवेच्छाकालीनज्ञाने व्याभिचाराभावेनोक्तसा-
मग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजकत्वानुपपत्तेरुत्तेजकत्वानु-
रोधेन तत्रातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनाभावात् । न वैधमि-
च्छाकाल इव तदभावकालेऽपि तादृशसामग्रीविशिष्टज्ञानापत्ति-
रिति वाच्यम्, तादृशसामग्रीविशिष्टज्ञाने इच्छाया हेतुत्वेन तद-
भावेनापत्त्यभावात् । न चेच्छाहेतुत्वमेवाधिकमिति वाच्यं, तु-
ल्यपुत्रस्या घटादिशाब्दादौ विरोधिसामान्यन्तरप्रतिबन्धकता-
यामपीच्छाया उत्तेजकत्वानुपपत्तेरुत्तेजाधीनप्रत्यक्षे व्याभि-
चारवारणाय विरोधिसामान्यन्तरविशिष्टान्यत्वस्य प्रतिबन्धयताव-

च्छेदकतयेच्छायावकाले विरोधिसामान्यन्तरविशिष्टज्ञानवारणा-
य विरोधिसामान्यन्तरविशिष्टघटादिशाब्दादौ तादृशेच्छाया हेतु-
त्वे कल्पनीये विरोधिसामान्यन्तरवैशिष्ट्यमनिवेश्य तादृशेच्छा-
विशिष्टत्वस्यैव ज्ञप्यतावच्छेदकत्वोपगमेन 'तद्धेतुत्वयैवोपपत्तावु-
क्तानुमितिसामग्रीविशिष्टघटादिशाब्दादौ तादृशेच्छाया हेतुत्वा-
न्तराकल्पनात् ।

अथ नैयायिकमते भिन्नविषयकानुमित्यादिसामग्रीदशा-
यां ज्ञानानुष्ठयवसायवारणाय तत्रानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धक-
त्वकल्पने गौरवम् । स्वप्रकाशमते तस्याप्रसिद्ध्यापर्यभावेन
न तदिति छाषवमिति स्वप्रकाशवादिगुरुमतमेव सम्य-
गिति चेत्—

न । उपदर्शितरीत्या स्वप्रकाशवादार्तभवेनागत्या नैया-
यिकमते तादृशगौरवस्य प्रामाणिकतयादोषत्वात् ।

वस्तुतस्तु इच्छाद्यनुष्ठयवसाये तादृशसामान्याः प्रतिबन्ध-
कत्वस्य शुरुणाभत्वावश्यकतया तत्र मानसत्वस्यैव प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वोपगमेन ज्ञानानुष्ठयवसायेऽतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं नै-
यायिकानामपि नास्त्येव ।

न चे(१)च्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन तदावश्यकमिति वा-
च्यम्, उपदर्शितरीत्या तादृशसामग्रीविशिष्टान्यत्वस्य प्रति-
बन्धनावच्छेदकत्वोपगमेनेच्छाया उत्तेजकत्वस्याकल्पनात् । वि-
षयत्वविषयि(२)त्वोभयसम्बन्धेनेच्छावदन्यमानसत्वस्य प्रतिब-
न्धतावच्छेदकत्वेनैव विरोधिसामग्रीकाले इच्छाधीनमानसोपप-

(१) नन्विति 'ख' पुस्तकपाठः ।

(२) स्थान्यवहितोत्तरत्वेति 'ख'पुस्तकटिप्पण्यां पाठः ।

तौ कुत्रापि मानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजक-
त्वाप्रसक्तेष्टेत्यलं विस्तरेण ।

निर्विकल्पकं सर्वांशे किञ्चिदंशे चेति द्वेषा । तत्रायं माय-
निर्विकल्पक मिकविशिष्टबुद्धिजनकं जागराद्यज्ञानादिरूपम् ।
विभागः द्वितीयं व्यवसायादिजन्यप्राथमिकज्ञानानुव्यवसा-
यादिरूपम् । तस्य ज्ञानत्वाद्यंशे निर्विकल्पकरूपत्वात् । यदा-
द्यंशे सविकल्पकरूपत्वाच्च ।

सविकल्पक- विशेषणोपलक्षणरूपप्रकारद्वैविध्येन सविकल्पकं
विभागः द्वेषा ।

ननु विशेषणोपलक्षणयोर्द्वयोरपि ज्ञानप्रकारत्वाविशेषात्को
भेद इति चेत्—

अत्र केचित्-तज्ज्ञानसमानकालीनत्वे सति तज्ज्ञानप्र-
कारो विशेषणम् । यथा गौर्द्रव्यं प्रमेयमित्यादिज्ञाने गोत्वद्रव्य-
त्वप्रमेयत्वादितज्ज्ञानानाममानकालीनत्वे सति तज्ज्ञानप्रकार उप-
लक्षणम् । यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र गुरुकुरु ।
अत एवे'त्यंभूतलक्षणे'तितृतीयाविधायकसूत्रेऽतीतार्थको निष्ठाम-
त्ययस्तेनेत्यंभूतस्यातीतस्य लक्षणसम्बन्धे बोध्ये तृतीयेति सू-
त्रार्थलाम इत्याहुः ।

अन्ये तु यो यस्यां बुद्धौ यत्र प्रकारस्तत्र विशेषणम् ।
यथा गौरित्यादौ गोत्वादेविशेषणोपस्थापकप्रविशेषणद्वयलक्षणम् ।
यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यादौ देवदत्तगृहादौ विशेषणीभूत
मात्तमानस्यातृण(!)त्वादिरूपस्यापकः । स्वयमविशेषणं काकादिः ।
न चैवमनुमितौ लिङ्गस्य शब्दबोधे च पदस्योपलक्षणत्वापत्ति-
रिति वाच्यम्, इष्टत्वादित्याहुः ।

अपरे तु विशेष्ये साक्षात्संस्पृष्टं विशेषणं परंपरया संस्पृष्ट-

मुपलक्षणम् । यथा दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुषे दण्डी विशेषणं दण्ड-
त्वमुपलक्षणम् । तदुक्तमभियुक्तैः—

“व्यावर्तनीयमाधिगच्छति यदि साक्षा-

देतद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत् ।

दण्डी पुमानिति विशेषणमत्र दण्डः

पुंसो न जातिरनुदण्डमसौ च तस्य”

इति व्यावर्तनीयम् । विशेष्यं- अनुदण्डं दण्डमनुगता
दण्डत्वजातिर्न पुंसो विशेषणं किं त्वसौ दण्डस्येत्यर्थ इत्याहुः ।
विशेष्यान्वयिना यदन्वेति तद्विशेषणं तद्विशेष्यमुपलक्षणविरयस्याहुः ।

मणिकारानुचायिनस्तु प्रत्यायव्याहृत्यवच्छेदक विशेष-
णम् । यथा गौरित्यादौ गोत्वादिप्रत्याय्याया अगोव्याहृत्यादेर-
वच्छेदकम् । प्रत्यायव्याहृत्यनवच्छेदकत्वे सति प्रत्यायव्या-
हृतिसमानाधिकरणमुपलक्षणम् । यथा जटामिस्तापस उत्पादौ
जटादिः । अत्र हि प्रत्याय्याया अतापसादिव्याहृतेः श्रमदमादि-
मत्वमेवावच्छेदकं न तु जटादिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तेरवच्छेदक
त्वात् । यथा वा काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादौ काकादिम-
त्याय्याया देवदत्तगृहादिभिन्नव्याहृतेः, काकाद्यनवच्छेद्यत्वात् ।
काकाद्यसत्त्वेऽपि वृत्तं (!)त्वादेरवच्छेदकतयैव तयामयोगात् ।
अत्र प्रत्यक्षे जटाकाकादिस्मारितस्य शाब्दबोधे च जटाकाकादि-
पदलक्ष्यस्य श्रमदमादिमत्वोत्पत्त्यादेर्विशेषणतया भानम् । कदा
चिज्जटादेरपि भानमुपलक्षणतया । नचैवं प्रमेयमित्यादौ प्रमे-
यत्वादेः कस्य प्रकारत्वं तस्य निरुक्तव्याहृतिव्यतिविशेषणत्वो-
पलक्षणत्वयोरसंभवादिति वाच्यम् । प्रकारस्य विशेषणोपलक्षणा-
व्यावर्तकमेवेन विविधतया प्रमेयत्वादेर्विशेषणोपलक्षणयोरन-
न्वर्भावेऽपि तृतीयप्रकारेऽन्तर्भावात् ।

न चैवं प्रकारो द्विविध इति मणिकारोक्तिविरोध इति वाच्यम्, तत्रत्यप्रकारपदस्य व्यावर्त्तकप्रकारपरत्वात् ।

अत एव मिश्रैः(१) प्रकारो द्विविध इति प्रतीकमुपादाय व्यावर्त्तक इति शेष इत्युक्तम् । एवं च सामान्यतः प्रकारो व्यावर्त्तकाव्यावर्त्तकभेदेन द्विविधः । व्यावर्त्तकोऽपि विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविध इति फलितमित्याहुः ।

नवीनास्तु व्यावृत्तिबोधकाले विद्यमानं सद्व्यावर्त्तकं विशेषणं तदाऽविद्यमानं सद्व्यावर्त्तकमुपलक्षणं भासमानमव्यावर्त्तकमुपरज्जनकमिति प्रकारत्रयविध्यम् । क्षमादिजटादिप्रमेयत्वादिक्रमेण लक्ष्यम् । मीमांसकानां ज्ञानादौ जन्यत्वाद्युपरज्जनमेव । जटादेर्व्यावृत्तिबोधकत्वं च परम्परया जटादिस्मारितक्षमादिस्मारिताया अतापसादिव्यावृत्तेर्बोधात् । प्रमेयत्वादिकं तु न तथेत्पुपरज्जनकमिति आहुः ।

नन्वेवमपि द्वित्योऽयमित्यादिसंज्ञाविशिष्टसंज्ञादिभाविकल्पके संज्ञादेः कथं विशेषणत्वम् । पूर्वानुपस्थितस्य तस्य तत्र प्रकाशत्वासंभवादिति चेत्—

अत्र केचित्—संज्ञिविषयकज्ञानविषयस्यापि संज्ञादेः तज्ज्ञानविषयतावच्छेदकतयैव संज्ञिनि संज्ञाया विशेषणत्वं बव चिद्विशिष्टसंबन्धासम्बन्धिनोऽपि तत्सम्बन्धितावच्छेदकतया तद्वति विशेषणत्वात्(२) । अत एव द्वित्वनाशकालीनार्या द्वे द्रव्ये इति युद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपि तु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव ।

(१) वाचस्पतिमिश्रैः ।

(२) 'तद्वति विशेषणत्वोपगमेन तटस्थज्ञानविषयतयैव विषयतावच्छेदकत्वात्मज्ज्ञादेः (२१) प्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वादिति 'क्ष' पुस्तकपाठः ।

२८ न्या० कौ०

द्वित्वरूपविशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्यैः(१)रुक्तामित्याहुः ।

वैयाकरणानुयायिनस्तु निर्विकल्पके संज्ञावैशिष्ट्यभा-
नेऽपि संज्ञाभानयस्त्वेव सर्वेषामर्थानां नामधेयात्मकत्वादिति
संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिसविकल्पके संज्ञादेर्विशेषणत्वं निष्पत्त्यूहम् ।
तदुक्तं(२)--

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिष ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते” ॥ इति ।

अत एव बालभूकादिज्ञानमपि शब्दसंभिन्नार्थविषयकमेव ।

तदुक्तम्(३)--

“आद्यः कारणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न बिना शब्दभावनाम्” ॥

अत एव घटोऽयमित्यादिसामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते । आ-
द्य इति बालस्य प्राथमिक इन्द्रियादिव्यापार इत्यर्थे इत्याहुः(४)-

तदसत् । शब्दार्थयोरभेदे अन्धवधिरादेः रूपशब्दादिसाक्षा-
त्कारापत्तेः । घटनीलादिषदसामानाधिकरण्यं तु घटादिशब्दा-
नामुत्सर्गतोऽर्थपरतया भिन्नरूपाभ्यामेकधर्मबोधकत्वादुपपन्नम् ।

अत्राहुः-धर्मधर्मिनिर्विकल्पकाद्युबुद्धसंस्कारात्संज्ञायाः स्म-
रणे सविकल्पके तदुपनीतमानसंभवेन संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिस-
विकल्पके संज्ञादेर्विशेषणत्वापत्तिः । तदुक्तं--

(१) उदयनाचार्यैः ।

(२) मल्लहारीणा वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे १२४ कारिकायाम् ।

(३) वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे १२३ कारिकायाम् ।

(४) तदुक्तं तट्टिकायां पुण्यराजेन--प्रथमोत्पन्नस्य बालस्या-
यमिन्द्रियविन्यासादि उपदेशाभावेऽपि ज्ञानसाध्यं जायमानं इत्यते ।

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं समः ॥

इतीतिविशिष्टबुद्धिशिष्टीष्टवैशिष्ट्यबुद्धिभेदादपि सविकल्पकं
सविकल्पक- द्वेषा । घटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकमयं घट इत्यादिक-
भेदमाह माधम् । द्वितीयं चतुर्द्धा-विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशेष्ये
विशेषणम्, तत्र विशेषणान्तरं विशिष्टे वैशिष्ट्यम्, एकत्र
द्वयमितिभेदात् । तत्र विशिष्टपर्याप्तप्रकारताबुद्धित्वं, विशिष्टवै-
शिष्ट्यबुद्धित्वम् । रक्तदण्डवान्पुरुष इत्यादौ रक्तत्ववि-
शिष्टं दण्डादौ व्यासज्यवृत्तिस्मृत्यर्थात्मिका प्रकारता । अपरा
तु अव्यासज्यवृत्तिः प्रत्येकपर्याप्ता । आद्या विशिष्टवैशि-
ष्ट्यविषयता । द्वितीया च विशेष्ये विशेषणमित्यादिविष-
यता । एवं विशिष्टपर्याप्तविशेष्यताकरत्वं विशिष्टे वैशिष्ट्यबुद्धित्वं
रक्तो दण्डः प्रमेय इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिरेका विशेष्यता । अ-
परा त्वव्यासज्यवृत्तिः । आद्या विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयता । द्वितीयै-
कत्र द्वयमिति विषयता । वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकम् । तेन लोहित-
वह्निमानित्यादेरुसंग्रहः । न चाद्याया विषयतायां मानाभावः ।
महानसीपवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीपत्वादिविशिष्टं बह्नित्वं प्रति-
योगितावच्छेदकं न तु केवलं बह्नित्वमिति प्रतीत्या व्यासज्य-
वृत्त्यवच्छेदकतावत् विशिष्टं प्रकारो न तु केवलमितिप्रतीत्या
व्यासज्यवृत्तिविशिष्टप्रकारतासिद्धेरिति संप्रदायः ।

के चित्तु रक्तत्वदण्डान्वाभयावाच्छिन्नप्रकारताविशिष्टवै-
शिष्ट्यविषयता रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावाच्छिन्नप्रकारता
विशेष्ये विशेषणमित्यादिविषयता तदुभयावच्छिन्नविशेष्यता वि-
शिष्टे वैशिष्ट्यविषयता रक्तत्वप्रमेयत्वोभयप्रकारतानिरूपितदण्ड-
त्वावाच्छिन्नविषयतैकत्र द्वयमिति विषयतेत्याहुः ।

नवीनास्तु रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्ग-
कत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यानुदितम् । विशेष्ये विशेषणमित्यादिविषय
ताशालिबुद्धौ तु न विशिष्टसंसर्गकत्वम् । एवं रक्तत्वावच्छि
न्नाऽनुयोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गकत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यामिति बुद्धि
त्वम् । एकत्र द्वयमित्युद्धौ च न विशिष्टसंसर्गकत्वमिति प्राहुः ।

तत्र विशिष्टवैशिष्ट्याविषयताशालिबोधे विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकानिर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यामिति बोधे विशेष्यतावच्छेदक-
प्रकारकानिर्णयत्वेन हेतुना विशेषणतावच्छेदकरिशेष्यतावच्छेद
कयोर्निर्विकलकाले संशयकाले च तदनुत्पादात् ।

अत्र केचित् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कज्ञानत्वेनैव हेतुना संशयानन्तरं तदनुत्पादवारणाच्च तत्र
विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभावात्वेन स्वातंत्र्येण हेतु
तोपपत्तेः । न च प्रकारताद्वयकलनापेक्षया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकानिर्णयत्वेनैककारणत्वोचितेति वाच्यम् । तथा सति
विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारताशून्यत्वविशेषणतावच्छेदकप्रका
रताशालित्वज्ञानत्वात् मियो विशेष्यविशेषणभाव विनिगम-
नाविरहेण कार्यकारणभावपटकापत्तेरवच्छेदकगौरवाच्च । स्वा
तंत्र्येण विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभावात्वेन विशे
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन च हेतुनापने विनिगमनाविर
हेण कार्यकारणभावचतुष्कादवच्छेदकलापवाच्च । यदि च ता-
दृशज्ञानाभावात्वेन स्वातंत्र्येण हेतुनापने भिन्नविषयकानुमित्या-
दिकं प्रतीतितायादित्वाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमाशङ्क्याः प्रतिबन्धक
ताया सामग्रीमध्ये तादृशज्ञानाभावस्यापि निवेद्यतया तस्यैव
प्रकारणनेच्छया च सर्व विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
प्रतिबन्धकताबाहुन्येन गौरवात्तादृशनिर्णयत्वेनैकहेतुनाकरवन्-

मेवोचितमिति विभाव्यते । तथापि तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतामते परामर्शादिकारणतायां प्रत्यक्षादिभातिवन्धकमिन्नाविषयका-
नुमितिसामग्रीघटकपरामर्शादौ च व्याप्त्यार्थं व्याप्त्यभावाप्र-
कारकत्वादिरूपनिर्णयत्वनिवेशे गौरवम् ।

अस्मन्मते च तत्र व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया निवेशेन व्याप्त्यार्थं संशयात्मकपरामर्शे तदभावेनैवोपपत्तौ तदंशे निर्णय-
त्वाऽनिवेशेन लाघवं दुर्धारम् । न च निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तथा
वाच्यमिति वाच्यम् । तन्मते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णय-
कालीनव्याप्त्यभावप्रत्यक्षेच्छाजन्यतादृशपरामर्शस्य विशिष्टवैशि-
ष्ट्यविषयताशालित्वे बाधकभावेन तथावक्तुमशक्यत्वात् । न च
भवन्मतेऽपि तादृशपरामर्शस्य तादृशविषयताशालित्वे बाधका-
भावेन तथावक्तुमशक्यत्वात् । न च भवन्मतेऽपि तादृशपरामर्श-
स्य तादृशविषयताशालित्वे बाधकभाव इति वाच्यम् । अस्म-
न्मते विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभावस्य कार्यकाल-
हासितया हेतुत्वाम्युपगमेन तादृशपरामर्शस्यचित्काले च तदभा-
वासत्वादेव तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वासम्भवात् ।
यदि च तादृशसंशयात्मकपरामर्शस्य व्याप्त्यभावाद्यंशे आहार्य-
तया तस्मादनुमित्युत्पत्ताविष्टापरया तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतावादि-
नाऽपि तत्र व्याप्त्यार्थं निर्णयत्वं न निवेश्यत इति विभाव्यते ।
तथापि तादृशज्ञानाभावत्वेन हेतुतामते चाक्षुषादेरक्तदण्डवानि-
त्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तत्वाभावादिहेतुकदण्डादिपक्षकालु-
मिति सामान्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवं दुरुद्धरम् ।
तत्र तादृशसामग्रीकाले रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन
तादृशज्ञानाभावरूपकारणभावादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधपरं प्रसम्भ-
वात् । न च निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तत्र बाधकभावरूपकारणा-

भावादिव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्त्यसम्भवेन न(१) तत्र तादृशसाम-
ग्रीप्रतिबन्धकत्व(२)मिति वाच्यम् । लौकिकसाधिकर्षजन्यज्ञानस्य
बाधसामान्याप्रतिबन्धत्वेन बाधस्याकिञ्चित्करत्वादित्याहुः—

नदसत् । तादृशज्ञानाभावत्वेन हेतुतावादिनापि घटादिप्रत्यक्षे
तादृशानुमितिसाम्यः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यमिति तत्रैव
घटादिकमनिवेश्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनीयतया निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधे तादृशानुमितिसाम्यः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्याभावात् ।
न चेच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन घटादिनिवेश आवश्यक इति
वाच्यम् । तादृशसामग्रीविशिष्टान्वयत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ
निवेशादेवेच्छापीनप्रत्यक्षे व्यवहाराभावेन गौरवादिच्छाया
उत्तेजकत्वस्यैवाकल्पनात् । न चेच्छाकाले तादृशसामग्रीतः
प्रत्यक्षं तादृशसामग्रीत इच्छाशून्यकालेऽपि प्रत्यक्षवारणायेच्छा-
या विशिष्य हेतुत्वस्यानवश्यकतया तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
इच्छायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमस्त्येवेति वाच्यम् ।
तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे क्लृप्तब्रह्मण्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध-
कतायामपीच्छाया अनुत्तेजकत्वेन(३) तत्र क्लृप्तेच्छाया हेतुत्वैव
निर्वाहणेच्छाया हेतुत्वान्तराकल्पनात् ।

अत्र प्रत्यक्षविपुल्येन नव्याः—विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानत्वेना-
प्रत्येनैव वा हेतुता । न चैवं विशेषणतावच्छेदकरकारकनिर्णया-
भावेऽपि तदापधिरिति वाच्यम् । क्लृप्ततद्देतुत्वैव तदापत्तिवि-
रहात् । तथा हि दण्डो रक्तत्वाभाववान् स्यादित्यापत्तौ दण्डो

(१) 'ल'पुस्तके 'ने'त्यस्य पाठो नास्ति ।

(२) 'प्रतिबन्धकत्वकल्पनमिति' 'ल'पुस्तकपाठः ।

(३) 'उत्तेजकत्वेने'त्येव 'ल'पुस्तकपाठः ।

रक्तः, दण्डो रक्तत्वाभावाभाववानित्युभयविधनिर्णयस्यैवापाद्य
व्यतिरेकनिर्णयमुद्रया हेतुत्वेन व्यभिचारवारणाय दण्डो रक्त
इति निर्णयविशिष्टत्वं सज्जन्यतावच्छेदके निवेश्यम् । एवं चाप-
त्तित्वनिवेशे प्रयोजनाभावः । एवं च रक्तदण्डवान्पुरुष इति वि-
शिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापि सज्जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र तादृ-
शनिर्णयहेतुत्वं वल्लभमेव । एवं वह्निव्याप्यधुमवत्पर्वतवानिति-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि वह्निव्याप्यधुमवानिति निर्णयस्य हेतुत्वं
वल्लभमेव । तथा हि—अन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणा-
यानुमितौ तादृशनिर्णयहेतुतायां तादृशनिर्णयविशिष्टवत्स्य नि-
वेश्यतयाऽनुमितित्वनिवेशे प्रयोजनाभावादित्याद्युक्तमिति ।

अत्रोच्यते—दण्डो रक्तत्वाभावाभाववानिति निर्णयसामग्री-
काले दण्डो रक्त इति निर्णयसामग्र्या आवश्यकत्वेन छाद्यवा-
दण्डो रक्त इति निर्णयत्वेनैव तादृशापत्तौ हेतुतेति न तादृशनिर्ण-
यवैशिष्ट्यं जन्यतावच्छेदकम् । एवं स्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितासामानाधिकरणप्रकारतानि-
रूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वसम्बन्धेन धर्मविशिष्टनिर्णयत्वेन सकललिङ्गकपराम-
र्शणामेकरूपेण हेतुत्वेऽन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचाराभावेन परा-
मर्शजन्यतावच्छेदकेऽपि न तत्तन्निर्णयवैशिष्ट्यं निवेश-
नीयम् ।

वस्तुतस्तु आपाद्य व्यतिरेकनिर्णयस्य परामर्शस्य च हेतुता-
यामननुगतागामाप्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशनीयतयाऽमा-
माप्यज्ञानकालीनघटादिमत्स्यसे व्यभिचारवारणाय कार्यताव-
च्छेदककोटिप्रविष्टनिर्णयेऽपि तादृशाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशाप-
त्या गौरवप्रसंगेण तादृशनिर्णयवैशिष्ट्यनिवेशेऽपि तादृशवत्यसे

व्यभिचारवारणायापत्तिवस्थानुमितित्वस्य च तत्तत्कार्यताव-
च्छेदककोटौ निवेशस्योचित्येन बलसंदेतुतयाऽनिर्बाहेण विशे-
षणतावच्छेदकमकारकनिर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे स्वत-
न्त्रहेतुनाकरूपनमावश्यकम् । अधिकमस्मत्कृतमवानन्दीप्रकाशे-
ऽनुमेषेपमिति संक्षेपः ।

निर्णयत्वं च संशयान्प्रज्ञानत्वम् । अयं स्यात्तुर्न वेत्याद्याका-
निर्णय- रकमंशयानन्तरं स्यात्तुं सन्देहीत्याद्यनुव्यवसापसिद्धं
लक्षणम् संशयत्वमिति निर्विवादम् ।

अथात्र संशयत्वं न जातिः, चाक्षुषत्वादिना संकरात् ।
मता- अथ मानसत्वव्याप्येव संशयत्वं सर्वत्र धर्मिज्ञानकोपादि-
विचार- स्मरणादिवशान्मानससंशयस्यैवाभ्युपगमात् । न च चाक्षुष-
सामान्याः यत्नवत्तया कथं तादृशसंशयस्वीकार इति वाच्यं, अना-
परा- पर्या तदानीं चक्षुर्मनोयोगादिरूपचाक्षुषसामान्या अकल्पनात् ।
न चैवं पूर्वतो बहिष्मात्रेति संशयानन्तरं पूर्वतं पदवामीत्यनु-
व्यवसायानुपपत्तिः । तत्र मते तादृशचाक्षुषानुव्यवसायस्य चा-
क्षुषरूपविषयमात्रात् । विषयस्य कार्यमहभावेन हेतुत्वादिति
वाच्यम्, तादृशसंशयपूर्वं जायमानस्य धर्मिचाक्षुषरूपविषयस्य
तथाविधानुव्यवसायोत्पत्तौ बाधकाभावात् । विषयस्य पूर्ववृत्ति-
त्वेनैव हेतुत्वात् ।

वस्तुतस्तत्तादृशसंशयोक्तं धर्म्यं चाक्षुषमभ्युपेत्य तादृशानु-
व्यवसायोपपत्तिः । तादृशसंशयोत्तरक्षण एव तथाविधानुव्यव-
सायस्य शेषैकमवस्थात्वात् । न च तर्कत्वज्ञात्या सङ्कर इति
वाच्यं, तस्य जातित्वे मानाभावादिति चेत्—

न । तद्व्यपुङ्गव्या तर्कत्वस्यापि जातित्वेन सोऽकर्णस्या-
नुदारात् । यदि च पूर्वतो निर्विद्धिः स्यात्तदा निर्धूमोऽपि

स्यात् । भूतल घटवदितिज्ञाने भूतलाद्यंशे तर्कत्वं स्वीकार्यं न वा । आद्ये भूतलाद्यंशे तर्कानुव्यवमायापत्तिः । अन्ये जातेरांशिकत्वापत्तिः । तस्मान्न तर्कत्वं जातिरिति विभाव्यते । तदा भूतलं घटवन्न वा । षट्पञ्च भूतलमितिज्ञाने षट्पाद्यंशे संशयत्वस्वीकारे तदंशे संशयानुव्यवसायापत्तेः । अस्वीकारे तु जातेरांशिकत्वापत्तिमिया संशयत्वमपि न जानिरिति तुल्यम् ।

अथ संशयत्वजातौ बाधकाभावः । न च जातेरांशिकत्वमेव बाधकमिति बाध्यं निश्चयसंशयस्वरूपसमूहालम्बनात्मकज्ञानास्वीकारात् । किन्तु क्षणविलम्बेन निश्चयस्य संशयस्य चाभ्युपगमात् । न चैवमनयैव युक्त्या तर्कत्वादेरपि जातित्वेन तामादाय संकरमसंग इति बाध्यं, संशयात्मकतर्कस्याप्यस्वीकारात् ।

ननु युगपत् संशयनिश्चयात्मकसमूहालम्बनोत्पत्तौ बाधकाभावः । निश्चयसंशयसामग्र्योः एकदा समाजसंभवादिनि चेत्-

न । सामान्यत एव संशयसामग्र्याः निश्चयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न तु विषयं निवेद्य प्रतिबन्धप्रतिबन्धभावः गौरवात् । लाघवेन क्षणविलम्बस्यादोषत्वात् । एवं तर्कसामग्र्या अपि संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न जातिमंकरोऽपि ।

ननु तर्कसामग्र्याः संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमेव । संशयसामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धतया अस्माभिर्लाघवेन सामान्यत एव स्वीकारात् । न त्वेतादृशी तर्कसाम-

अथपि तस्या उपपत्तिसिद्धप्रतिबन्धकत्वाभावादिति चेत्—

न । अनुमितिकारणतया संशयान्यत्वरूपनिश्चयत्वनिर्देशेन तत्र च संशयत्वस्य प्रवेशाच्चस्य च लाघवप्रतिसंघातेन जाति-
स्वमिद्धावनन्तरं तर्कस्वजातिमादाय संकरप्रसक्तौ तर्कसामान्याः
प्रतिबन्धकतायां फलोत्तरकालीनकल्पनार्था गौरवस्यादो-
पत्वादिति चेत्—

न । तथापि प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकतया सिद्धेष्टसाधनता-
ज्ञानस्वजातिमादाय संशयत्वस्य सार्कष्यप्रसंगात् । न च संशयान-
न्तरमेव प्रवृत्त्यनुपगमेन क्षणविलम्बेनैवेष्टसाधनताज्ञानं कल्प-
मिति वाच्यं, अपामाणिकानन्तक्षणविलम्बादिकल्पनार्था शतशः
स्थले ब्रह्मणोऽप्यश्वर्वागीकारत्वादिति चेत्—

अन्नाहुः—एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वं
पर्वतो वह्निमान् बह्व्यभाववदुभूतलमित्यस्य वारकम् । एकध-
र्मिकेति एकविशेष्यवैत्यर्थः । मूलं यद्वत्पटवच्चेत्यादिज्ञा-
नस्य संशयत्ववारकम् । विरुद्धार्थं मूलं बह्व्यभाववदिति ज्ञानस्य
तथात्ववारकमुभयपदम् । न चैवं द्रव्यं बह्व्यभाववत्पर्वतो
वह्निमिति ज्ञानस्य संशयत्वापत्तिरिति वाच्यं, सामान्यतः संश-
यस्यैकस्य लक्ष्यस्याभावेना(१) नुगमलक्षणस्यैव वाच्यतया पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशान्तिरेव
ति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिङ्गान्(२) पर्वतो वह्निमान् वेत्याकारकज्ञाने संशयत्वमि-

(१) 'अनुगमतेति' 'व'पुस्तकपाठः ।

(२) 'व'पुस्तके 'ज्ञानमित्यधिकः' पाठः ।

ति विशिष्यैव लक्षणं वाच्यमित्यदोषात् ।

के चित्तु वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वमेव तत्र संशयत्वम् । इदं च पर्वतो वह्निमान्न वा भूतकं वह्निमान्न वेत्यादिनिखिलसंशयमाधारणम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकतानवच्छेदकानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयमसम्बन्धेन ग्राह्यम् । एवं च पर्वतो वह्निमान् वह्न्यभाववद्भूतत्वमिति ज्ञानस्य न संशयत्वम् । तत्र वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया वैशिष्ट्यवटकस्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेन वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् । एवं च येन पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निगोचराया वाच्यत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्न्यभावबुद्धेरपि न संशयत्वम् । तत्र द्वितीयसम्बन्धेन वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् । स्वावच्छेदकतानवच्छेदकवाच्यत्वानवच्छिन्नावच्छेदकताक(१)त्वाभावात् । पूर्वमने ईदृशज्ञानस्य संशयत्वं दुर्वारम् । पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वात् । न च निरवच्छिन्नत्वमधिकं निवेद्यमिति वाच्यं, जातिमद्वहिमन्न वेति संशयासङ्गहापत्तेः । न च भिन्नपेयात्र संशयत्वं निर्वक्तव्यमिति वाच्यम्, अस्मदुक्तप्रकारेणानुगममसम्बन्धेन तद्वीत्याऽननुगमस्याप्रयोजकत्वादित्याहुः—

(१) 'वाच्यत्वानवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावा'दित्येव 'अ'पुस्तकपाठः ।

प्रयपि तस्या उभयमतसिद्धमतिवचकत्वाभावादिति चेत्—

न । अनुमिति कारणतायां संशयान्यत्वरूपनिश्चयत्वनिवेशेन तत्र च संशयत्वस्य प्रवेशादस्य च लाघवप्रतिसंधानेन जाति-
त्वमिदावनन्तरं तर्कत्वजातिमादाय संकरप्रसक्तौ तर्कसामान्याः
प्रतिबन्धकतायां फलोत्तरकालीनकल्पनीयायां गौरवस्थादो
पत्वादिति चेत्—

न । तथापि प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकतया सिद्धेष्टसाधनता-
ज्ञानरत्नजातिमादाय संशयत्वस्य सांकर्यप्रसंगात् । न च संशयान-
न्तरमेव प्रवृत्त्यनुगमेन क्षणविलम्बेनैवेष्टसाधनताज्ञानं कल्प-
मिति वाच्यं, अयमाणि ज्ञानान्तक्षणविलम्बादिकल्पनायां शतशः
स्थले ब्रह्मणोऽप्यशक्यांगीकारत्वादिति चेत्—

अत्राहुः—एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वं
पर्वतो वह्निमान् बह्वधभाववद्भूतलमित्यस्य वारकम् । एकध-
र्मिकेति एकविशेष्यत्वं त्यर्थः । भूतलं यदवत्पटवक्षेत्यादिज्ञा-
नस्य संशयत्ववारकम् । विरुद्धपदं भूतलं बह्वधभाववदिति ज्ञानस्य
तथात्ववारकमुभयपदम् । न चैवं द्रव्यं बह्वधभाववत्पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानस्य संशयत्वापनिरिति वाच्यं, सामान्यता संश-
यस्यैकस्य लक्ष्यस्थाभावेना(१) नुगतलक्षणस्यैव वाच्यतया पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वे म-
नि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्वधभावत्वावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिज्ञानम्(२) पर्वतो वह्निमात्रे वेत्याकारकज्ञाने संशयत्वमि-

(१) 'अननुगते'ति 'तत्पुस्तकपाठः ।

(२) 'तत्पुस्तके' 'ज्ञानमित्यधिकः पाठः ।

तिग्रन्थस्यापि प्रकारतया भानाभिप्रायकत्वान्न कोऽपि दोष इति वाच्यम्, संयोगो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालनीसंशयेऽव्याप्तेः । तदानीं विरोधविशिष्टसंयोगस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेत्—

मैवम् । विरोधविशिष्टसंयोगविरोधविशिष्टविशेषणतान्यतर-सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रकारताशालित्वं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । संशयस्यैवान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालित्वात् ।

न चैवं संयोगो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालीनसंशयेऽव्याप्तेर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, 'एतादृशबाधबुद्धिकालीनसंशये विरोधविशिष्टसंयोगस्य संसर्गत्वाभावेऽपि विरोधविशिष्टविशेषणतायाः संसर्गत्वे बाधकाभावात् । एवं विशेषणताविशेषो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालीनसंशयस्य विरोधविशिष्टसंयोग-संसर्गकत्वात् । संयोगो न विरोधीयो विशेषणताविशेषो न विरोधीयः इति बाधबुद्धिदशायां संशयो न भवत्येव । अथ विरोधस्य संसर्गतया भानस्वीकारस्तदोपपद्यते यदि विरोधस्य संसर्गतया भानं प्रामाणिकं स्यात् । तदेव न प्रमाणाभावात् ।

न च संशयसमुच्चययोर्भेदान्पथानुपपत्त्या तद्भानमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वग्रहोत्तरकालमेव समुच्चयोत्पत्त्या संशयस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहानुत्तरकालीनस्य भेदसम्भवादिति चेत्—

न । त्रिषयतावैलक्षण्यकृतमेव ज्ञाने वैलक्षण्यमित्यस्य सर्वमिद्धान्तसिद्धत्वात् । संशयसमुच्चययोर्विषयताकृतवैलक्षण्यस्यैव वैलक्षण्यनियामकत्वम् । अतोऽनापत्त्या विरोधस्य संसर्गतया भानमभ्युपगन्तव्यम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति-तथा हि न तावदनुगतं लक्ष्यमेक-
कपस्ति । येन मूलं बहिमन्न वा पर्वतो बहिमन्न वेति संशय-
साधारणं लक्षणं सम्भाव्येत । किञ्च पर्वतो बह्व्यभाववानिति
ज्ञानस्यापि संशयत्वापत्तिः । तद्ब्रह्मानीयबह्व्यभावत्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितपर्वतानिष्ठविशेष्यताया अपि ज्ञानान्तरीयबहि-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वात् ।

अपि च स्वावच्छेदकत्वे पर्याप्तिर्निवेशः क्रियते न वा ।
आद्ये नीलपर्वतत्वावच्छेदेन बहिमत्तावगाहिपर्वतत्वावच्छेदेन व-
ह्यभाववत्तावगाहिसंशयासङ्ग्रहमसङ्ग्रहः । नान्यथ, नीलपर्वतत्वा-
वच्छेदेन बहिमत्तावगाहिपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यभाव-
वत्तावगाहिज्ञानस्य संशयत्वापत्तेः । यथोक्तलक्षणे तु विशि-
ष्टपर्वतत्वादीना निवेशेनोपपत्तेः ।

अथ समुच्चयेऽपि बह्व्यह्यभावोभयविषयकेऽतिव्याप्तिः ।
विरोधविशिष्टवह्व्यत्वविशिष्टप्रकारतेति निवेशनीयम् । समु-
च्चये तु विरोधस्याभावेन नातिप्रसङ्ग इति तु न सामन्यम् ।
यादृशमंशये विरोधो न मानः तादृशेऽव्याप्तेः । न च तथा-
विषयसंशयो न स्वीक्रियत इति वाच्यम्, यमिहानकोट्यो-
पस्थितादिनिस्त्रिंशत्सामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तौ वाचकाभावात् । अत-
एव दीधितिभूनाप्युक्तं कचिद्विरोधस्यापि तद्भासकसामग्री-
समानार्थानत्वात् । अन्यथा कचिदित्युक्तेरसङ्गतेः । न च
विरोधः समर्गपर्यादया भासत एव । प्रकारतया माने विरोधभा-
नसामग्र्यपेक्षणात् । तथा च विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नबहिमकारतायाः सर्वत्रापि मंशये माने वाचकाभावात् । समु-
च्चये तु शुद्धसंयोगविशेषणतयोरेव मानाद्यानिमसङ्गः । दीधि-

शयत्वं निर्वाच्यमिति न दोषः ।

न च सामानाधिकरण्येन विरोधिकोटिद्वयावगाहितानस्य संशयत्वापत्तेः, इष्टापत्तेः ।

न च बहिमज्ज्ञेदबहिकोटिकसंशयेऽव्याप्तिः । तत्रापि मकारान्तरेण बहिमज्ज्ञेदादिकं निवेद्यैव लक्षणान्तरप्रणयनात् ।

वस्तुतस्तु बहुवचनप्रकारतस्तत्र बहिविशिष्टाभावप्रकारेति वाच्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वमतिपोगिताकत्वस्वावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरसम्बन्धेति न कोऽपि दोषः ।

वस्तुतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्यापकत्ववदितसम्बन्धावच्छिन्नवद्विवक्ष्यभावान्यतरप्रकारताशालिखितत्ववदितं पर्वतत्वविशिष्टे बहिसंशयत्वम् । समुच्चयस्य तु सामानाधिकरण्येनोभयकौट्यवगाहित्वाच्च दोषः ।

न च संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेनैव संयोगतदभावाद्योग्रहस्यापि संशयत्वावत्तिरिति वाच्यं, (१) व्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य सामानाधिकरण्येनोभयप्रकारकज्ञानं मति हेतुत्वात् तयोरेव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेन तत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानानुदयात् । न तथाविधग्रहस्य संशयत्वापादनम् । एवं च समुच्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहोपयोगोऽपि संगच्छते । अन्यथा तदभावेऽपि समुच्चयस्य सामानाधिकरण्येन भावाभाविषयकत्वे बाधकाभावेन तत्र तदनुपयोगस्य दुरुद्धरत्वापत्तेः ।

न च तथापि धर्म्यशे कोट्यंशे वा वैलक्षण्यविषयतैव । तयो-
र्वैलक्षण्यनिर्वापिकास्तु किं संसर्गशे एव तथाविधभानमिति
वाच्यम्, धर्म्यशे कोट्यंशे वा वैलक्षण्यनियामकत्वेन कल्पनीया-
याः विषयतायाः समुच्चयेऽपि सत्त्वात् । समुच्चयेऽपि धर्मिणः
कोटिद्वयस्य च भानाभ्युपगमात् । अत्रण्डोपाधिरूपस्य तस्य
संशय एव धर्म्यशे कोट्यंशे वा सत्त्वं न तु समुच्चयेऽपि । कल्पनीय-
स्य तादृशस्य संशय एव कल्पनादिति तु नाशङ्कनीयम् । तस्य
तथात्वेऽपमिद्धान्तात् । अन्यथा संशयत्वस्यैव तथात्वमस्तु ।
तथा च गतं विवादेनेति ।

अथ तथापि विरोधस्य पदार्थान्तरस्य वा संसर्गतया भान-
मभ्युपेयस्य इत्यत्र विनिगमकाभावात् । अनुपस्थितविरोधस्येधा-
तिरिक्तपदार्थान्तरस्यापि संसर्गतया भानाभ्युपगमसङ्ग इति
चेत्—

न । अविरोधित्वज्ञानदशायां संशयस्यानुत्पादेऽनुपधानुरो-
धादेव संशये विरोधभानस्यावश्यकत्वात् । एवं च न विनि-
गमनाविरहशङ्कापि ।

न चैवमपि परस्परविरोधित्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकार-
रके भावद्वयकोटिके संशयेऽप्याप्तिः । तत्राभावाप्रकारकत्वादि-
ति वाच्यम्, भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमात् ।

न च परस्परविरुद्धत्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकारकज्ञा-
नमामग्रीभ्यां जननीयस्य ज्ञानस्वार्थादेव भावद्वयकोटिकसंशय-
त्वमिति वाच्यम्, तादृशस्यलेऽयं स्थाणुर्न वाऽयं पुरुषो न वे-
त्याकारकचतुष्कोटिकसंशयस्यैव स्वीकारात् ।

वस्तुनस्तु तत्र स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकारतां निवेदय सं-

योगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालित्वस्य च विरहेण पर्वतत्वा-
वच्छेदेन संशयलक्षणस्य नातिप्रसंगः ।

यत्तु स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संशय-
त्वं विभिन्नधर्मिकतत्त्वभावोभयप्रकारके ज्ञाने नातिप्रसंगस्तत्र
स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालित्वाभावात् । भावद्वयकोटि-
कसंशयस्यापि तत्प्रकारकबुद्धौ ताद्विरोधित्वेन पदार्थान्तरप्रका-
रकबुद्धेर्विरोधित्वेन संग्रहः । एवं चोक्तप्रकारताशालिनो ब-
ह्वनिपद्वेदादिकोटिकस्यापि संशयस्य संग्रहः । सामानाधिकर-
ण्येन परस्परविरोधिकाद्विद्यावगाहिनां ज्ञानस्याप्युक्तप्रकारता-
शालित्वाभावात् संशयत्वम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वयवगाहिप-
र्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहिज्ञानस्योक्तप्रकारताशा-
लिनो भवत्येव संशयत्वम् । समुच्चयेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरप्र-
कारताया अपि सत्त्वे तु तथाविधलक्षणसंगमनात् । संशयत्वाव-
धिवारणाय विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रकारतायां
निवेशनीयम् । अन्यथा न निवेशनीयमित्याहुः—

अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरोत्पा सर्वत्र विरोधविशिष्टसंयोगस्य
संसर्गत्वासंभवः । विरोधविषयताशालित्वस्य स्वातन्त्र्येण नि-
वेशेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नेतिप्रते निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् । संशयीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वा-
भावेन सर्वत्रासंभवापात्तिः ।

किञ्च पर्वतो बद्धिमान् बह्वयवावग्याप्यवांश्चेतिज्ञानेऽति-
प्रसंगः । तस्यापि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्र-

अत एव सामानाधिकरण्येन परस्परविरोधित्वेन तत्तदु-
भयप्रकारके मंशये उक्तलक्षणासंगमनादव्याप्तिरित्यपि कस्य
चिदुक्तं परास्त्वम् । सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिज्ञानस्य
संशयत्वाभावात् ।

नन्वेवमपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतेसञ्च पर्वतत्वेऽवच्छे-
दकतापर्याप्तिर्नि निवेद्यते । निवेद्यते वा आद्ये नीलपर्वतरत्वावच्छे-
देन बह्व्यभावावगाहिपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यवगा-
हिज्ञानस्य नीलपर्वतो बह्व्यभाववान् पर्वतो बहिषानित्याकार-
कस्य संशयत्वापत्तिः । तस्यापि पर्वतत्वविशिष्टे बह्व्यवगाहि-
भयप्रकारकत्वात् । अन्ये नीलपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्य-
भावावगाहियुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यवगाहिज्ञानस्य संशयत्वा-
नापत्तिरिति चेत्—

नैवम् । युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्या-
पकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नबह्व्यभावप्रकारताशालित्वे सति
युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नबहिषकारताशालिज्ञानत्वं पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहिषं-
शयत्वम् । एवं पर्याप्तिमनिवेद्य मामान्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नबह्व्यभावप्रकारताशा-
लित्वे सति युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्या-
पकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नबहिषकारताशालिज्ञानत्वं
पर्वतत्वावच्छेदेन बहिषंशयत्वम् । पर्वतत्वसामाधिकरण्येन प्रा-
गुक्तबहिषनिधये तु युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितामा-
वप्रकारताशालित्वविरहेण पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन संशय-
लक्षणस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्यापकसं-

योगमन्वन्धावच्छिन्नप्रकारताशालित्वस्य च विरहेण पर्वतरा-
वच्छेदेन संशयलक्षणस्य नातिप्रसंगः ।

यत्तु स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्प्रसंग-
त्वं विभिन्नधर्मिकतत्त्वभावोभयप्रकारके ज्ञाने नातिप्रसंगस्तत्र
स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिभावात् । भावद्वयोक्तौ
कसंशयस्यापि तत्प्रकारकघटकी ताद्विरोधित्वेन पदार्थान्तरप्रका-
रकघट्ये विरोधित्वेन संग्रहः । एवं चोक्तप्रकारताशालिनो ब-
ह्विप्रसङ्गेदादिकोटिकस्यापि संशयस्य संग्रहः । सामानाधिकर-
ण्येन परस्परविरोधिकोटिद्वयावगाहिनां ज्ञानस्याप्युक्तप्रकारता-
शालित्वाभावात् संशयत्वम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वयवगाहिप-
र्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहिज्ञानस्योक्तप्रकारताशा-
लिनो भवत्येव संशयत्वम् । समुच्चयेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभ्यन्तरप्र-
कारताया अपि सत्त्वे तु तथाविधलक्षणसंगमनात् । संशयत्वाव-
निवारणाय विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रकारतायां
निवेशनीयम् । अन्यथा न निवेशनीयमित्याहुः—

अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तीत्या मर्वत्र विरोधविशिष्टसंयोगस्य
संसर्गत्वासंभवः । विरोधविषयताशालित्वस्य स्वातन्त्र्येण नि-
वेशेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नेतिमते निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् । संशयीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वा-
भावेन सर्वत्रासंभवापत्तिः ।

किञ्च पर्वतो बहिमान् बह्वयभावव्याप्यवांश्चेतिज्ञानेऽति-
प्रसंगः । तस्यापि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्र-
३० न्या० कौ०

कारताशालित्वाद् । न च तादृशज्ञाने आहार्य्येऽनाहार्य्ये वा
तिप्रसंग आवाप्यते । नाद्यः समुच्चयवारणाय दत्ताया वि-
रोधविषयताया अभावेनैवानतिप्रसंगात् । नापि द्विती-
यः तादृशज्ञानस्यालीकत्वादिति वाच्यं, तदभावव्याप्यवशा-
ज्ञानसामान्याः प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारेण तादृशसमूहालम्बन-
ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् । अत एव दीक्षितिकृताऽप्युक्तं “य-
दि चायं बह्विमान्यह्यभावव्याप्यवानि”त्यादि । एवमाहार्य्यसं-
शयानुरोधेनापि आहार्य्यज्ञाने विरोधविषयतास्वीकार आवश्यक
एवेति । तथाविधाहार्य्यज्ञाने मय्येवातिप्रसंगः । यदि च तादृश
प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारतार्या ग्राह्याभावनिष्ठत्वं नि-
वेद्यते तदापि भावद्वयकोटिकसंशयासंग्रह इति किमुपपन्नं त-
त्संग्रह इति ।

अन्ये तु बह्विह्यभावोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता-
(१)शालिज्ञानत्वं संशयत्वम् । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याप संशये
उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतायाः समुच्चये तूभयप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताद्वयस्य च स्वीकारात् । महानर्त बह्व्यभाव-
वत् पर्वतो बह्विमानिति ज्ञानस्यापि न संशयत्वम् । न च संशय
एवोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयम् । समुच्चये तूभयप्रकार-
तानिरूपितैकविशेष्यत्वमित्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । सं-
शये विशेष्यताद्वयस्वीकारे अनुमितिकारणतार्या बह्विव्याप्यधू-
मभावप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यताकान्यत्वे सति बह्विव्या-
प्यधूमप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वस्य समुच्चयसंग्रहाया-
भावप्रकारतार्या विरोधाद्यवच्छिन्नत्वस्य च निवेद्ये गौरवात् ।

संशये एकविशेष्यताया अभ्युपगमे तु वह्नित्वाप्यधूमप्रकारतो
निरूपितविशेष्यतायां वह्नित्वाप्यधूमाभावप्रकारत्वानिरूपितत्व-
स्यैव निवेशेन लाघवात् ।

ननु संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतायाः सत्त्वेऽपि
प्रत्येकविशेष्यताद्वयवारणं दुःशक्यम् । एवं च पूर्वोक्तानुमिति-
कारणतावच्छेदकगौरवं भवन्मतेऽपि दुर्गारम् !

न च तादृशविशेष्यताद्वयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वात् तादृशविशेष्यताद्वयमिति वाच्यं, तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
कभावकल्पनापेक्षया विशेष्यताद्वयकल्पने गौरवाभावादिति चेत्—

न । अनेकज्ञाने विशेष्यताद्वयकल्पनापेक्षया प्रतिबन्धप्रति-
बन्धकभावकल्पने लाघवात् । अथास्तु संशये उभयप्रकारता
निरूपितैकविशेष्यता तथापि वह्निमान् पर्वतो बह्व्यभाववानि-
तिसमुच्चयेऽतिप्रसंगः । धर्मितावच्छेदकस्यापि प्रकारतया उभ-
यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अपि सत्त्वादिति चेत्—

नैवम् । प्रकारतायां धर्मितावच्छेदकत्वाख्यविषयताभेदस्य
निवेशात् । अत एव संयोगवद्द्रव्यं तदभाववच्छेतिज्ञानेऽतिप्रसं-
गः । तत्रोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अपि सत्त्वात् ।
अन्यथा द्रव्यं संयोगवत्तदभाववच्छेदव्यमितिज्ञानाज्ज्ञेदानुपपत्तेः ।
तस्मात्तादृशज्ञानेऽनुभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वादितिप्र-
संग इत्यपास्तम् ।

अथ नीलपर्वतो वह्निमान् पर्वतो बह्व्यभाववानितिज्ञानस्य
नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वह्निप्रकारकस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन च
ह्व्यभावप्रकारकस्य संशयत्वानापत्तिः । वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता-

निरूपितविशेष्यतायाः शुद्धपर्वतत्वेन बह्व्यभावप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यतायाश्च नीलपर्वतत्वेनाशच्छिन्नत्वाभावात् । विशे-
ष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यताभेदावश्यकतया प्रकृते उभयप्रका-
रतानिरूपितैकविशेष्यत्वाभावात् । तत्रोभयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतायां नीलपर्वतत्वाशच्छिन्नत्वस्य शुद्धपर्वतत्वाशच्छिन्नत्व-
स्य वाऽभ्युपगमे शुद्धपर्वतत्वाशच्छिन्नविशेष्यकोभयप्रकारकस्य
नीलपर्वतत्वावच्छेदेन तथाविधसंशयस्य चोक्ततथाविधसंशयान्ते-
दानापत्तेः । तथाविधसंशयानन्तरं पर्वतं वाहिं संदेहि नीलप-
र्वते बह्व्यभावं संदेहीत्यनुव्यवसायापत्तेश्चेति चेत्—

न । नीलपर्वतो बहिमान् बह्व्यभाववान् पर्वत इत्याकारक-
संशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां नीलपर्वतत्वाशच्छि-
न्नत्वस्य पर्वतत्वाशच्छिन्नत्वस्य वाऽभ्युपगमात् । नीलपर्वतो ब-
हिमान् वेति संशये तु नीलत्वाशच्छिन्नत्वस्यैवाभ्युपगमात् ।
पर्वते वाहिं संदेहि नीलपर्वते बह्व्यभावं संदेहीत्यनुव्यवसायं प्र-
ति तु पर्वतो बहिमान् वा नीलपर्वतो बहिमान् वेत्याकारकसं-
शयस्यैव हेतुत्वाच्च कोऽपि दोष इत्याहुः—

अपरे तु संशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोः पर-
स्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते संशयसमुच्चययोर्वैलस-
ण्याय तथैवाभ्युपगमात् । तथा च तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ताशच्छिन्नतदभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिङ्गानत्वं संश-
यत्वम् । समुच्चये तु नावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते इति न
सङ्गातिप्रसंगः । न च समुच्चय एवास्तु । अवच्छेद्यावच्छेदकभाव
इत्यतोऽपि वैलक्षण्यमुपपत्स्यत एवेति वाच्यम् । तथा सत्य-
नुमितिकारणभावां तदभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छि-

अतत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वरूपसंशयत्वनिवेशेन गौरवात् । यदि च बहिर्वह्यभावो वा पर्वत इति पर्वतविशेषणकोऽपि संशयः स्वीक्रियते तदास्तु तत्तदभावोभयविशेष्यतानिरूपितपर्वतानिष्ठप्रकारतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः ।

एवं पर्वतो बहिमान् बह्यभावो वा पर्वत इत्याकारकमंशयस्यापि स्वीकारे तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतातदभावविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीकार्य इत्याहुः—

वस्तुतस्तु भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमे अभ्युपगमे वा तस्येव पर्वतो बहिमान् बह्यभावाव्याप्यवांश्चेतिज्ञानस्यापि संशयत्वाभ्युपगमे ज्ञानमेहेन विषयतायेदामावे च पूर्वोक्तं स्वीयतत्प्रकारतायटितधर्मावच्छिन्नमतिवध्यतानिरूपितमतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संशयत्वमित्येव सम्यक् । न च स्वत्वस्याननुगमादिदमपि न सम्पगिति वाच्यं, स्वावच्छिन्नमतिवध्यतानिरूपितमतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालित्वस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन तत्प्रकारतावज्ज्ञानत्वं तत्संशयत्वमिति निष्कर्षेणानुपपत्त्यभावात् ।

स्वतन्त्रास्तु संशयत्वं जातिरेव सांकर्यस्य दोषत्वानङ्गीका-

स्वतन्त्रास्तु
संशयस्य जातिरेव

रात् ।

न चैवं निर्णयत्वं संशयान्यज्ञानत्वरूपं न स्यात् । तस्यापि जातित्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरित्याहुः—

तदसत् । अनुमानपरिच्छेदे सांकर्यस्य दोषताया व्यवस्थायनीयत्वादित्युक्तमधिकेन ।

ननु किमिदं प्रकारत्वादि यत् संशयत्वादिघटकमिति चेत्--

प्रकारतादिकं विषयताविशेष एवेति गृहाण । विषयता च ज्ञानविषययोः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । तत्र च सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । जननयोग्यत्वं च न जननोपहितत्वम् । अतीन्द्रियाभावसम्बन्धव्याप्तेः । तेन प्रसङ्गादिविशिष्टप्रत्ययजननात् । किन्तु विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । तच्चात्पन्ताभावे मनियोगिदेशान्पदेशत्वम् । अन्योन्याभावे प्रतिपोगितादेशान्पदेशत्वम् । प्रागभावाध्वंसयोः मनियोगिकालान्यकालत्वम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अथोक्तरूपस्य कदा चिदपि विशिष्टप्रत्ययरूपफलसम्बन्धरहितातीन्द्रियाभावसाधारणतया कथं स्वरूपयोग्यतावच्छेदकरूपत्वम् । तथा सति नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानावश्यंभावनियमभंगप्रसंगादिति चेत्--

न । तादृशनियमे मानाभावात् ।

वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धस्तत्तद्व्यक्तिरूपोऽननुगत एवेति न कोऽपि दोष इति प्राश्नः ।

नवीनास्तु-विषयतातिरिक्तैव । न तु स्वरूपसम्बन्धनवीनमने विषयता विशेषः । तथा हि सा च ज्ञानस्वरूपा विस्वरूपसम्बन्धविषयस्वरूपा लभ्यस्वरूपा वा । नाथः, घटपादतिरिक्तैव पटाविहितमूहालंबनानां भ्रमत्वापत्तेः । घटत्वावच्छिन्नघटविषयत्वस्य पटत्वावच्छिन्नपटविषयत्वस्य चैकज्ञानरूपतया तत्र घटत्वावच्छिन्नपटविषयतायाः पटत्वावच्छिन्नपटविषयतायाश्च सत्त्वात् । एवं तादृशमूहालम्बनानन्तरं पटत्वे-

न घटं जानामि घटत्वेन पटं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तिश्च । पटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयताकज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्य च तदनुव्यवसायविषयत्वात् । न द्वितीयः, घटत्वप्रकारकप्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तेः । घटत्वप्रकारकप्रमाया पटत्वप्रकारकभ्रमे च घटस्वरूपघटनिष्ठविषयताया ऐक्यात् । न तृतीयः, जातिमान् घट इत्यादौ घटत्वाद्यात्मकैकैकविषयवृत्तेरैककज्ञानीयविषयताया जातिस्थाद्यवच्छिन्नत्वतदनवाच्छिन्नत्वाभ्यां द्वैविध्यानुपपत्तेः । ज्ञानस्य विषयस्य च द्वैविध्यविरहात् । न चैष्टापत्तिः । तथा सति तादृशज्ञानस्य 'जातिमान् घट इति प्रत्येकद्वयाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । तस्माद्विषयतातिरिक्तैव ।

एवं विषयतावद्विषयिताप्यतिरिक्तैव ।

न चातिरिक्तविषयताप्रतियोगित्वमेव विषयित्वमास्तां कृतविषयिता-प्रतिरिक्ततयेति वाच्यं, विषयित्वमेवातिरिक्तं तत्प्रत्यतिरिक्तैव तियोगित्वमेव विषयत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया विनिगमकाभावेन द्वयोरप्यातिरिक्तत्वात् ।

अथैवं तुल्ययुक्त्या विषये विषयतासम्बन्धो ज्ञाने विषयिता सम्बन्धश्चातिरिक्तः कल्पनीयः । एवं तादृशसम्बन्धस्यापि सम्बन्धोऽप्यतिरिक्त इत्यनवस्था स्यादिति चेत्—

न । तादृशानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेन दूषणावहत्वाभावात् । सा चातिरिक्तविषयता विषयभेदाद्भिन्ना । अन्यथोक्तदूषणानामनुद्धारात् । न तु ज्ञानभेदेन भिन्ना मानाभावादित्यादिकमन्यदुह्यमिति प्राहुः ।

सा च विषयता निर्विकल्पकीया, प्रकारना, विशेष्यता, संसर्गता

विषयता-चेति चतुर्विधा । न च तासां विषयतात्वे मानाभाव इति
 भेदा- वाच्यं, तदुपनीतमानं मति तत्प्रकारकज्ञानं च मति तद्विषय-
 कज्ञानस्य हेतुतया निर्विकल्पकोत्तरं तत्प्रकारकताद्विशेषकतत्संस-
 र्गकज्ञानोत्तरं च तदुपनीतमानतत्प्रकारकज्ञानोत्पत्तेरेव मानत्वात् ।
 न च तस्मिन्विकल्पकोत्तरं तदुपनीतमानस्य तत्संसर्गकज्ञानोत्तरं
 तदुपनीतमानतत्प्रकारकज्ञानयोश्चोत्पत्तिरसिद्धेति वाच्यं, तत्प्र-
 कारकादिज्ञानोत्तरमपि नदसिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् । न ह्येतदुत्त-
 रमेव तदुत्पत्तिर्नोक्तज्ञानोत्तरमिसनुयवे मानमस्ति तस्यैवासि-
 द्धेः । पुनश्चेत्तत् । अन्यथा दशरथादिपदात् शब्दबोधोपा-
 नुपपत्तेः । तत्र हि स्वरूपतो दशरथत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानपदा-
 र्थस्मृत्यादिकारणस्वापेक्षणेन पूर्वं तदभावात् । अस्मन्मते तु स्व-
 रूपतो दशरथत्वादिसंसर्गज्ञानमूलकात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकश-
 क्त्वादिज्ञानात्तथाविधशब्दबोधोपपत्तेः । एतेन संसर्गतायां
 विषयतात्वे मानाभाव इत्युक्तमृद्धलोक्तिरपास्ता ।

उक्तरीत्या प्रकारतादिवत्संसर्गतायामपि तत्सिद्धेर्दुर्वार-
 त्वात् । यदि च विषयेष्वतिरिक्ताविषयतानां तत्र च विष-
 यतात्वकल्पनापेक्षया विषयवृत्तित्वेन क्लृप्तानां प्रकारतानां
 विशेष्यतानां विषयतात्वकल्पनस्यावित्यमिति प्रकारतादौ
 विषयतात्वसिद्धिर्नदा संसर्गतायामप्येतादृशरीत्या विषयता-
 त्वसिद्धिर्दुर्वारैव । संसर्गताया अपि विषयवृत्तित्वेन बह-
 त्तया विनिगमकमायात् । न च घटत्वेनेमं जानामीति-
 मतीत्या प्रकारविशेष्ययोर्विषयत्वेन प्रकारताविशेष्यतयोर्वि-
 पयवृत्तित्वेऽपि संसर्गस्याविषयतया न संसर्गताया विषयवृ-
 त्तित्वमिति वाच्यं, समवायसंसर्गेण घटत्वं जानामीतिमतीत्या

समवायसंसर्गस्यापि विषयत्वात् । तस्य तटस्थतया नियामक-
त्वोपगमेनाविषयत्वे प्रकारादावपि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वादि-
ति न किञ्चिदेतत् ।

वस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्वादेर्गौरवज्ञानदशायां तदवच्छिन्न-
प्रतियोगित्वप्रकारकं तद्विशेष्यकं तत्संसर्गकं च ज्ञानं न जायत
इत्यनुभवसिद्धम् । एवं च प्रकारतादेर्विषयतात्वानुपगमे कम्बु-
ग्रीवादिमत्वादिकं शुर्वितिगौरवज्ञानस्य तादृशप्रतियोगित्वप्रका-
रकत्वादिकं त्रयं प्रतिषध्यतावच्छेदकं वाच्यमिति गौरवम् ।
प्रकारतादेर्विषयतात्वोपगमे तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वविषयतानिरूपि-
तावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयताकबुद्धित्वं
त्रितयसाधारणमेकमेव । प्रतिषध्यतावच्छेदकमिति लाघवमिति
लाघवात्प्रकारतादिषु विषयतात्वासिद्धिः । एतेन निर्विकल्पकी-
यविषयताया विशिष्टज्ञानविषयसम्बन्धतयैव विशिष्टबुद्धेस्त-
विषयकत्वनिर्वाहे प्रकारतादीनां विषयतात्वे मानाभावः ।
तेषां विषयतानात्मकत्वेऽपि । तद्वैलक्षण्यस्य ज्ञानवैलक्षण्य-
संपादकत्वे विरोधाभावात् । अथ प्रकारताविशेष्यतयो-
र्विषयतात्वानुपगमे व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्याप्यविषय-
तानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेनानुगममप्यनुमितिहेतुत्वासंभवः ।
तयोः पृथक् हेतुत्वे च कारणताद्वयापचेः । निर्विकल्पकीयविषय-
तायाः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावाभावेन तां निवेश्योक्तरी-
त्याऽनुगमासंभवादिति चेत्—

न । निश्चयत्वनिवेशानुरोधेनापामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानुरो-
धेन च तयोः पृथक्कारणतायाः आवश्यकत्वात् । अनुमिनेः पक्ष-
विशेष्यकत्वनियमेन समानविशेष्यकत्वानुरोधेन पक्षविशेष्यकपरा-
मर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वाच्च ।

तदिच्छाभावयोर्विशेषविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रति-
पन्नकतावृद्धौ गौरवापत्तेः । विशिष्टज्ञानेच्छाकाके तत्सामान्यस-
त्वे विरोधिसामग्रीदशायां निर्विकल्पकापत्तेश्च । किं चानन्तवि-
शिष्टज्ञानेषु निर्विकल्पायविषयतासम्बन्धकल्पनमपेक्ष्य प्रका-
रतादिषु विषयतात्वमम्बन्धकल्पनैव युक्ता ।

न चाभावकल्पनापेक्षया भावकल्पनाया लघुत्वादुक्तविशि-
ष्टज्ञानेषु विषयत्वाभावसम्बन्धकल्पनापेक्षया विषयत्वसम्बन्ध-
कल्पने लाघवात्स एव कल्प्यते । न तु विषयत्वाभावसम्बन्ध इति
वाच्यम्, तथा सति प्रकारतादिषु (१) विषयतात्वाभावसम्बन्ध-
कल्पनमपेक्ष्य विषयतात्वमम्बन्धकल्पने लाघवेन तत्कल्पनस्यै-
वावित्यमिति प्रकारतादिष्वपि (२) विषयतात्वसिद्धिर्निरावर्धयेति ।
अधिकमस्माकृतभवानन्दीप्रकाशेऽनुमन्धेयमिति दिक् ।

सा च विषयता निरूप्यनिरूपकमावानापद्या तदापद्या
विषयता द्विधा चेति पुनरपि द्विधा । आद्या निर्विकल्पायविषय-
ता । तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । अन्यथा च विशिष्टज्ञानविष-
यताप्रकारताविशेष्यतासंसर्गतारूपाणां तासां परस्परं निरूप्य-
निरूपकमावसत्त्वान् ।

न च तत्र मानाभाव इति वाच्यम्, तथा सति यद्वदभू-
तत्वं परेतो वदितवानिति ज्ञानविषयताया यद्वदभूतत्वं परेतो वदित-
वमभूदभूतमिति ज्ञानविषयतायाश्चावैक्यतत्त्वेन तादृशज्ञानयोर्वै-
क्यतत्त्वानुवचते । तदुपगमे तु आद्ये यद्वदकारत्वमभूतमिति विशेष-
त्वयोर्वैद्वदकारत्ववैक्यविशेष्यम्यथोय परस्परं निरूप्यनिरूपक-
भावः । अन्यथे च वद्विदकारत्वमभूतमिति विशेष्यत्वयोर्वैद्वदकार-
त्ववैक्यविशेष्यम्यथोय परस्परं निरूप्यनिरूपकभाव इति तद्व्या-

तदीयविशेष्यतानिरूपितसंसर्गाधिष्ठितदीयप्रकारताकत्वमेव वा तेन संसर्गेण तदंशेऽतत्प्रकारकत्वमस्तु किमुक्तनिरूप्यनिरूपकभावस्वीकारेणेति वाच्यम् । संसर्गतायाः संसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपतया प्रकारताया तत्स्वीकारेणैव संसर्गताप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावसिद्धेः । अत एव प्रकारतयैव समं संसर्गताया निरूप्यनिरूपकभावोऽस्तु किं विशेष्यतया । तावताप्युक्तापत्तिवारणसम्भवादित्यपि निरस्तम् । उक्तसंसर्गाधिष्ठितत्वस्य विशेष्यतायामपि सम्भवेन विनिगमनाविरहेणैव तथापि समं संसर्गतायास्तत्सिद्धेः ।

नन्वेवं विशेष्यताप्रकारतयोः परस्परं साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावः । प्रकारतायां विशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव विशेष्यतानिरूपितत्वम् । विशेष्यतायां प्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव प्रकारतानिरूपितत्वम् । एतातैव वैलक्षण्यादिनिर्वाहात् । विशिष्टज्ञानमात्रे प्रकारविशेष्ययोरिव संसर्गस्याप्यवश्यं मानादिति चेत्—

नेष्यत एव । विशेष्यताप्रकारतयोः साक्षान्निरूप्यानेरूपकभावः तदनभ्युपगमेऽप्युक्तरीत्या परंपरया निरूप्यनिरूपकभावेनैव निर्वाहसम्भवात् ।

के चित्तु घटत्वेनेमं जानामि बहिमन्तं पर्वतं जानामीत्यनुगताकारानुव्यवसायादेव तत्सिद्धिः । प्रकारताविशेष्यतयोरिव तयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्यापि मनसैव साक्षात्कारसम्भवात् । संसर्गताया अयोग्यतया तदुद्धारकस्य परम्परया निरूप्यनिरूपकभावस्य साक्षात्कारविषयत्वासम्भवादित्याहुः ।

अन्ये तु प्रतिपोगितया साक्षात्परम्परासाधारणाधिकरणत्वावगाहिनो घटानधिकरणं भूतलमित्यादिनिश्चयस्य मतिर-

नयोर्बैलक्षण्योपपत्तिः ।

न च तथापि तयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावे माना-
भावः । अन्यतरस्मिन्नन्तरस्य तदुपगमेनैव वैलक्षण्यनिर्वाहा-
दिति वाच्यम् , विनिगमनाविरहादेव परस्परं निरूप्यनिरूप-
कभावसिद्धेः ।

न च तथापि संसर्गतया सत्यं प्रकारताया विशेष्यतायाश्च
निरूप्यनिरूपकभावे मानाभाव इति वाच्यम् , सत्र तेन संसर्गेण
तत्प्रकारकामित्येतदर्थनिर्वचनान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः ।

न च तत्संमर्मकत्वे सति तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्प्रका-
रताकत्वं तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताकत्वमेव वा तेन सं-
सर्गेण तत्र तत्प्रकारकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति भूतला-
दौ संयोगेन घटादिकं समवायेन कृपादिकमवगाहमानस्य ज्ञा-
नस्य भूतलाद्यंशे संयोगेन कृपादिप्रकारकत्वस्य समवायेन घ-
टादिप्रकारकत्वस्य चापत्तेः । एवं समवायेन कृपालादौ संयो-
गेन च भूतलादौ घटादिकमवगाहमानस्य ज्ञानस्य समवायेन
भूतलाद्यंशे संयोगेन च कृपालाद्यंशे घटादिप्रकारकत्वस्यापत्तेः ।
तत्संमर्मकत्वे सति तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्व-
स्य तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताकत्वस्य वाविशेष्यात् । त-
दुपगमे च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततदीयसंसर्गतानिरूपिततदी-
यप्रकारताप्रतियोगित्वं तत्प्रकारतानिरूपिततदीयसंसर्गतानिरू-
पिततदीयविशेष्यताप्रतियोगित्वं वा तदंशे तेन संसर्गेण तत्प्र-
कारकत्वं यस्य सत्र संसर्गो भामने तदीयविशेष्यताप्रकारताभ्या-
मेव तदीयसंसर्गताया निरूप्यनिरूपकभावाज्ज्ञोक्तापत्तेः ।

न च प्रकारताया एव संसर्गविशेषावच्छिन्नत-
या तत्संसर्गावच्छिन्नतदीयप्रकारतानिरूपिततदीयविशेष्यताकत्वं

विशेष्यत्वादितरभेदस्याप्रकारत्वाच्च । एवं विशेष्यताप्रकारतातिरिक्तोद्देश्यताविधेयतारूपातिरिक्तविषयतानभ्युपगमे पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य पर्वताद्युद्देश्यकत्वं बह्व्यादिविधेयकत्वमप्यनुपपन्नम् । पर्वतादेरविशेष्यत्वाद्वह्यादेरप्रकारकत्वाच्च ।

न च तत्र पर्वतबह्व्याद्योरुद्देश्यविधेयभावो नास्त्येव किन्तु विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्वह्निपर्वतवृत्तित्वाद्योरेवेति वाच्यम्, माह्निर्दिष्टपदार्थस्यैवोद्देश्यतया चरमनिर्दिष्टस्यैव च विधेयतया तथावक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा वह्निः पर्वते पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दयोर्विशेष्यविशेषणभावे बलसंख्याभावेन बलसंख्यानुपपत्तेः ।

मन्मतं तु प्रथमे वह्निपर्वताद्योरुद्देश्यविधेयभावो द्वितीये तु पर्वतबह्व्यादिरित्युद्देश्यविधेयभावबलसंख्यादेव तद्वलसंख्योपपत्तिः ।

न च नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याभ्युपगम्यतया पर्वते वह्निरित्यादौ पर्वतबह्व्याद्योः कथमुद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति वाच्यम्, अत्र परम्परयैव तथात्वोपगमात् । अथ शाब्दबोधे माह्निर्दिष्टपदार्थस्यैवोद्देश्यत्वे चरमनिर्दिष्टपदार्थस्यैव च विधेयत्वे “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः मचरन्ती”त्याद्योरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयानुपपत्तिरिति चेत्—

न । समासातिरिक्तस्यैव एव तादृशनियम इत्यादेरभ्यन्त सुव्यक्तत्वात् ।

न च विधेयतानिरूपकत्वमेवोद्देश्यत्वमास्तां किं तस्यातिरिक्तत्वेनेति वाच्यम् । उद्देश्यतानिरूपकत्वमेव विधेयत्वमास्तामित्यस्यापि सुवचत्वात् । तस्माद्विनिगमनाविरहादुपपत्तेरतिरिक्तमित्याहुः—

तदसत् । तपोरतिरिक्तत्वेऽपि विषयनात्वे यानामावात् ।

धन्यायच्छेदकं घटप्रकारतानिरूपितभूतलविशेष्यताकत्वादिक-
मेव लाघवात्संसर्गतामवेशे संसर्गपरम्परावृद्ध्या प्रतिवक्ष्यताष्ट-
द्विपसङ्गादिति प्रकारताविशेष्यबोधः परस्परं साक्षान्निरूप्य-
निरूपकभावसिद्धिः ।

न चैवमपि वृथानियामकसंसर्गावच्छिन्नयोः प्रकारताविशे-
ष्यत्वोक्तद्विपसङ्गादिति तत्रोक्तप्रकारासम्भवादिति वाच्यम्, तत्रा-
पि सत्सम्बन्धित्वाभावनिरूप्यप्रतिवक्ष्यतावच्छेदकत्वस्यैव तत्सिद्धेः ।

न च साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धित्वस्यैकस्याभावा-
लोक्तरीत्यापि तस्मिद्विरिति वाच्यम्, साक्षात्परंपरासाधारणा-
धिकरणत्वस्यैव तस्याप्यनुगतव्यवहारादिनासिद्धेर्भ्रमणोपि
दुर्गतिरित्याहुः ।

सा चेवं विषयता ज्ञानेन महोत्पद्यते विनश्यति च । अतः
विरपता ज्ञानेन सहो- एव विषयताया ज्ञानसमानदेशत्वसमानका-
ल्यत्वेन विनश्यति च लीनसम्भवादोषोति केचित् ।

वस्तुतस्तु तथा सत्यनन्तव्यक्तिकल्पनापरया ज्ञानभेदेन
विषयताभेदोपपत्तेः प्रयुक्तीत्या विषयभेदाद्वेदावश्यकत्वे ज्ञानभे-
दाद्वेदे मानाभावेन चेदमयुक्तम् । किन्तु सवनायवश्यस्यैव ।
अत एव नित्यमम्बन्धत्वेन समवायान्तमार्वाक्षमुनिकृतपदार्थवि-
भागविरोधोऽपीति सारः ।

अत्र केचित्—उद्देश्यताविशेषता चातिरिक्ता विषयतानु-
मिरयादायुपेया । न च विशेष्यताप्रकारतारूपत्वमेव तयोरिति
वाच्यम्, तथा सानि जलादिव्यापकीयूनाभावप्रतिपोगिपृ-
थिवीत्वरती पृथिवीत्यायाकारकपरामर्शजन्यायाः पृथि-
व्यामितरभेद इत्यायाकारकामिदमाप्यविशेष्यकानुमिनेः पृ-
थिव्यापृथिव्यकत्वेतरभेदविशेष्यकत्वबोरेनुपपत्तेः । पृथिव्यादेर-

घटं न साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायविषयतया लौकिकविषयता-
तिरिक्तोपेया । तादृशानुव्यवसायस्य घटादिविषयकप्रत्यक्षाभाव-
विषयकत्वे घटायुपनीतभानानन्तरं तादृशानुव्यवसायानुपपत्तेः ।
सदानां घटादिविषयकप्रत्यक्षसत्त्वेन तदभावासत्त्वात् ।

न च लौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वाभाववि-
शिष्टघटादिविशिष्टघटादिप्रत्यक्षमेव तादृशानुव्यवसायविषय इति
वाच्यं, जन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि तादृशानुव्यवसायोत्पत्तेरिति
चेत्—

न । स्ववृत्तिर्लौकिकमग्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावविशिष्टप्रत्यक्षस्यैव तादृशानु-
व्यवसायविषयत्वे बाधकाभावात् । न चानेकपदार्थघटितस्य
तस्य सम्बन्धत्वाभावाभैवमिति वाच्यं, सांसारिकविषयतावत्त्वं
रूपमन्यन्तव्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । तस्मात्लौकिकविषयता ना-
नतिरिक्तेति दिक् ।

अत्र केचित्—महत्तेर्विषयताप्यतिरिक्तावश्यमुपेया । एका
साध्यत्वारूपविषयता । सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानादिना
महत्तेस्तन्निष्ठा । तत्रासिद्धम् । घटयागपाकादिष्वेव न तु
तज्जनक्रीभूतकपालहविस्त्रण्डुलादिसिद्धमतो न तत्र सा । न च
तस्यां मानाभाव इति वाच्यं, घटादिसिद्धतादशायां (१) घटं
करोमि यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायोदयेन घटं करोति यागं
करोतीत्यादिव्यवहारोदयेन च तस्या आवश्यकत्वात् । अत्र एव
कपालहविग्नादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि इति करोमीत्या-
दिर्नानुव्यवसायः । न वा कपालं करोति हविष्करोतीत्यादि-
व्यवहारः । कृपातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वारूपविषयतार्थकत्व-

स्या प्रतिबन्धकत्वे सकलाहार्यज्ञानव्याक्तिभेदकृतानामेकत्र निवे-
 शे तेषां प्रत्येकं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणान्तप-
 तिवन्धकतापक्ष्य गौरवमिति तत्तद्विषयकाहार्यज्ञानव्याक्तिभेद-
 कूटं तत्तद्विषयघटितबाधबुद्धिमतिवन्धकतायां निवेदयतामनिष्टप्र-
 त्यासस्या विषयभेदेनैव बाधबुद्धिमतिवन्धकताया औचित्येनो-
 क्तरीत्या गगनं मासात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायापस्यभावेनाति-
 रिक्तलौकिकविषयतांगीकारो निरर्थक एव । एतेनोक्तरी-
 त्या बाधस्य विषयानिष्टप्रत्यासस्या प्रतिबन्धकतया ग-
 गनत्वादावुक्तानुव्यवसायापात्तः प्रकारान्तरेण वारणी-
 या । तथा हि—अनुव्यवसायं प्रति लौकिकप्रत्यक्ष-
 साप्रग्रीजन्यव्यवसायस्य विषयं निवेदय तद्व्यवसाये हेतुनाकल्पने
 गौरवमिति तदपेक्ष्य स्वीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
 तप्रकारिणामम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासम्बन्धेन मान-
 सत्वावच्छिन्नं प्रति लौकिकप्रत्यक्षसाध्याः स्वातन्त्र्येण स्वाध्या-
 वृत्तित्वमम्बन्धेन कारणत्वं कल्प्यते ज्ञापनात् । वृत्तित्वं च
 स्वरूपसमवायान्तरसम्बन्धेन बोध्यम् । गगनत्वादौ च कार-
 णतावच्छेदकमम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षसाध्याङ्गप्रकारणामा-
 धारकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन मानसत्वावच्छिन्नोत्पत्त्यसम्बन्धेनो-
 क्तापत्तिवारणसंभव इति परास्नम् । उक्तरीत्या बाधस्यान्यनिष्ट-
 प्रत्यामस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । विनश्यदवस्थलौकिकप्रत्यक्षसा-
 ध्याङ्गजन्यव्यवसायोत्तरमप्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तत्र क्वापिवा-
 रेणापदर्शितरीत्या लौकिकप्रत्यक्षसाध्याः कारणताकल्पना-
 सम्बन्धेन विषयभेदेनैव व्यवसायानुव्यवसाययोः कार्यकारणभाव-
 स्थावश्यकतया तादृशसाध्याः विषयानिष्टप्रत्यासस्या हेतुभे-
 नोक्तापत्तिवारणसंभवाच्च । अथैवमपि घटाद्युपनिमित्तानानन्तरं

घटं न साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायविषयतया लौकिकविषयता-
तिरिक्तोपेया । तादृशानुव्यवसायस्य घटादिविषयकप्रत्यक्षाभाव-
विषयकत्वे घटायुपनीतमानानन्तर तादृशानुव्यवसायानुपपत्तेः ।
तदानीं घटादिविषयकप्रत्यक्षसत्त्वेन तदभावासत्त्वात् ।

न च लौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वाभाववि-
शिष्टघटादिविशिष्टघटादिप्रत्यक्षमेव तादृशानुव्यवसायविषय इति
वाच्य, जन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि तादृशानुव्यवसायोत्पत्तेरिति
चेत्—

न । स्ववृत्तिलौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकषट्वाद्यभावविशिष्टप्रत्यक्षस्यैव तादृशानु-
व्यवसायविषयत्वे बाधकमावात् । न चानेकपक्षार्थघटिनस्य
तस्य सम्बन्धत्वाभावाच्चैवमिति वाच्यं, सासार्गिकविषयतावत्त्व-
रूपमन्यन्तवस्य तत्रापि सत्त्वात् । तस्यालौकिकाविषयता ना-
नतिरिक्तेति दिक् ।

अथ केचित्—महत्तरेविषयताप्यतिरिक्तावश्यमुपेया । एका
साध्यत्वारूपविषयता । सा च पान्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानादिना
महत्तिस्तभिष्ठा । तत्रासिद्धम् । घटयागपाकादिष्वेव न तु
तज्जनकीभूतकपाळहविस्तण्डुलादिसिद्धयतो न तत्र सा । न च
तस्या मानाभाव इति वाच्य, घटादिसिद्धतादशापा(१) घटं
करोमि यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायोदयेन घटं करोति यागं
करोतीत्यादिव्यवहारोदयेन च तस्या आवश्यकत्वात् । अत एव
कपाळहविभादेः सिद्धतादशाया कपालं करोमि इति फ़रोमीत्या-
दिर्नानुव्यवसायः । न वा कपालं करोमि इति फ़रोतीत्यादि-
व्यवहारः । कृषातृयोगे द्वितीयापायाः साध्यत्वारूपविषयतार्थकत्व-

(१) घटादेरसिद्धतादशायामिति 'क'पुस्तकपाठः ।

नियमात् । न च कृपातुयोगे साध्यतात्पर्यविषयताया एव द्विती-
यार्थत्वे कपालवत्त्वादेः सिद्धतादशार्था कपालं करोमीत्यादि-
व्यवहाराभाववत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं घटवन्तं करो-
मीत्यादिव्यवहाराभावमसंग इति शङ्क्यं, साध्यवैशिष्ट्यबोधक-
पदां मयधियाह्नकृपातुयोग एव द्वितीयायाः तादृशविषय-
तार्थक्यनियमात् । कपालं घटवन्तं करोमीत्यादौ च कपाला-
दिवद्दोशरहित्वाया घृतिरन्वयः । मनुबन्तोचरद्वितीयायाश्च प्रयो-
जकत्वमर्थः । मनुवर्थश्च सम्बन्धः । तथा च कपालादिदृष्टिघट-
सम्बन्धादिप्रयोजककपापारकत्वेतन्वयबोधः ।

• द्वितीया चोपादानस्वापरनाम्नी सिद्धत्वात्पर्यविषयता । सा-
न सिद्धकपालइति तदुक्ताद्युपायनिष्ठा । कपालेन घटं करो-
मि हविषा यामं करोमीत्याद्यनुव्यवसायव्यवहाराभ्यां तत्सि-
द्धिः । अन्यथा कपालेनेत्यादितृतीयार्थानुपपत्तेः । तत्रोपादान-
तात्पर्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् । तस्या धात्वर्थकृता-
एवमात् ।

१. न च तत्र अन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटया-
गादधेवान्वय इति शङ्क्यम् । सर्वत्र धात्वर्थ एव तृतीयार्थान्वय-
स्य व्युत्पत्त्यात् । अन्यथा तदुक्तावयवेन तदुक्तं पञ्चमीत्या-
दिव्यवहारापत्तेः । कपालेन घटं करोमीतिवत् कपालेन घट-
मानयतीत्यादिव्यवहारापत्तेश्च ।

न च धान्यार्थान्वितं विषयत्वमेव तत्र तृतीयार्थ इति
शङ्क्यम् । तथा मणि घटत्वेन घटं करोमि हविष्ट्रेण यामं करो-
मीत्यादिव्यवहारापत्तेः । तस्मात्तृतीयार्थस्य धात्वर्थान्वयव्युत्पत्त्य-
त्वेन कपालेन घटं करोमीत्यादौ प्रवृत्तेरुपादानत्वात्पर्यविषयता
विना धात्वर्थे तृतीयार्थान्वयानुपपत्त्या प्रवृत्तेरुपादानत्वात्पर्यविष-

यत्तन्गीकार आवश्यकः अत एव कपालाद्युपादानप्रत्यक्षजन्यता-
वच्छेदकमपि दुर्वचम् । उपादानत्वरूपविलक्षणविषयताशालिमवृ-
त्तित्वस्यैव तल्लन्यतावच्छेदकत्वात् । तद्वर्षावच्छिन्नं मत्स्युपादान-
प्रत्यक्षस्य घटादिजनकत्वप्रकारककपालाद्युपादानगोचरत्वाकैक-
प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वाद्युपादानमत्र कारणम् ।

एवं मृच्छेस्तृतीयोद्देश्यत्वरूपापि विषयता । सा च परस्ता-
धनताज्ञानाधीना मृच्छिस्तन्निष्ठा । तच्च जलाहरणादिस्वर्गोद्देश-
विरूपं फलमेव ।

न च तस्यां मानापायः । जलाहरणार्थितया घटं करोमि
स्वर्गापितया यागं करोमि जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्ग-
मुद्दिश्य यागं करोमीत्याद्यनुव्यवहाराप्योरेव मानत्वात् ।
तदन्गीकारे जलाहरणाय घटं करोतीत्यादौ चतुर्थ्यर्थानु-
पपत्तेरिव ।

न च तत्र विषयत्वमेव चतुर्थ्यर्थमिति वाच्यं, तथा सति
घटत्वाय घटं करोमीत्यादिव्यवहारस्याप्यापत्तेः । तस्मादुक्तरी-
त्या मृच्छेतरतिरिक्तविषयताप्रथमावश्यकमित्याहुः ।

अत्र प्राचीनानुयायिनः—मृच्छेर्विषयतात्रैविध्ये मानांमा-
प्राप्तीनामुपायिनां वः । किन्तु कपालादिस्नग्दुल्याद्युपाय एव मृच्छे-
मते ईदृशवि- चि विषयो न तु साध्यो घटादिहृद्देशं फलं वा
प्रयत्नायां मानाभावाः मृच्छेतरसिद्धविशिष्टसिद्धविशेषकत्वविषयमेनासि-
द्धघटादिविशिष्टसिद्धकपालाद्युपादानविषयकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
मृच्छिविषयत्वमेव बोधादानत्वम् । अथैवं घटं करोति यागं
करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः । कृद्यानुयोगे द्वि-
तीयाया विशेष्यतार्यकत्वानियमात् । अन्यथा कपालत्वं करो-
तीत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत्—

न । तत्र घटपागपाकादियदस्य कपालहविस्तण्डुलादौ
लासणिकत्वात् । कृषातुयोगे द्वितीयाया विश्लेष्यतानुद्भूतत्वा-
न्यतरार्थकत्वानेयमेनानुकूलत्वस्य लक्षणया तत्र द्वितीयार्थत्व-
संभवाच्च ।

न च लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटा-
दिविश्लेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोमीत्यादिमा-
त्पक्षिरूपवर्तितेन समर्थितेति वाच्यं, तादृशानुभवस्यैवासिद्धेः ।
अन्यथा भावत्वेनानुभूयमानतमःप्रत्यक्षातुरोचेन तमसोपि
भावत्वांगीकारापत्तेः ।

न च लक्षणया मानाभाव इति वाच्यं, घटं करोतीत्यादि-
प्रयोगानुपपत्तेरेव मानश्चात् ।

न च लक्षणाकल्पने गौरवेण लाघवादतिरिक्तविषयतास्वी-
कार एवोचित इति वाच्यं, लाघवेनातिरिक्ताविषयताभिदेः । म-
तिवन्दिसहस्रकचलितत्वात् । एतेन प्रवृत्तिं प्रति कृतिसा-
ध्यतादिज्ञानहेतुत्वानुपपत्त्या साध्यतादेर्विषयतासिद्धिः । प्रवृ-
त्तिविषयत्वस्योपादानादिसाधारण्येन तदनुपपत्तेः व्याभिचारम-
सङ्गादिति न व्योक्तमपि परास्तम् । सिद्धस्योपादानस्यैवासिद्धो-
परागमं प्रवृत्तिविषयत्वात् । कृतिसाध्यताज्ञानादिविषयत्वाच्च
साध्यत्वं च योगक्षेममाधारणं जन्यत्वमेव । ज्ञेयत्वं च प्रयोज-
केच्छाविश्लेष्यत्वमेव । एवं च जलाहरणाय कपालेन घटं करो-
तीत्यादौ निरुक्तोपादानत्वादिकमेव तृतीयाप्यर्थ इति न कोऽपि
मायुक्तदोषः ।

वस्तुतस्तु साध्यस्यैव घटादेः प्रवृत्तिविषयत्वं नोपादानस्य
कपालादेर्न । कलस्य जलाहरणादेः । असिद्धस्यैव स्वजन्यस्य
प्रवृत्तिविषयत्वस्याभावात् । प्रवृत्त्युपादानत्वे च प्रवृत्तिविषयज-

नकत्वमेव । तदेव च कपालेनेत्यादौ तृतीयाथो धात्वर्थान्वयि सा-
ध्यत्वम् । उद्देश्यत्वं च पूर्वोक्तमेव । तदेव च द्वितीयाथः चतुर्थ-
र्थश्च सोऽपि धात्वर्थान्वय्येव । प्रवृत्तिविषयताया उपादानादाव-
भावात् प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यतादिज्ञानहेतुनायामनुपपत्तिः ।

यत्तु निरुक्तसाध्यत्वादिघटकजन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि सा-
ध्यत्वाद्यवगाहिन्या जलाहरणाय कपालेन घटं करोमीत्याद्या-
कारकमतीतेरनुपपत्तिरुक्तया साध्यतोपादानोद्देश्यताख्यतिरि-
क्तमवृत्तिविषयताङ्गीकार आवश्यक इति ननु वैकृतम्—

तदप्यसत् । तादृशानुभवस्यैवासिद्धेः । अन्यथा व्याप्त्या-
दिघटकानामभावाद् हेतुसामानाधिकरण्यादीनामनुपस्थिता-
वपि व्याप्त्यादिमतीतेरनुपपत्तिरुक्तया व्याप्त्यादेरप्यतिरिक्तता-
पत्तेः । यदि च स्वाश्रयिष्ठसप्तपानाधिकरण्यात्प्राप्ताभावप्रतिषेधो-
क्तानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकान्विष्ठसप्तपानाधिकरणवृत्तित्ववि-
शिष्टस्वाश्रयत्वसम्बन्धेन घृमत्वादिकमेव व्याप्तिस्तत्र च नाक्त-
दोषः । सम्बन्धघटकोपास्थितेनपेक्षणादिति विभाव्यते तथापि
न सति । प्रकृतेऽपि स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तित्वमेव
साध्यत्वम् । स्वाश्रयविषयजनकत्वसम्बन्धेन तदेवोपादानत्वम् ।
स्वाश्रयवशेनैकेच्छाविशेष्यत्वसम्बन्धेन तदेवोद्देश्यत्वमित्यस्य
सुवचनत्वात् । एवं चातिलोचनमपि । एकस्यैव सम्बन्धभेदेन व्य-
पहारभेदनकतया एकेनैव निर्वाहादिति निपुणमालोचनीयम् ।

नन्वेवं ज्ञानादिविषयताप्यतिरिक्ता मास्तु । ज्ञानादिरूपविष-
यतयैव निर्याहसम्भवात् । तथाहि विशिष्टबुद्धौ तावत्प्रतिषेधि-
त्वानुयोगित्वयोर्मानं स्वीक्रियते । घट इति ज्ञाने च घटत्व-
विषयतानिश्चितता यनियोगित्वस्य विषयता नञिरूपिना सप्र-
दायस्य तन्निरूपिगानुयोगित्वस्य नञिरूपिना घटस्य । तत्र च य-

तियोगित्वानुयोगित्वविषयतयोरपि परस्परं निरूप्यनिरूपकभावं स्वीक्रियते ।

एवं च सामान्यतो विषयता ज्ञानरूपेव । सैव स्वनिरूपित-
त्वान्निरूपितानुयोगित्वविषयत्वानिरूपितत्वोभयमम्बन्धेन अ-
तियोगित्वविषयताविशिष्टा विषयताप्रकारतास्वनिरूपितत्वस्व-
निरूपिततयोर्योगित्वविषयत्वाऽनिरूपकत्वोभयमम्बन्धेनानुयो-
गिताविषयताविशिष्टाविशेष्यता । उक्तयोः प्रकारताविशेष्यत-
योऽसंसर्गात्त्वान्निरूपितत्वयपि विशेषणं देयम् । तेनानुयोगित्वस्य
विषयता न प्रकारता । अतियोगित्वस्य च न विशेष्यता यमउपनं ।
संसर्गता च परस्परनिरूपिताभ्यां यनियोगित्वानुयोगिविषय-
ताभ्यां निरूपिनाविषयतेति सर्वनिर्वाहात् । निरूपितत्वादिव
चातिरिक्तयनतिरिक्तं धेयव्यवदेतम् । विषयतान्निरिक्तत्वव्यादि
नापि तदतिरिक्तत्वाम्पुन्यमात् । अत एव पञ्चदशविंश्यादिसमू-
हालम्बनादीनां भ्रष्टावाधाध्विरपि पूर्वोक्ता निरन्वेति चेत्

अस्तु ज्ञानादिविषयताप्यनतिरिक्ता तत्राप्यवस्थाकमप्रादाभा-
वात् । आधीनविधेयिणां नवीनानामेव तत्राग्रहात् । ि-
आदीनामप्यस्यैव पक्षे स्वरस्यान्वेति नदन्तीत्यपिकमुद्यं सुर्व-
भिरित्यलं विस्मरेण ।

यद्यस्यविन्नापनिविश्रद्धीपित्यादिसम्बन्धानवलोक्य भूयः ।

। संक्षेपेनैव वर्णितमत्र सम्यक् यद्यस्तत्त्वं बहुभुक्तिपुक्तम् ॥

इति श्रीमत्पदयाक्यप्रमाणज्ञश्रीमन्मुकुन्दपण्डिता-
त्मजपुणतामकरोपनामकमहादेवपण्डितविरचिते

श्रीन्यायकौस्तुभे प्रत्यक्षकौस्तुभः समाप्तः ।

प्रत्यक्षकौस्तुभस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१ ८ -शास्त्री-	-शास्त्र-
२ ४ प्रची-	प्राची-
२ ६ -ति । वि-	-ति वि-
२ १६ मङ्गलस्य-	मङ्गलत्व-
२ २४ अनुपपत्ते-	अनुपपत्ते-
३ १२ ह्यमु-	ह्यमप्यु-
३ १६ पदास-	पदा स-
३ १७ ग्रहः	ग्रहम्
३ १८ -पयतामा-	-पयामा-
४ ६ -पयिता-	-पयता-
५ १२ -चाररूपघ-	-चारद्वयघ-
६ १ -नेना	-ने ना-
६ ९ -त्वे न	-त्वेन
६ ११ -ज्ञानयि-	-ज्ञानप्रदयि-
६ १४ -न्ययि-	-न्यत्ययि-
६ २० -यद्-	-पाद्-
७ ४ तद्-	तद्-
७ ५ -यं हा-	-यस-
७ १५ -शा-	-ण-
७ १६ -नयि-	-नायि-
८ १४ -साध्या-	-साध्यता-
९ १२ प्रमात्ता-	प्रमता-

पृष्ठे पङ्क्तिं अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

६ १७ -ह वा-

-हे वा-

९ १६ स्वयन्तवप्रमाणेत्यादि 'ख'

पुस्तकपाठो न सम्यक्

१० २० -यामायात्

-यासम्मवात्

१० २१ -कशि-

-कहेतुप्रविष्टि-

११ ६ जानीय-

-जानीय-

१२ १५ -येन

-ये न

१३ ६ -हारो-

-हारौ-

१४ २० -पा

-पा-

१४ १८ -क्यात् ।

-क्यात्

१५ २ द्रष्टव्यतुल्यतेति 'सा'पुस्त-

कपाठः ।

१५ ५, १७ -लेन

-ले न

१५ ६ -तापप-

-ताप-

१५ २१ -गो दृष्टं

-गोऽदृष्टं

१५ २४ -स्वरूपे वे-

-स्वस्त्येवे-

१६ १ सामानाधिकरण्यानां

×

१६ २१ -त्यर्थः

त्यर्थः

१७ ७ भावे वेत्यारभ्य सम्मवा-

दित्यन्तोऽग्रन्थः 'सा'पुस्त-

के नास्ति

१७ १३ -देशः । स

-देशः । स

१७ १४ -ताव-

-ताव-

१७ १७ -रिणिः

-रिणिः

१७ २२ तत्त्वौ

न त्वौ-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- १८ १३ -न्द्रे
२० १४ सर्वो वा वा-
२० १४ -मापन्नं गोचरं प्र-
२१ ५ -तेन
२३ १० -पा । व्या-
२६ २० -र्त्त
२७ ८ स्थानेनै-
२९ १ -ग्रस-
२९ ४ न चैव
२९ १० -द्य घ-
२९ २२ -णप्र-
३० २२ -त्ये
३२ १ -हे सा
३२ ९ क्षानास्क-
३२ २१ -त्ताडु-
३२ २१ -नां
३२ २२ -त्येन हे-
३३ २२ -सिद्ध
३६ १ -स्येयं
३६ १२ -ताया
३७ १९ तदभेदेऽपि
३७ २४ -यप्र-
" " -रन्त्य-
४० १ -णक-
४१ ४ -तरे-

शुद्धम् ।

- न्द्रं
सर्वाङ्गवा-
-मापन्नगोचरप्र-
-नेन
-पा ध्या-
-त्त
-स्था तेनै-
-चः स-
नन्वेव
-द्यघ-
-णाप्र-
-स्यं
-हसा
क्षानानास्क-
-त्तायु-
-ना
-स्येन तत्र हे-
-सिद्धि
-भयय
-ता या
तदभेदेन तदभेदेऽपि-
-ताप्र-
-रक्त्य
-गणाक
-तेरे-

पृष्ठे पङ्क्तिं अशुद्धम् ।

- ४१ १७ अत्र
 ४२ ३ मतेन
 ४२ ७ -त्वज्ञान
 ४४ १ -लघ
 ४४ २ -त्येनाय-
 ४४ १७ न तु
 ४६ ९ -ख । त-
 ४६ १९ -सङ्ख्या-
 ४७ ९ -तोऽप्र-
 ४८ ५ न
 ४८ ८ -यः । प्र-
 ४८ २१ विशेप्यत्य-
 ५० ९ -सिद्धप्र-
 ५० ९ -माघत्वे
 ५१ १० स ध-
 ५१ १३ -मफ-
 ५१ २१ स ध-
 ५२ ६ -दि-
 ५२ २१ -विषय-
 ५३ २४ शेष्य-
 ५३ २५ घट
 ५४ ७ -पयि-
 ५४ ११ -घः । स्व-
 ५४ १२ ते लौ-
 ५५ ६ -शी-

शुद्धम् ।

- अत्र
 मते न
 -त्वज्ञानस्य ज्ञान-
 लाघ
 -त्येमानय-
 न तु
 -य त-
 -सङ्ख्या-
 -तारप-
 तेन
 -यः प्र-
 -विषयत्य-
 -सिद्धत्वं यच्च प्र-
 -माघयत्ये
 सध-
 -नमफ
 सध-
 -दे-
 -विषयि-
 शेष्य-
 घट
 -पय-
 -घः स्व-
 ते लौ-
 -शी-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- ५५ ८ -केन
५५ ९ -न्त्यं क्षा-
५५ ९ -क्षा प्र-
५६ १५ -ज्झा-
५६ २२ घट
५७ १२ -न्या-
५८ १० -रन्य-
५९ १९ -ज्ञानतद्धि-
५९ २० -मता क्षा-
५९ २३ -ययोप-
६० २ -यता । -मिति-
६० २४ -तज्ज्ञात-
६१ २१ न कदा
६३ ८ -माण्या-
६३ २३ -आ-
६५ ७ -मघ्रा-
६५ २० -स्याप्रा-
६५ २१ -नं विशेप्य
६६ ४ -प्रं त
६६ १० -टत्पविशेष्यत्व-
६६ १७ -न्तुके हे-
६७ ४ यता नि-
६७ १७, २३ -णसं-
६८ १९ णाया-
६९ २० -श्वधी-

शुद्धम् ।

- के न
-न्त्यक्षा-
-क्षाऽप्र-
-ज्झा-
घट
-न्यां-
रप्यन्य-
-ज्ञानाद्धि-
-मत्ताता-
-ययोपप-
-यत्ता । -मिने-
तज्ज्ञान-
-नैकदा
-माण्य-
-प्र-
-मत्ता-
स्य प्रा-
नं, विशेप्य
-प्रं न त-
-टविशेष्यकृत्य-
-भ्तुकहे-
-यत्तानि-
-णासं-
-णाद्य-
-त्यनधी-

पृष्ठे षड्भौ अशुद्धम् ।

७० २ -न्नेन

७० ९ एवं

७० १५ रङ्गादिमन्त्राया

७१ ५ -णानि-

७३ १५ -त इ-

७४ १४ तीस

७४ २२ शताहशम-

७५ २३ -सि

७६ २२ नास्या-

७८ ५ द्व्येवा-

७८ १३ वो रया-

७९ १२ -पई

७९ १४ -हि वा

७९ २२ -भाषो

७९ २३ -व

७९ २५ -प्यनु ; मननासुम

८० १७ तद्धर्मा-

८० १८ न तु तद्धर्मा

८० २२ भावत्वा

८० २३ -ये ननु

८१ १० -था मा

८१ २४ -मनु

८३ १४ -कस्या

८४ २५ शंशि

८५ ३ -भाव

शुद्धम् ।

न्ने न

एव

रजनन्वाभाववत्तया

-णतावन्नि-

ते इ-

-सोयस-

-राम-

-से-

-नस्या-

-द्व्येवा-

-वाऽप्या-

-पादं,

-द्वित्वा-

-भानो-

-न

प्यननु ; मम नानुम

ननु तद्धर्मा-

तद्धर्मा-

-भाववत्त्वा

त्वं, न तु

-श्रामा-

-मननु-

-कत्वस्या-

-शं शि-

-मान

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

८६ ६ -रभ्यु-

-रनभ्यु-

८७ ८ श्यां

-श्या

८७ १० -मे ता-

-मे

८७ १७ -द्धेः । त-

-द्धेः त-

८८ १४ -यादि-

-यादिघटित-

८९ १५ -तां ज्ञानाभाषक-

-ज्ञानाभाषक-

८९ २२ निश्चाय

-निश्चाय

९० १ हस-

-हास-

९० १७ गांघ्र

-गांघ्र-

९१ १ -पत्वा-

-पयत्वा-

९१ ३ -त्ति-

-ति-

९१ १४ -यकघ-

-यघ-

९१ १७ रजनत्वादि

-रजतमित्यादि

९१ १८ -घ । दो-

-घ दो-

९१ १९ -स्यापत्ति

-स्याद्यापत्ति-

९१ २१ शाणा-

-शाना-

९१ २३ -त्ति सा-

-र्त्तिसा-

९१ २४ स्येघ

-स्येघ

९१ २५ -ह्नाना

-ह्ना ना-

९२ २ -त्वा-

-त्व-

९२ ४ -ष्टोम-

-ष्ट उम-

९२ ५ -घा वि-

-घोवि-

९३ १४ णास-

-णस-

९३ १४ -मेम त

-मे त-

९४ ३ -त्पादि-

-त्पाद्

शुद्धिपत्रम् ।

८

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

१४ ८ तत् ।

१४ १३ पत्ति

१५ १४ या सा

१५ २३ त्वसा-

१६ १४, १६ या

१६ २२ ति ।

१८ २० ति ।

१९ ७ ता न

१९ १४ लेन

१०० २ यस्त्वा-

१०१ २२ गोऽपि

१०२ ६ पत्र

१०२ १६ तपि

१०५ १४ त्रमन स-

१०५ २७ सेन

१०६ ३ त्वेन

१०६ १२ स्याहे-

१०७ १७ वाग्ना-

१०८ १३ क्षा-

१०८ २४ तेना

१०९ ६ ते । त्व

१०९ २० तवि

११० १ वाय. स्प-

११२ ९ प्रति

११२ ११ प्राण

शुद्धम् ।

तत्

पत्ति

याऽसा

त्व-

-या-

-ति

-ति

-ताया न

ले न

-बहया

गोऽपि

वाग्ना-

-तीय

-ममन सं

-से न

-त्र न

-स्य हे

-वाना-

-क्ष

सैऽन

-ते । तथा हि त्व

-तरयि

वायुस्प

प्रति

प्राण

पृष्टे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

११२ १४ त्वज-	त्वं ज-
११३ १ वत्समवेतस	वत्स
११३ ५ दात्वे	-दात्तत्वे
११४ १७ प्री । तत्र	प्री तत्र,
११४ १७ ये न	-येन
११४ २५ न्न प्र-	न्नं प्र-
११६ १५ नाया भायनायाः	नायाः
११६ १७ मात्म-	-मनात्म-
११६ १७ णासम्भवात् ।	-णसम्भवात्
११६ १८ याः प्रा-	-या अप्रा
११६ २० दुर्यचनया	दुर्यचतया
११७ १ हेण-	हेन
११७ ५ समवे-	समवे-
११८ १७ मिति । प्र-	मिति अ-
११८ १८ ताक-	ता क-
११९ २ रयनो-	-रमनो-
२१९ ९ दिति	-दिति ।
११९ २३ स्प स	-स्य सास
१२० १७ ये न	-येन
१२० १७ णसं-	-णासं-
१२० १९ -रियेः	-विषयैः
१२१ १८ -करणतायाः सुधादिप्रत्य-	०

क्षे मनसः

१२१ १८ -रो चास्प	-त्वस्य च
१२२ १० -ज्जकं	-ज्जकं

७८६ ७३० अशुद्धम् ।

१२२ १६ दिना चक्षुः

१२१ १४ चेदु

१२६ २ तथा

१२६ ४ सङ्ग-

१२६ १४ वे प्र

१२६ १६ लेना

१२६ १७ चि ।

१२६ १८ मने

१२७ ६ न्ये स

१२७ ११ स्याप्य

१३० १ ज्ञान प्रणि

१३० १६ अथा

१३१ ६ इति ।

१३२ ११ तीति ।

१३३ १० णता

१३३ १६ नग्नेर्व

१३४ २० तन्वता

१३४ २२ को

१३४ २४ आ

१३५ २३ इत्यथ

१३६ ११ न विशेषण

१३७ १४, १५ साप्य

१३७ २३ चिप

१३८ ३ णामे

शुद्धम् ।

दिना, द्रव्यसमवेतसमवेतवाभु

फवाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुः

-चेदु-

ताया-

तद्गमे-

यप्र

ले ना-

-चिः

मर्त

न्यस

-स्याप्याप्य

ज्ञान

अथा

इति

तीति

-णताम्

नत्वथ

तन्वा

कणे

अथा

इत्यथ

न विशेषणविशेषण

साप्य

चि, ए

णमे

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

- १३८ १३ हेन
१३९ १७ पठान्त
१४० १ -रघा
१४० ९ -तत्रा-
१४० ११ -विशि-
१४० १४ -णत्त्वम् ।
१४० १६ ते । उ-
१४० १८ -त्त्वम् । कि-
१४० १८ -णं वि-
१४१ ९ -स्वव्य-
१४२ १८ -भावा-
१४३ १६ -टासा-
१४३ १६ तत्प-
१४३ १७ -वारस्या
१४४ ७ -तस्यान
१४४ १२ -मन्दम्
१४४ १३ -ध्यप
१४६ ३ -तो भा-
१४६ ५ -घत्तु
१४६ १५ प्रति
१४७ ८ -मवाय-
१४८ १४ ति तत्र
१४८ २६ -गिकत्त
१४७ ८ -न वि-
१५० ६ -कार-

- हे न
पटम्प्रति
-रावा-
तन्ना-
-वि-
-णत्वं
-त्तं उ-
-त्वं कि-
-णम् । वि-
-स्वाव्य-
-भाव-
-टादिसा-
तद्व्य-
-वानस्या
तस्मात्ता-
-न्मन्दम्
-ध्यय-
-तोऽभा-
-घदु-
प्रती-
-मय-
-ति । तत्र
-गित्य
-नस्य वि-
कारि-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- १५१ १९ णवि.
 १५१ २२ -हितप
 १५२ ५ मन्त
 १५२ ७ प्रा.
 १५० १३ -रूपे
 १५२ १५ त्रय-
 १५२ २१ णो
 १५३ ५ योनोत्पत्तिः
 १५३ १६ कात्या
 १५४ ९ एने नशताषा
 १५४ १० दापा
 १५४ १२ -घो-
 १५४ १५ पेऽपि
 १५५ ५ -से । का-
 १५५ ७ -णास-
 १५५ ९ -भ्रज-
 १५५ ९ स्य वि
 १५५ १२ ति । स-
 १५५ २४ घन्ता
 १५६ ६ र्यका-
 १५७ १६ नो पू-
 १५७ १६ वाद्वये-
 १५७ १८ ना
 १५७ २१ -घान-
 १५८ ७ तिवि

शुद्धम् ।

- पात्रि-
 -हिनाप-
 -मनन्त
 -मा-
 -रूप
 त्व, घ-
 -णां
 तेनोत्पत्तिः
 कात्या
 एनेन स्ता या
 देशा
 -घो-
 पेऽपि
 -से. का-
 णस-
 भ्रणा, लक्ष्म
 स्वावि-
 -ति स
 -द्यत्यन्ता-
 -र्यका
 -नः पू
 -वाप्रे-
 -नां-
 -घा-
 -त्तिवि

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१५८ १६ ङी	ङी
१५८ १६ गा-	ग-
१५८ २० येन	ये न
१५८ २१ न्यस्त	न्यविस्त-
१५९ १४ कस्य न	कस्य । न
१५९ २० ह्यि	इन्द्रिय
१६० १ नेह-	न हे-
१६० १७ दौ प्र	दौ न प्र-
१६१ ६ ऋयौ	यौ
१६१ ९ दक-	दकक
१६२ २ सोन-	सन्नि-
१६४ ७ तायि-	तयि-
१६४ १८ चन-	चान-
१६६ ६ घादिति	नादिति
१६७ २५ नेये-	नैये-
१६९ २१ नादि-	नस्वादि-
१७० १२ श्रुत्-	श्रुत्स-
१७४ ८ निर्ण-	कनिर्ण-
१७५ २३ द्विधि-	द्विधि-
१७७ १९ नाम्ना-	नेऽन्ना-
१७७ २३ स्तेने,	स्तेने-
१७८ १७ मे नो	मेनो-
१७९ ७ त्वेने	त्वेन ने-
१७९ ८ पिन प्र	पि प्र-
१७९ १० का । अ-	का म-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- १८० २५ पत्न्या
 १८१ ८ रमा
 १८१ १२ नेनो
 १८१ १४ घट ष्य
 १८२ ८ णह
 १८२ २३ धिक
 १८० २५ सिमत्वात्
 १८३ ६ वद्य
 १८४ ९ ण
 १८४ १५ कावो
 १८४ १६ त्रम् ।
 १८६ ७ त्याप
 १८६ ८ -ख । त्रि
 १८६ १४ मे तदेव न
 १८७ १५ मेऽप्यद्या
 १८८ ४ न । एव
 १९१ ८ खी वा
 १९२ ३ पि
 १९३ १२ मेव
 १९६ २ भावान्
 १९६ १४ -यमा
 १९७ ४ यमा
 १९७ ९ मान
 १९९ २१ प्यता
 २०१ १० मिद्वेन

शुद्धम् ।

- यस्या
 रामा
 ने नो
 घट्य
 णाह
 अधिक
 सिमत्वात्
 वाद्य-
 ण
 क ह्वो
 त्रम्
 -न्यादिकार्योपप
 वधि-
 मे, तदेव न,
 मय्यग्रा-
 न एव
 -द्वयै वा-
 पि
 -मेव
 भावात्
 -य मा
 -य भा
 मान
 -प्यताप्यविषयता
 सिद्धेन

पृष्ठे पङ्क्तिं अशुद्धम् ।

२०२ २३ किप्र-

२०५ ८ द्वि-

२०८ १० ग्र्या

२०८ १३ वात्

२१२ १४ मयुक्तम् ।

२१३ ७ घोध्य

२१५ २२ कः । स्व

२१६ ७ यम् । चिरोप्यं

२१७ १५ इया-

२१७ २२ धाद्यस्मृतिमित्रैः

२१८ २ पृष्ठ-

२१९ ४ -यु विशिष्टां

२१९ ६ णम् ,

२१९ ६ शिष्टं

२२० ४ एवै

२२० ११ -तदनु

२२० १३ प्रकारता

२२१ ११ स्य तादृशविषयताशा-

लित्ये धाद्यकामाद्येन

नथाद्यक्तुमशक्नोतात् । न

च मयन्मनेऽपि तादृशप-

रामर्श

२२२ १५ -तासा

२२५ १० -कोश

२२५ ४ या । प-

२२५ २२ न्यफ-

शुद्धम् ।

किवृत्तिप्र

-द्वि-

प्रा-

नात्

प्रयुक्त

यद्य

कः स्व

यं चिरोप्यं

ज्ञा-

पक्षधरमित्रैः

पृष्ठा-

शुद्धिविशिष्ट

णं

-शिष्टे

एवै

तदु-

कारणता

पृष्ठे पङ्क्ति अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

२२८	२ -कमस्ति	-मस्ति
२२८	१५ -वेन	नेन
२२९	६ सेहु-	मिहु-
२२९	१० रोधि	रोध
२२९	२२ पस्या	यस्या
२३१	१५ च्य, ज्या	च्यम्, मय्या-
२३५	२० नैऋतु	-न उ-
२३८	२३ घट	घट-
२४०	७ पतुमश	क श-
२४१	१८ ममय	मय्या-
२४५	३ संसर्गतायाः ससर्ग	संसर्गतायाः संसर्गनिष्ठापण्ये- दकनारूपतया संसर्गापच्छि- न्नायस्य च संसर्ग-
२४५	१३ तात्रै	-तावते
२४६	१० इयैय	-स्येय
२४७	४ -रकाया	रया
२४८	१२ नासं-	णसं-
२४९	२० "	"
२५१	१७ ऊम् । घट्यागवाकादिष्वेव खं घट्यागवाकादि	
२५२	११ न सि	तु सि-
२५३	५ ति दु-	पि नहु-
२५३	१० त्रैविध्यविषयनाया	त्रिषयनात्रैविष्ये
२५४	६ नायाः	ना
२५४	१३ खेः । प्र-	खा प्र-
२५५	१ पि सा-	-पि, सा-
२५५	२३ मां-	-मां-

INDEX.

अत्याति ७६, ७८, ८९, ९२,	आलोकस्य लक्षणम् १००
अजसंयोग १२२	इत्यम्भृतलक्षणे २५
अतिदेश २१-२३	ईश्वरानङ्गीकर्तृमीमांसकमतम् ५५
अतिरिक्ताभावाङ्गीकारे	उत्तरस्य लक्षणम् १४७
आपत्तिः १५५	उद्देश्यताएवविषयता २५३
अनिर्णयनीयात्यातिः ७६, ९२, ९४	उपनीतभानम् ४८, २४०, २४१, २५०
अनुमानपरिच्छेद २३७	उपादानविषयता २५२
अन्यथात्याति ७६, ९२, ९४	उपाध्यायमतम् ८०
अन्यथात्यात्यङ्गीकर्तृभट्टमते ५८	ऊहसिद्धिः २०-२१
अपेक्षाबुद्धि ४८, १३८, १२२	कर्मजसंयोग १०५
अभाषलक्षणम् १६०	त्यातिपञ्चकम् ७६-७७
अभाषप्रत्यक्षे हेतुः १२५	गुरुमतम् ८९-९०
अभाषसमभाषयो. स्वरूप-	चतुष्टयसन्निकर्ष १३३
विचारः १२३	चरमलक्षणम् १४७
अभाषस्यातिरिक्तव्यवस्था १५०	जल्प ५६
अभिघात १०८	ज्ञा ' प्रत्यक्षमिनि' मुरारिमिथाः ४१
अर्थाध्याहारवादिनो गुरोर्मतम् ४८	ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ति १७१-७५,
अवयविनि पूर्वपक्षः १५०-५१	१८६, १८९
अलौकिकसन्निकर्षः १६६	ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादिनो गु-
अभ्युपेय २७	रोर्मतम् ४०-४१
असत्त्याति ७६	ज्ञानातीन्द्रियत्ववादिनो भट्टस्य
आचार्यमत २५	मतम् ४१
आद्यलक्षणम् १८२	ज्ञातता ५८, २०७
आत्मत्याति ७६	ज्ञातताखण्डनम् २०७
	तृणारणिमणिन्याय २६

त्रिपुटीप्रत्यक्षवाटिनो गुरव २०८	पाकविचार १३२
त्रुटि ९८, १०८	पुटपाकदशा १०२
त्रुटी विधानि १११	प्रत्यक्षप्रमाभेद ९७
दशमपीणमास १८-१९	प्रत्यक्षविभाग १९४
दशादि. ९	प्रत्यासत्तिविचार १६६
दाक्षायणी १	प्रमाणलक्षणम् ९५
द्विष्टप्रक्रिया १३८	प्रमात्यम् ७०, ७५-७६
धारायाहिकनुदि १४३	प्रमात्यविचार. ७०, ७४
ध्वंसविचार १५२-१५३	प्रमात्यभ्रमरविचार ७६
निगद्यलक्षणम् ५२४	प्रमात्यविचार-माध्यमिकमते ३२
निर्विकटम् ७६, ११४, १९०-१९१, १९४ २५, १९७, १९९, २०१-०३, २१५	प्रवृत्तिविषयता २५१, २५५
निर्विकटपक्षविभाग २१५	प्रागमायविचार १३७-१३९
निर्विकटके प्रश्ना १२४	प्रागमायसिद्धि. १८५
निर्विकटकलक्षणम् १२४	प्रामाण्यरी सरणि १७
निर्विकटकलीयविषयता ५५१-५५३	प्रागमायविचार २३
निपादकप्रत्यक्षप्रकरणम् १८९	मविष्यस्य लक्षणम् १४७
नोदनम् १०८	माद्रीसरणि २०
पञ्चाङ्गगतसप्तम्य १३१-१३१	भेदाभेदविचार १३१-३३
परतो प्राप्ते संशय ६५	सम ७१, ७५-७७, ८०-८२, ८९, ९१-९३, ९४
परतो प्राप्तेमात्रकानुमातम् ६६	सम. गुरुमते ७८
परम्परादाः ३४	सम नयमुक्त्या मते ०१
पक्षता प्राप्तेमते ०	सम नयनैवापि मते ९२
पक्षता मिश्रप्र. यथाप्या ३	सम वेदान्तमते ९२
पक्षपरमिप्रमत्तम् ४१	मद्गलर्ष जाति ०
	मद्गलस्य नानाविधायम् २

मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वे किं मा
नम् ३

मङ्गलबोधकवेदानुमानम् ९

मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारासमाप्ति
जनकत्वम् २४

मणिकार १

मणिमन्त्रीयधिन्याय ६

मनसि आक्षेपः ११९

मनसि ध्रुतिः प्रमाणम् १२२

मनसोऽणुत्वविचारः १२०

मनसा विभुत्वविचारः १२०

मनसो विभुत्वखण्डनम् १२०

मनसः सिद्धाद्यनुमानम् १२१

मनसः स्वरूपम् १२२

मन - एकशरीरे एकमेव १२०

महाप्रलय १८२

माध्यमिकाः ३१-३४

मीमांसासिद्धान्त १४-१५

मुकुन्द १

योगजधर्मसन्निकर्ष १९२

योग्यानुपलब्धिः का १६०-१६१

लौकिकसन्निकर्ष ९७-१००

लौकिकविषयता २४८, २५०, २५१

लौकिकविषयताहीनकारखण्डनम्
२४९

वर्तमानलक्षणम् १४७

वाजपेय २७

वायुप्रत्यक्षे दीधितिकारानुयायि-

नो नव्याः १०७

वायुप्रत्यक्षे नव्याः १०७

विशिष्टबुद्धि १९९-२००, २१६,
२४२

विशेषणतासन्निकर्ष १३५

विषयतामेदः, २३८-२३९, २४३

वैभाषिकाः ७७

वैभाषिकमतप्रतिपादनम् ७७-७८

वैभाषिकमतखण्डनम् ७८

वैदिकवाक्यस्थले निरपेक्षसाध-
नत्वमेव तृतीयार्थः २८

शक्ति २

शब्दमात्रना २१८

शितिकण्ठ १

शितिलक्षणम् १०-१३

सत्कार्यवाद २०८

सत्प्रतिपक्ष ५९

समवायः ६९, ७३

समवायलक्षणम् १२३, १३३

समवायसिद्धिः १२३-१२४

समवायस्य प्रत्यक्षत्वम् १०६

समवायस्यातीन्द्रियत्वम् १२६

समवायविचारः (नैयायिकमद-
मत) १३०

समवायस्येवरे व्यापत्ति २२७	॥ ग्रन्थकारमते ६०१
समाप्ति प्रति कारगत्वम् २६	समुत्तिकाल १२१
सम्प्रदाय ७३, १०७, १६२, १९३-९५	सौमान्तिकाः ७७
समिञ्जलक १९३-१९६, १९६, २०५	सौत्रान्तिकमतप्रतिभादनम् ७७
समिञ्जलकविभागः २१३	सौत्रान्तिकमतनिर्वाहः ७७
समिञ्जलकमेडा. २१९	म्बतां प्राशत्याक्षेपः (मुद्रारिमिश्र- मते) ६२
साध्यत्वाव्यदिपयना २०२	स्वतस्त्वसमर्थनयुक्ति. (मोर्मास कमते) ३४, ६९
सामान्यलक्षणा ६५, १७२-१७३, १८१, १८५-८६, १८०	स्थानस्ये दृष्टम् (नेयाधिकमते) ६२, ६९,
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिः १०७	स्वप्रकाशवादी शुरुः ४०
सिद्धसाधनम्, ५५-५९, ६१ ६६ ६५	स्वप्रकाशवादिना शुरुर्मन (वा. नस्य) ६२
सिद्धत्वाव्यदिपयना २५२	शुणलक्षणम् १८३
सुवर्णतेजसनावाहः (मोर्मास- कमते) १००	
॥ नयमते १०७	
॥ नैयायिकमते १०१	

THE PRINCESS OF WALES SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- No 1—The Kīranavali Bhaskara, a Commentary on Udayana's
Kīranavali, Dravya section, by Padmanabha Miśra
Ed with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj M. A.
Rs. 1-12
- No 2—The Advaita Chintamam, by Rāṅgojī Bhaṭṭa,
Ed with Introduction etc by Nārāyaṇa Sastrī Kṛite
Sahityaacharya Rs. 1-12
- No 3—The Vedānta Kalpalatika by Madhusudana Sarasvatī
Edited with Introduction etc by Rāmājña Pandeya Vya-
karaṇacharya Rs. 1-12
- No 4—The Kusumañjali Bodhani, a Commentary on Udayana's
Theistic Tract, Nyāya Kusumañjali, by Varadarāja
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M. A., Rs. 2-0
- No 5—The Rasasara, a Commentary on Udayana's Kīranavali, Guṇa
Section, by Bhaṭṭa Vādindra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-2
- No 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Mandana Miśra, with a Com-
mentary by Bhaṭṭa Umbeka
Ed with Introduction etc by M. M. Gangānātha
Jha, M. A., D. Litt. Rs. 0-12
- No 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12
- No 7—(Part I)—The Yoginīhrdaya dipika, by Amṛtananda Natha,
being a Commentary on Yoginīhrdaya, a part of
Vamakesvara Tantra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M. A.
Rs. 1-8
- No 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4
- No 8—The Kavyadakinī, by Gangānātha Kavindra
Ed with Introduction etc by Jagannātha Sastrī Hoshing
Sahityopadhyaya Rs. 0-10

- No 9—(Part I)—The Bhakti Chandra, a Commentary on Śaṅkara's
Bhaktisūtras, by Narayana Tīrtha
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 0-15
- No 10—(Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidyabhūṣana
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 1-2
- No 10 (Part II)—Do Do Rs 2-12
- No 11—The Śrī Vidyā Ratnaḥkṛas, by Gauḍapāda with a Com
mentary by Śaṅkararāya
Ed with Introduction etc by Narayana Sastrī Kṛṣṇa
Sahityachārya Rs 0-6
- No 12—The Rāmpradīpa by Prabhakara Bhaṭṭa
Ed with Introduction etc by Narayana Sastrī Kṛṣṇa
Sahityachārya Rs 1-2
- No 13—The Siddhasiddhanta Sūtra by Balabhadra
Ed, with Introduction by Gopinath Kaviraj M A Rs 0-14
- No 14—The Trivenī by Ānandhara Bhaṭṭa
Ed with Introduction by Batakanātha Sarma Sahityo
padhyaya, M A and Jagannātha Sastrī Hoshing Sahityo
padhyaya Rs 0-14
- No 15—(Part I)—The Tripurarahasya (Jñāna Khanda)
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 0-14
- No 15—(Part II)—Do Do Rs 2-4
- No 15 (Part III)—Do Do Rs 2-0
- No 16—The Kāvya Vilāsa by Chiraṅpa Bhaṭṭachārya
Ed with Introduction etc by Batakanātha Sarma
Sahityopadhyaya, M A and Jagannātha Sastrī Hoshing
Sahityopadhyaya Rs 1-2
- No 17—The Nyāya Kalikā by Bhaṭṭa Jayanta
Ed with Introduction by M M Gangānātha Jha, M A,
D Litt Rs 0-14

No 18-(Part I)-The Goraksa Siddhanta Sangraha

Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj
M A. Rs. 0-14

No 19-(Part I)-The Prakrita Prakasa by Vararuchi with the

Prakrita Saṅgva- by Vasantaraja and the
Subodhini by Sadananda

Ed with Prefatory note etc by Batak Nath
Sarma, M A and Baladeva Upādhyaya, M A.
Rs 2-4

No 19-(Part II) Ditto Ditto

Rs 2-12

No 19-(Part III) Introduction etc (In Preparation)

No 20 The Mānsatattvavivēka by Viśvanātha Nyāyapañchanana
Bhattacharya

Edited with Introduction etc by P Jagannātha
Sastri Hoshung Sahitropadhyaya, with a Foreword by Pandit
Gopi Nath Kaviraja M A, Principal Government Sanskrit
College, Benares Rs 0-12

No 21-(Part I) The Nyāya Siddhanta Mālā by Jayarāma Nyāya
Pañchanana Bhattacharya,

Edited with Introduction etc by Mangal Deva
Sastri M A, D Phil (Oxon), Librarian, Govt
Sanskrit Library, Saraswati Bhavana Benares

Rs 1-2

No 21-(Part-II) Ditto Ditto

Rs 2-0

No 22-The Dharmānubandhi: Slokachaturdaśi by Sri Sesa Kṛpa
with a Commentary by Rāma Pandit

Edited with Introduction etc by Nārāyaṇa Sāstri
Kṛṣṇa Sahityācharya, Assistant Librarian, Government
Sanskrit Library, Saraswati Bhavana Benares

No 23-Navaratnapradīpi by Nanda Pandit Dharmadhikari

Ed with Introduction etc by Vajranātha Sāstri Varakale,
Dharmasāstra-Sāstri Sādhohi Research Scholar, Sanskrit
College, Benares, with a Foreword by P Gopinath Kaviraj,
M A, Principal, Government Sanskrit College Benares

No 24-The Sri Rāmavāṇīyopaniṣad with the Commentary called Rā-
ma Kāṇḍa in Parvatāpī and Ānandanandī in Uttaratāpī
by Ānandavāna

- Ed with Introduction etc by Anantarama Sastri Votala
Sahityopadhyaya, Post-Ācharya Scholar, Govt Sanskrit
College Benares, with a Foreword by Pandit Gopi Natha
Kaviraja M A, Principal, Government Sanskrit College,
Benares Rs 3-12
- No 23-The Sapinhyakalpalatika by Śiḍhāśvadeva alias Āpadeva
with a commentary by Nārāyaṇa Deva
Edited with Introduction etc by Jagannātha Sastri Hosurga,
Sahityopadhyaya, Sidholal Research Scholar, Govt Sanskrit
College Benares Rs 1-4
- No 24-The Mṛgāṅkalakha Nāṭika by Viśvanātha Deva Kavī
Edited with Introduction etc by Nārāyaṇa Sastri Khiste
Sāhityācārya, Asst Librarian, Government Sanskrit
Library, Benares Rs 1-0
- No 27-The Vidyaśharita Pañchakam By Nārāyaṇa Sastri Khiste,
Sahityācārya Assistant Librarian, Govt Sanskrit College,
Library Saraswati Bhavana, Benares With an Introduction
by Gopinātha Kaviraja, M A, Principal Govt Sanskrit
College, Benares Rs 2-0
- No 28-The Vṛata Kosa by Jagannātha Sastri Hosurga Sahityo-
padhyaya (late Sidholal) Research Scholar Sanskrit College,
Benares With a Foreword by Sri Gopinātha Kaviraja M A,
Principal, Govt Sanskrit College Benares Rs 4-0
- No 29-The Vṛtī dhīka By Maunī Sri Kṛṣṇa Bhattacharya
Edited with Introduction etc by Pt Govindhara Sastri
Prasādyaya Ex former Govt Sanskrit College, Benares
- No 30-The Padārtha Mandanam By Sri Vēṇḍatāri
Edited with Introduction etc by Pandit Gopinātha Sastri
Senior Lecturer Govt Sanskrit College Benares
- No 31 (Part I) The Tintarāṇa I, Pārthya Śāstrī Mītra
Edited by M M Dr Gangānātha Ila, M A, D Litt,
Vice Chancellor, Allahabad University, Allahabad.
- No 32-The Tattva śāstra By Bhaṭṭa śāstrī Nīlārāyaṇa
Edited with Introduction etc by Harshana Sastri Benares
Hindu University
- No 33-The Vyāsa Kaustubha (Part I) by Mahadeva Pantamkar,
Edited with Introduction etc by Umeka Mitra, M A,
Allahabad University, Allahabad

Vol. IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4) Judicial Procedure by Ganga natha Jha
- (b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
- (c) Analysis of the Contents of the P'grada-Pratishakhyas by Mangala Deva Sastri
- (d) Narayana's Ganita kaumuda by Padmakara Devyedi
- (e) Food and Drink in the Puravarna Age, by Manmatha natha Roy
- (f) Sankharyavada Causality in Sankhya, by Gopinath Kaviraj
- (g) Discipline by Consequences by G. L. Sinha
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly

Vol. V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India by A. C. Ganguly
- (b) A Satrap Coin by Shyamalal Meher
- (c) An Estimate of the Education of the Varanas as depicted in the Ramayana by Manmatha natha Roy
- (d) A Comparison of the Contents of the P'grada, Vajrasaneyi, Taittiriya & Atharvaveda Pratishakhyas by Mangala Deva Sastri
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought by G. L. Sinha
- (f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
- (g) A Descriptive Index to the names in the P'uravarna by Manmatha natha Roy
- (h) Notes and Queries (1) Virgin Worship by Gopinath Kaviraj

Rs. 5

Vol. VI—

- (a) Index to Sabara's Bhasya by the late Col. G. A. Jacob
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nishkas by Gopinath Kaviraj
- (c) An Index etc. the Ramayana by Manmatha natha Roy
- (d) Studies in Hindu Law by M. M. Gangadhartha Jha
- (e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares) by Gopinath Kaviraj
- (f) Notes and Queries by Gopinath Kaviraj

Vol VII

- (a) Bhamaha and his Kavyalankara by Batukaratha Sarma and Baladeva Upadhyaya
- (b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sūtras by Gopinatha Kaviraj
- (c) History and Bibliography of Nāṭya Vaisesika Literature by Gopinatha Kaviraj
- (d) An attempt to arrive at the Correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneyi, Taittiriya and Atharva Veda (Chaturadhyavaka) Pratisakhya by Mangal Dasa Shastri
- (f) An Index to the Ramayana by Manmatha Nath Roy
- (g) An Index to Sabara's Bhasya, by the late Col J. A. Jacob
- (h) Gleanings from the Tantras by Gopinatha Kaviraj
- (i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinatha Kaviraj
- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj
- (k) A note on the meaning of the term Parārddha, by Umesa Misra

Vol VIII (In progress)

- (a) Indian Philosophy, by Tiraknath Santal
- (b) An Index to the Rurayana by Manmatha Nath Roy

In the hand of

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad

